

1-2/2014

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Doporučená cena ve volném prodeji 176 Kč.

1-2/2014



SOU DOBÉ DĚJINY

Stalinské obrazy nepřítele

SOU DOBÉ
DĚJINY

Kateřina Šimová *Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích*
Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu

Vít Schmarc *„Miř přesněji!“*
Korejská válka jako černý bod socialistického realismu

Jakub Doležal *Přes ambasády ke svobodě*
Drama východoněmeckého exodu v roce 1989

Petra Baštová *Od nezištné kulturní výměny k prosazování národních zájmů*
Koncepční proměny zahraniční kulturní politiky SRN
a česko(slovensko)-německé kulturní vztahy

Petr Čornej *Křesťanův Nejedlý (s malým doplněním)*

Miloš Havelka *Nejedlý podaný „po nejedlovsku“*

Doubravka Olšáková *Co zbývá z (anti)mýtu Zdeňka Nejedlého*

Recenze – Kronika – O časopisech a archivech – Anotace

Předplatné na ročník XXI (2014), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce

75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 286 347

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.

Obálka Aleš Lederer

Resumé Derek Paton

Sazba David Weber, Ondřej Huleš

Vytiskla Tiskárna Protisk, s.r.o., České Budějovice.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2014

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo drapala@usd.cas.cz
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

SOUDOBE DĚJINY

XXI / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBE DĚJINY AV ČR, v. v. i.



Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Adrian Portmann von Arburg, Brno
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Petra Baštová (1985)

interní doktorandka, vyučující a projektová koordinátorka Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na soudobé dějiny a zahraniční politiku Německa a na německou historickou a politickou geografii. Publikovala (pod jménem Petra Matějů) studii *Politika západoněmeckých parlamentních stran vůči zemím východního bloku v letech 1963–1966* (Praha 2012).

Petr Čornej (1951)

profesor historie, působí v Literární akademii – soukromé vysoké škole Josefa Škvoreckého v Praze (v letech 2006–2010 byl jejím rektorem), zároveň je výzkumným pracovníkem Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a přednáší na Katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty UK. Zabývá se českými dějinami na přelomu středověku a novověku, zvláště husitským hnutím, dále interpretacemi historických tradic, dějinami české historiografie a osobností Zdeňka Nejedlého. Kromě řady populárně-naučných knih a studií publikoval monografie *Tajemství českých kronik: Cesty ke kořenům husitské tradice* (Praha 1987, rozšířené vydání 2003), *Lipanská křižovatka: Příčiny, průběh a historický význam jedné bitvy* (Praha 1992), *Lipanské ozvěny* (Praha 1995) a *30. 7. 1419: První pražská defenestrace. Krvavá neděle uprostřed léta* (Praha 2010). Je autorem 5. svazku *Velkých dějin zemí Koruny české*, věnovaného období 1402–1437 (Praha 2000), a spoluautorem 6. svazku, pro období 1437–1526 (spolu s Milenou Bartlovou, Praha a Litomyšl 2007). Výbor z jeho úvah a studií vyšel pod názvem *Světla a stíny husitství: Události, osobnosti, texty, tradice* (Praha 2011).

Jakub Doležal (1980)

učitel zeměpisu a dějepisu na Gymnáziu Christiana Dopplera a Eko gymnáziu Praha, o.p.s. a zároveň doktorand obecných dějin se zaměřením na německou historii po roce 1945 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Odborně se nyní zabývá především vztahy mezi oběma německými státy v osmdesátých letech minulého století.

Miloš Havelka (1944)

sociolog a filozof, profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a pražském Institutu CEVRO. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie

a na teoreticko-metodologické problémy společenskovedního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: *1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001). Soubor jeho studií vyšel pod názvem *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Přemysl Houda (1981)

historik a politolog, přednáší soudobé české dějiny na Fakultě mezinárodních studií Vysoké školy ekonomické a na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se především alternativní, ale i oficiální kulturou v komunistickém Československu. Vydal monografie *Šafrán: Kniha o sdružení písničkářů* (Praha 2008) a *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace* (Praha 2014), spolu s Janem Ratajem napsal učebnici *Československo v proměnách komunistického režimu* (Praha 2010).

Daniela Kolenovská (1976)

vyučuje na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zároveň v rámci postdoktorického projektu působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Specializuje se na vývoj ruské historiografie, na ruské, a zejména sovětské dějiny a zahraniční politiku, respektive na její vlivy v zahraničněpolitické strategii poválečného Československa. Ve spolupráci s Michalem Reimanem, Bohuslavem Literou a Karlem Svobodou publikovala monografii *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Praha 2013).

Jiří Křestán (1957)

archivář a historik, vedoucí 6. oddělení Národního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996), a zvláště historickou biografií *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Praha 2012).

Zdeněk Nebřenský (1978)

externí pracovník Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociálními a kulturními dějinami socialistické diktatury, zejména dějinami všedního dne vysokoškolské mládeže v padesátých a šedesátých letech dvacátého století.

Martin Nekola (1982)

doktorand politikologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především nedemokratickým režimům, etnickým konfliktům a československému exilu po únoru 1948. Je autorem tří publikací o nacistické třetí říši a jedné o diktaturách Latinské Ameriky: *Hitlerovi satrapové* (Praha 2008), *Mocní Třetí říše* (Pra-

ha 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Praha 2011) a *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Praha 2012).

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice Kabinetu pro dějiny vědy Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století, českou historiografií po roce 1945, proměnami kolektivních mentalit, poválečnou sovětizací vědy a školství ve střední Evropě a nejnověji environmentální historií. Vydala monografii *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století* (Praha 2014). Dále je spoluautorkou publikace *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (s Markétou Devátou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem, Praha 2010), spolu se Zdeňkem Vybíralem připravila edici k cyklu táborských historických symposií z doby československé „normalizace“ *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem 2004) a editovala podobný svazek *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec 2012).

Michal Pullmann (1974)

ředitel Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se evropskými sociálními dějinami 19. a 20. století, dějinami dějepisectví, teorií a metodologií sociálních dějin a dějinami komunistických diktatur s důrazem na jejich pozdní fázi. Badatelsky se v současné době nejvíce věnuje otázce násilí ve vztahu k legitimitě komunistického panství. Publikoval monografii *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha 2011).

Vít Schmarc (1979)

vědecký pracovník Ústavu pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. v Praze. Specializuje se na českou literaturu dvacátého století, zvláště v poválečném desetiletí, teorii ideologie a vztahy literatury a filmu.

Michal Sklenář (1989)

doktorand Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v oboru moderních hospodářských a sociálních dějin a Katolické teologické fakulty UK v oboru katolické teologie. V historickém bádání se zaměřuje na dějiny římskokatolické církve v Československu, zejména v období komunistického režimu. V rámci teologie se věnuje liturgice a jejím dějinám v českých zemích, dále církevním reáliím, paramentice a církevní heraldice.

Jiří Smlsal (1992)

studuje historii a etnologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, ve svém odborném zájmu se dosud nevyhranil.

Pavla Šimková (1986)

vystudovala americkou kulturní historii, politologii a anglickou literaturu na univerzitě v Mnichově. Nyní pracuje v redakci biografického lexikonu k dějinám českých zemí v Collegiu Carolinu v Mnichově a zároveň je doktorandkou programu „Životní prostředí a společnost“ na mnichovské univerzitě. Ve svém odborném zájmu se orientuje na československé poválečné retribuční a environmentální historii.

Kateřina Šimová (1979)

rusistka, v současné době absoluuje postgraduální studium v oboru moderní dějiny na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Mezi oblasti jejího badatelského zájmu patří dějiny ruské kultury, rusko-české kulturní vztahy a historie sovětských Židů.

Marek Šmíd (1979)

působí jako odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve 20. století. Je autorem monografie *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Obsah

Studie a eseje

- Kateřina řimov Odrodilci, zrádci, vrazi v blych plstch
*Obraz „řida“ jako „nepřtle“ v propagandě
pozdnlho stalinismu 11*
- Vt Schmarc „Miř presnji!“
Korejsk válka jako řern bod socialistického realismu ... 44
- Jakub Doleřal Pres ambasády ke svobodě
Drama vychodonmeckho exodu v roce 1948 79
- Petra Bařtov Od neziřtn kulturn výměny
k prosazování národních zájmů
*Koncepn proměny zahraniční kulturn politiky SRN
a řesko(slovensko)-nmeck kulturn vztahy 134*

Diskuse

- Petr řornej Křesťanův Nejedlý (s malým doplnnm) 168
- Miloř Havelka Nejedlý podan „po nejedlovsku“ 180
- Doubravka Olřkov Co zbývá z (anti)mytu Zdeňka Nejedlého 190

Recenze

- Daniela Kolenovská Jeden krok vpřed, jeden vzad
Moc a násilí ve stalinskm SSSR 196
- Jiří Křesťan Ve věži ze slonov kosti i v pevnostní hlídce
Básník v historickm kontextu 203
- Jiří Smlsal Katolíci proti republice 209
- Marek řmd Dějiny první Slovensk republiky
v novém komplexním zpracování 214

Michal Pullmann	Socialistické přátelství mezi nerozbornou jednotou a tiskovou válkou	221
Přemysl Houda	Frustrování bojovníci proti Titovi	224
Michal Sklenář	Eucharistia et labor <i>Životní příběh Josefa kardinála Berana</i>	227
Zdeněk Nebřenský	O Evropské unii a integraci z pohledu soudobých dějin	232
 <i>Kronika</i>		
Pavla Šimková	Zelené dějiny? <i>Brněnský workshop o environmentální historii</i>	238
 <i>O časopisech a archivech</i>		
Martin Nekola	Studená válka v OSA <i>Stručná zpráva o materiálech v budapeštském archivu</i>	241
<i>Anotace</i>		246
<i>Resumé</i>		252



Doubravka OLŠÁKOVÁ: *Věda jde k lidu!* Praha, Academia, edice Šťastné zítřky, 2014, 688 stran. ISBN 978-80-200-2318-6

Jen málokdo ví, že dnes již kultovní snímek Karla Zemana *Cesta do pravěku* byl součástí široké a komunistickou stranou privilegované výchovy obyvatelstva k ateismu. Vše však do sebe zapadá: cesta čtyř chlapců proti proudu času mapovala jednotlivé etapy formování Země až po samý počátek života na Zemi. Na konci jejich cesty nestál Bůh, ale Darwin. Je třeba hledat kořeny českého ateismu právě v úspěšné kampani komunistického režimu za ateistickou výchovu mas? Čerpá dnes ze stejných zdrojů kolektivního vědomí i naše víra v bezpečnou atomovou energii? A co naše touha přetvářet přírodu? Kniha *Věda jde k lidu!* vysvětluje, proč se stala popularizace vědy jedním ze základních stavebních kamenů komunistického režimu, i to, jak se změnilo postavení vědce a inteligence po roce 1948. Mapuje totalitní mechanismy popularizace vědy a odkrývá její indoktrinační potenciál, který komunistická moc využívala beze zbytku.



Markéta DEVÁTÁ: *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)*. Praha, ÚSD AV ČR, v. v. i., 2014, 131 stran. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 46). ISBN 978-80-7285-175-1

Publikace pojednává o transformaci společenských věd v Československu v období od konce druhé světové války do začátku takzvané normalizace se zřetelem na jejich politickou roli, jak se prosazovala především v politickém vzdělávání a později ve vědeckém zkoumání politiky. První studie sleduje budování politického školství, etablování vědeckého komunismu, postupnou rehabilitaci sociologie v první polovině 60. let a ustavování politologické disciplíny ve druhé polovině dekády. Nastiňuje přínos společenskovědních expertních týmů v reformách pražského jara 1968 a základní postupy likvidace jejich reformních projektů v počátcích „normalizace“. Druhá studie přibližuje ideové konflikty ve společenských vědách, jež vyústily v politické a mocensky řešené kauzy, jako součást dobového sporu o emancipaci, respektive stranické řízení těchto věd v kontextu procesu destalinizace a pozvolné společenské liberalizace.

Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích

Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu

Kateřina Šimová

Začátkem roku 1931 zformuloval Josif Vissarionovič Stalin v odpovědi americké agentuře Jewish Telegraph Agency postoj sovětského státu k antisemitismu: „Antisemitismus jako krajní forma rasového šovinismu je nejnebezpečnějším přežitkem kanibalismu. (...) Antisemitismus je pro pracující nebezpečný jako falešná stezka, která je svádí se správné cesty a zavádí do džungle. (...) Aktivní antisemité jsou podle zákonů SSSR trestáni smrtí.“¹ V mnohonárodnostním státě založeném na doktríně revolučního internacionalismu, který deklaroval právo všech národnostních a etnických menšin na svobodný rozvoj, se ani jiná odpověď očekávat nedala.

Přesto se historici shodují, že mezi lety 1948 a 1953 nastal ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině závažný obrat. Namísto ideje Židů jako asimilovaných a plně integrovaných sovětských občanů, která stála na počátku sovětské národnostní politiky vůči této menšině, došlo k výrazné eskalaci protizidovských projevů. V odborné literatuře se proto perioda pozdního stalinismu běžně charakterizuje jako období „národní tragédie“, jako „černé roky sovětského Židovstva“, nebo do-

1 O antisemitismu: Odpověď na otázky Židovské telegrafní agentury. In: STALIN, J. V.: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 41.

konce „poslední stránka holokaustu“.² Předkládaná studie se pokouší tuto radikální změnu paradigmatu postihnout prostřednictvím analýzy obrazu „Žida“ v dobové propagandě. Základní rámec pro tuto analýzu tvoří koncept „obrazu nepřítel“ jako jedné ze základních figur totalitárního ideologického kánonu. Sleduji zde, jakými prostředky a jakým způsobem byl tento obraz v daném období naplňován významy spjatými s pojmem „Žid“.³ Za metodologický nástroj pro tento postup jsem zvolila sémiotickou textovou analýzu, umožňující rozkrývat znakový charakter jazyka propagandy.⁴

Obraz nepřítel

*„Celá historie komunistického hnutí je řadou
spiknutí, konspirací a vlastizrad, slíděním
po domnělých nebo potenciálních nepřátelích.“*

Paul Lendvai⁵

Ve své analýze kořenů studené války vychází historik Vojtěch Mastný z teze, že Sovětskému svazu byl vždy hluboce vlastní neustálý pocit ohrožení. Snaha zajistit si vlastní bezpečnost proto byla motorem jeho domácí i zahraniční politiky. Nikdy nekončící hledání vnitřního pocitu jistoty tak spustilo spirálu „nekonečné samozásobitelské mašinérie teroru“, která se stala příznačným rysem stalinismu.⁶

2 Viz KOSTYRČENKO, Gennadij V.: *Tajná politika Stalina: Vlast i antisemitizmus*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 2003, s. 351; LEVIN, Nora: *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of survival*, sv. 1. New York, New York University Press 1988, s. 512; VAKSBERG, Arkadij I.: *Stalin proti Židům*. Praha, Beta 2011, s. 148. V sekundární literatuře bývá protižidovská politika pozdně stalinského období označována jako „státní“ nebo také „oficiální“ či „stalinský“ antisemitismus. Na základě analýzy těchto pojmů ve studii Franka Grünera zde užívám termín „stalinský antisemitismus“, resp. „antisemitismus pozdně stalinského období“ (viz GRÜNER, Frank: *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2007, s. 412–414).

3 Podle ortografických pravidel se má užívat forma „Žid“ jako označení příslušníka národa a podoba „žid“ jako označení příslušníka antropologické skupiny nebo stoupence náboženského vyznání. Toto rozlišení však v kontextu dané práce není vždy jednoznačně aplikovatelné. Proto se přidržuji formy „Žid“, a to i tam, kde její užití nemusí uvedeným pravidlům jednoznačně odpovídat.

4 Text vychází ze způsobu, jakým sémiotiku používala estonská tartuská škola jako klíč ke strukturálnímu studiu kultur. Metodologickým podnětem pro mne byly také „sémiotické eseje“ Vladimíra Macury, analyzující systém vyjadřování a kánony socialistického kulturního diskurzu, v nichž uvedl metodologická východiska tartuské školy do českého kontextu (srv. MACURA, Vladimír: *Štastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*). Ed. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008).

5 LENDVAI, Paul: *Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe*. Garden City (New York), Doubleday & Comp. 1971, s. 13.

6 MASTNÝ, Vojtěch: *Studená válka a sovětský pocit nejistoty: 1947–1953. Stalinova léta*. Praha, Aurora 2001, s. 19.

Hannah Arendtová ve studii o původu totalitarismu dokazuje, že daleko důležitější než jednotlivé konkrétní skupiny nepřátel je pro totalitární režim takzvaný *objektivní nepřítel*, který je definován výhradně ideologicky: „Nikdy není konkrétním jedincem, jehož nebezpečné myšlenky musí být ... doloženy nebo jehož minulost zakládá oprávněné podezření, nýbrž je vždy ‘noselem tendencí’, podobně jako nositel choroby.“⁷ Identita takto definovaných „objektivních nepřátel“ se může lehce měnit podle měnících se okolností, jak dobře dokumentují proudy vězňů, které v jednotlivých obdobích sovětských dějin pohlcoval Gulag. Touto „permanentní čistkou“⁸ byla udržována v chodu jak mašinerie teroru, tak režim samotný, který tímto způsobem čerpal vnitřní dynamiku a zároveň ospravedlňoval svou existenci.

Výběr nepřátel však podle Arendtové nebyl náhodný, musel totiž působit – s ohledem na propagandistické účely – dostatečně věrohodně, nebo byl potřebami propagandy přímo vyvolán. Jelikož tedy hledání nepřítele má pro totalitární stát významný propagandistický rozměr, tvořil nedílnou součást sovětského ideologického kánonu jeho „obraz“. Ten bývá definován jako „přesvědčení určité skupiny, že její bezpečnost a základní hodnoty jsou bezprostředně a závažně ohroženy nějakou jinou skupinou“, přičemž záleží na interpretačním přístupu, zda jsou v jeho základu spatřovány faktory biologické, psychologické, sociálně-psychologické nebo politické povahy.⁹ Vyskytuje se ve dvou základních podobách – jako „nepřítel“ vnitřní, pocházející zevnitř dané skupiny, a „nepřítel“ vnější, představující pro danou skupinu ohrožení zvenčí. Vždy však vychází ze základní dichotomie *my a oni*, *my a ti druzí*, *ti cizí*, *ti odlišní*, přičemž povaha „jiného“ se proměňuje v závislosti na historickém vývoji a vládnoucích ideologiích.¹⁰

Jako příklad uvádí Arendtová právě „náhle a opětně probuzený vládní antisemitismus v Sovětském svazu“.¹¹ Židé byli z pohledu stalinské propagandy pro roli „nepřítele“ logickou volbou. Byli „národem bez vlády, bez vlasti a bez jazyka“,¹² žili roztroušeni po celém světě a vyznačovali se na jedné straně značně pokročilým stupněm asimilace, na straně druhé pak silícím národním sebeuvědoměním a sebevědomím v souvislosti s prožitým traumatem holokaustu a vznikem židovské státnosti. Proto mohli být vydáváni za „nepřítele“ z mnoha propagandisticky uchopitelných, byť vzájemně často protichůdných důvodů.

Strategie konstruování obrazu „Žida“ v koncepčním rámci „obrazu nepřítele“ jsou zde sledovány na materiálu státní propagandy. Ta má pro totalitární režim klíčový

7 ARENDOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOUMENH 1996, s. 574.

8 Viz BRZEZINSKI, Zbigniew: *The permanent purge*. Cambridge (New Jersey), Cambridge University Press 1956.

9 LUOSTARINEN, Heikki: Finnish Russophobia: The Story of an Enemy Image. In: *Journal of Peace Research*, roč. 26, č. 2 (květen 1989), s. 125.

10 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *My a ti druzí*. In: TÝŽ: *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997, s. 59–80.

11 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 576. Zdůvodnění tohoto příkladu, které Arendtová uvádí (snaha Sovětského svazu získat protižidovskou politikou sympatie v evropských satelitních zemích), je však více než sporné.

12 *Tamtéž*, s. 57.

význam. Podle Arendtové je právě propaganda jako nástroj organizace společnosti a ovládnání jejího myšlení možná nejdůležitějším nástrojem totalitarismu ve styku s netotalitárním světem. Obsah totalitární propagandy však „už není objektivní problematikou, na kterou lidé mohou mít názor, nýbrž se stal v jejich životě prvkem tak skutečným a nedotknutelným jako pravidla aritmetiky“.¹³ Jako taková tedy vytváří uzavřený svět, který je dokonale rezistentní vůči reálnému stavu věcí, tedy jakýsi vlastní model skutečnosti. Chceme-li takový model analyzovat, jeví se jako nevhodnější právě metoda sémiotické textové analýzy. Tím spíš, že antisemitské postoje sovětského režimu, ať už byly motivovány jakýmikoli důvody a jakkoli fatální byly jejich důsledky, nikdy nebyly na oficiální úrovni, a tedy ani v propagandě, vyjadřovány explicitně. Zůstaly skryty v široké škále významových polí v podobě znaků a konotátů, které právě sémiotická metoda umožňuje rozkrývat.

„Ačkoli ‘černé roky sovětského Židovstva’ byly obecně zarámovány obdobím 1948 až 1953, zuřivost antisemitské propagandy a utrpení byly nejvíce pocítovány na začátku a na konci tohoto období,“ uvádí historička Nora Levinová.¹⁴ Předmětem sémiotické analýzy proto bude „text“ dvou propagandistických kampaní, které právě v těchto dvou mezních momentech ovládly veřejný prostor. Jedná se o kampaň proti kosmopolitismu ze začátku roku 1949 a kampaň provádějící o čtyři roky později takzvaný případ lékařů.¹⁵

Kampaň proti kosmopolitismu

Kampaň proti kosmopolitismu vstoupila do veřejného prostoru v lednu 1949. Probíhala v době, kdy sovětská moc přistoupila k likvidaci židovského kulturně-společenského života a k zatýkání židovské inteligence, a sloužila tak jako clona odvádějící pozornost od represivní akce, která vstoupila do sovětských dějin jako případ Židovského antifašistického výboru.¹⁶

13 *Tamtéž*, s. 500 a 476.

14 LEVIN, N.: *The Jews in the Soviet Union since 1917*, sv. 1, s. 512.

15 Pramennou základnu pro analýzu zde tvoří sovětský periodický tisk, a to centrální periodika, která měla největší čtenářskou základnu, nejlépe zrcadlila nálady v nejvyšších patrech sovětské mocenské elity a nejsou zatížena případnými regionálními specifiky. Za tím účelem byl excerpován deník *Pravda*, který jako ústřední tiskový orgán Všesvazové komunistické strany (bolševiků), resp. později Komunistické strany Sovětského svazu vytyčoval základní propagandistickou linii, a čtrnáctideník *Kultura i žizň*, který jako tiskový orgán oddělení propagandy a agitace ÚV VKS(b), resp. ÚV KSSS udával trend v oblasti propagandy. Pro analýzu kampaně proti kosmopolitismu byla dále excerpována klíčová periodika z oblasti kultury a umění, a to týdeník *Sovetskoje iskusstvo* a časopis *Litěraturnaja gazeta* (vycházel dvakrát týdně). Obrazová reprezentace kampaně je mapována na produkci satirického časopisu *Krokodil*. Tento základní korpus je výběrově doplněn o texty z některých dalších centrálních periodik, jako např. *Izvestija* či *Komsomolskaja pravda*.

16 Srv. např. GRÜNER, F.: *Patrioten und Kosmopoliten* (viz pozn. 2); KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajna politika Stalina*; TÝŽ: *Stalin protiv „kosmopolitov“: Vlast i jevrejskaja intelligenca v SSSR*. Moskva, Rosspen 2009; NADŽAFOV, Džachangir Gusejn – BELOUSOVA, Zinaida

Kampaň vyrostla z konfliktu dvou kulturněbyrokratických struktur – oddělení propagandy a agitace Ústředního výboru VKS(b) (Agitpropu) a Svazu sovětských spisovatelů – o vliv v kulturní politice. Celý střet se rozehrál v oblasti divadelního umění, což dobře svědčí o významu, který byl divadlu jako médiu pro šíření ideologického vlivu v této době přisuzován. Agitprop, vedený Dmitrijem Šepilovem, poskytoval záštitu moskevským divadelním kritikům, kteří tak disponovali určitou organizační i tvůrčí autonomií vůči spisovatelské organizaci. Svaz sovětských spisovatelů v čele s Alexandrem Fadějevem se naopak díky Stalinově přízni vymykal přímé kontrole Agitpropu. Fadějev ze své pozice podporoval sovětské dramatiky, jejichž umělecká produkce nevalné kvality byla předmětem ironických recenzí divadelních kritiků, jejichž vysoké estetické požadavky na formu i obsah divadelní tvorby ostře kontrastovaly s vyžadovaným uměleckým kánonem. Otevřený konflikt obou skupin nastal během dvanáctého sjezdu Svazu sovětských spisovatelů v prosinci 1948. Zatímco Agitprop se chystal obvinít Fadějeva ze závažného selhání v oblasti dramatické tvorby a nahradit ho liberálněji smýšlejícím Konstantinem Simonovem, předseda spisovatelského svazu, zaštitěný podporou tajemníka ústředního výboru sovětských komunistů Georgije Malenkova a sympatiemi samotného Stalina, vystoupil s ostrým referátem namířeným proti údajné ideologické diverzi divadelních kritiků, čímž celou kampaň uvedl do chodu. Ta se pak soustřednými kruhy rozběhla do dalších regionů a oborů, zejména v oblasti vědy a umění. Cítila do řad humanitní inteligence a ve snaze pacifikovat liberálně laděné kruhy v ideologickém aparátu a posílit ideovou monolitnost kulturního a duchovního života tak pokračovala v ideologické linii vytyčené takzvanou ždanovštinou. Kampaň proti kosmopolitismu však byla první kampaní toho druhu s antisemitským podtextem, a byť nebyla orientována primárně protižidovsky, v široké veřejnosti začalo být slovo „kosmopolita“ brzy chápáno jako synonymum



Sovětský spisovatel Alexandr G. Fadějev (1901–1956), přední reprezentant socialistického realismu a politický činitel. V roce 1946 se stal předsedou Svazu sovětských spisovatelů, zároveň byl členem ústředního výboru sovětských komunistů a poslancem Nejvyššího sovětu SSSR. Jeho vystoupení na sjezdu sovětských spisovatelů v prosinci 1948 odstartovalo kampaň proti kosmopolitismu (foto Bridgeman Art Library, Londýn)

Sergejevna (ed.): *Stalin i kosmopolitizm: Dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945–1953*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Děmokratija“ – Matěrik 2005.

slova „Žid“, jak o tom svědčí dobové úsloví „Nechčeš-li být antisemita, říkej Židákovi kosmopolita“.¹⁷

Celou kampaň zahájil 28. ledna 1949 deník *Pravda* článkem „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“. Jeho autorem byl šéfredaktor listu Pjotr N. Pospelov, nicméně podle dobových svědectví do textu zasáhl přímo Stalin, který údajně také změnil název článku: namísto poněkud abstraktního titulku „Nohsledí buržoazního estétství“, který sice nesl třídní osten, ale jinak nevykračoval za rámec uměnovědných sporů, vložil do názvu sousloví, kterým na první pohled marginální záležitost údajně ideologické diverze několika divadelních kritiků získala celonárodní dimenzi – „antipatriotická skupina“.¹⁸

Již v těchto slovech byla obsažena základní sémiotická východiska celé budoucí kampaně. Pojem „skupina“ označuje několik jednotlivců, které spojuje určitá charakteristika, jež je však zároveň vyděluje z celku ostatní společnosti. Ve zdánlivě monolitní sovětské společnosti tak vzniká cizorodý prvek, který její deklarovanou jednodolitost narušuje. Tento prvek je zároveň označen jako „antipatriotický“, tedy explicitně nepřátelský. Pojem „skupina“ navíc implikuje i určitou míru organizovanosti. „Kosmopolitní kritici se sdružovali do antipatriotické skupiny a ve své nepřátelské činnosti podporovali, chválili a vyzdvihovali jeden druhého,“ napsala *Litěraturnaja gazeta* a poukázala tak na úzkou provázanost jednotlivých aktérů.¹⁹ Aktivity „kosmopolitů“ proto nejsou vnímány jako přehmaty a omyly jednotlivců, ale jako dlouhodobý názorový a hodnotový systém skupiny lidí jako celku, který je nejen cizí, ale i nepřátelský a pro zbytek společnosti nebezpečný: „Nemáme před sebou náhodné, jednotlivé chyby, ale systém antipatriotických názorů, které škodí rozvoji naší literatury a umění, systém, který je třeba rozdrtit,“ hlásala *Pravda*.²⁰ V sovětské propagandě se tak konstituovala figura kolektivního nepřítel, definovaného pouze na základě ideologických kritérií, tedy nová podoba „objektivního nepřítel“, jak jej vymezila Arendtová.

Patriotismus a kosmopolitismus

Pojem „antipatriotická skupina“ rovněž implikoval, čím bude naplněna základní dichotomie utvářející obraz „nepřítel“. Na stranu *my/náš* je zde stažen *narod/lid* a vše *sovětské*. Jen v prvním odstavci zmíněného článku *Pravdy* je substantivum „národ“, respektive „lid“ zmíněno čtyřikrát a adjektivum „sovětský“ dokonce desetkrát. Základní hodnotu v takto budovaném světě pak nevyhnutelně tvoří sepětí těchto dvou entit. Vzniká tak *sovětský patriotismus*, významově konotovaný s láskou, hrdostí a oddaností sovětské vlasti a jejímu lidu. Tento pojem, značně hypertrofovaný a patetizovaný prostřednictvím emotivní lexiky, byl v rámci kampaně

17 „Čtob ně proslyt antisemitom, zovi žida kosmopolitom.“ Citováno podle: KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajna politika Stalina*, s. 310.

18 Viz KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 130.

19 Za patriotičeskiju sovetskiju dramaturgiju: Na obščemoskovskom sobranii dramaturgov i teatralnych kritikov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 17 (2504), 26.2.1949. V závorce je uváděno průběžné číslování časopisů od prvního ročníku; ročníky nebyly udávány.

20 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Pravda*, 28.1.1949.

označován za „svatý/posvátný“, přičemž tato sakralizace mu dodala naprostou nezpochybnitelnost.²¹

Na opačném pólu dichotomie, jako antiteze k „sovětskému patriotismu“, stojí *kosmopolitismus*. Tento pojem byl v raném sovětském období asociován s vizí budoucího světa zbaveného státních hranic a národnostních rozdílu ve prospěch jednotného lidského společenství, ale své pevné místo v sovětském ideologickém a propagandistickém kánonu získal teprve v průběhu sledované kampaně.

„Patriotismus“ a „kosmopolitismus“ však nejsou vnímány jako dvě rovnocenné entity s opačnou hodnotovou orientací. Významové pole „kosmopolitismu“ je budováno pouze poukazem na nepřítomnost hodnot, které nese „patriotismus“. „Kosmopolita“ je charakterizován jako ten, kdo pozbyl „vědomí sovětského patriotismu“, jako ten, komu je „cizí smysl pro národní hrdost“. ²² Jelikož postrádá hodnoty charakteristické pro „patriotismus“, je „kosmopolitismus“ považován za antipatriotický, protilidový, a ještě hůře – odrodilý, tedy zcela zbavený vlasti. Je tedy definován nikoli jako opak, ale jako negace „patriotismu“. „Patriotismus“ tak tvoří základní, dominantní hodnotu, od které je „kosmopolitismus“ pouze odvozován. Proto se může vztahovat ke všemu, co není (dostatečně) patriotické, bez ohledu na to, jaký je skutečný stav věcí. Vzniká tak značně vágní a potenciálně mnohovýznamový pojem, který je možné lehce ohýbat podle aktuálních propagandistických a ideologických potřeb.

Životodárny pramen a zhoubný jed

Jak přesvědčivě ukázal v jednom ze svých sémiotických esejů Vladimír Macura, byla socialistická mýtotorba soustředěna kolem utopické vize budoucího ráje. V tomto ohledu zůstával projekt vědeckého socialismu s nápadnými sakrálními a chiliastickými rysy pevně zakořeněn v soustavě socialismu utopického.²³ Smrt byla s tímto konceptem ráje neslučitelná, proto z něj byla všemi prostředky vytlačována: „Smrt byla znakově vyčleňována mimo svět socialismu a spojována s cizím, nepřátelským světem za hranicemi Edenu.“²⁴ Uvnitř socialistického světa pak byla smrt spojována s těmi, kdo se z celku společnosti vymykali jako její nepřátelé.

Také opozice „sovětského patriotismu“ a „kosmopolitismu“ byla absolutizována do podoby archetypální bitvy nového (mladého) a starého, čímž naplňovala základní mytické schéma života a smrti. Znakové pole „sovětského patriotismu“ bylo budováno prostřednictvím sémantických řad odkazujících k mládí, zdraví, síle a plodnosti – „životodárna síla“, „životodárny pramen“, který „oplodňuje a inspiruje“, který je „zdrojem veškeré tvůrčí činnosti“.²⁵ Jedním z hlavních rysů „patriotismu“

21 Viz SUROV, A.: Estétstvjujuščije klevetniki. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 19 (2506), 5.3.1949.

22 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; GERASIMOV, A.: Za sovetskij patriotizm v iskusstve. In: *Pravda*, 10.2.1949; GRIBAČEV, N.: Protiv kosmopolitizma i formalizma v poezii. In: *Tamtéž*, 16.2.1949.

23 Ráj. In: MACURA, V.: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*, s. 14–35 (viz pozn. 4).

24 Smrt vůdce. In: *Tamtéž*, s. 121.

25 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; GERASIMOV, A.: Za sovetskij patriotizm v iskusstve; Ljubov k rodině, něnavist' k kosmopolitam. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

je proto jeho pokrokovost, pohyb vpřed, do budoucího ráje. Jeho sémiotické pole je tedy budováno jako znakové pole života.

Oproti tomu „kosmopolitismus“ je pevně zakořeněný v minulosti a svou podstatou jakýkoli pokrok znemožňuje: „pokouší se zadupat vše nové a pokrokové“, „brání rozvoji“ a „brzdí vítězoslavný postup“. ²⁶ Jeho znakové pole je tvořeno sémantickými řadami odkazujícími k neplodnosti, nemoci a smrti. „Kosmopolitismus není jen protilidový, ale i neplodný,“ hlásala v úvodní stati kampaně *Pravda*, čímž jej v podstatě odsoudila k postupnému vymírání. ²⁷ *Litěraturnaja gazeta* mu právo na život zcela upřela, když jej prohlásila rovnou za „mrtvě narozené schéma“. ²⁸ „Kosmopolitismus“ tak tvořil druhý pól uvedené dichotomie života a smrti. Jako reprezentant smrti je „kosmopolitismus“ v rámci kampaně často vázán na představu tlení, hniloby a rozkladu. „Kosmopolité“ byli odchováni na „tlejících kvasinkách buržoazního kosmopolitismu, dekadence a formalismu“, z jejich článků vane „hnilobný puch“, šíří „hnilobné mikroby kosmopolitismu“. ²⁹ Tato sémantická řada kulminuje obrazem „kosmopolity“ jako „živé mrtvolky“: „Sovětský lid nazývá Altmany živými mrtvolami. Očistěme atmosféru sovětského umění od jejich smrdutého zápachu.“ ³⁰ Podstata „kosmopolitismu“ je hnilobná, toxická, je to „zhoubný“, „mrtvolný“ jed. ³¹ Představuje nakažlivou nemoc, která ohrožuje zdravý svět „patriotismu“. „Kosmopolité“ jako nositelé této nákazy mají podobu různých „červů nahlodávajících zdravý organismus sovětské literatury a umění“, „parazitů“, „jedovatých bakterií“ či „jedovatých mikroby pokoušejících se otrávit čisté prameny sovětské literatury“. ³² Příznačně ohrožují zejména mláď, které představuje základní stavební kámen utopické budoucnosti: „hnilobnými názory otravují mládež“, „zadupávají svěží mladé výrůstky sovětské dramatiky“ a „mrtvolným jedem otravují mladé literární kádry“. ³³ Odtud je již jen krok k označení „kosmopolitismu“ za biologickou zbraň „v té studené válce, kterou vede mezinárodní imperialistická reakce proti všemu pokrokovému lidstvu“. ³⁴

26 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; SOFRONOV, A.: Protiv antipatriotičeskoj kritiki. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949; KOVALČUK, J.: Bezrodnyje kosmopolity. In: *Tamtěž*.

27 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov.

28 JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

29 Do konca razgromit antipatriotičeskiju gruppu teatralnych kritikov: Na partijnom sobranii Sojuza sovetskich pisatel'ej. In: *Kultura i žizn'*, č. 4 (96), 11.2.1949; Kosmopolity v kinokritike i ich pokrovitel'i. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 14 (2501), 16.2.1949; Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov: Na sobranii leningradских dramaturgov i kritikov. In: *Tamtěž*, č. 19 (2506), 5.3.1949; JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

30 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 8 (1148), 19.2.1949; MARKOV, S.: Živyje trupy: Pismo čitatel'ja. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

31 Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov; Vyše znamja sovetskogo patriotizma: Na partijnom sobranii Sojuza sovetskich pisatel'ej. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

32 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov: Na sobranii moskovských dramaturgov i kritikov. In: *Pravda*, 26.–27.2.1949; Kosmopolity v kinokritike i ich pokrovitel'i; JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

33 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov; Vyše znamja sovetskogo patriotizma.

34 JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

Opozice „sovětského patriotismu“ a „kosmopolitismu“ tak byla budována za pomoci znaků odkazujících k biologickému a s ním úzce spjatému medicínskému diskurzu. Jejich prostřednictvím byl „kosmopolitismus“ jako nemoc a smrt vytlačován za hranice zdravého světa „patriotismu“. Odstranění „kosmopolitismu“ z těla sovětského umění se v tomto znakovém klíči podobá odstranění zhoubného nádoru z jinak zdravého organismu. „Cítíme, jak se nám napřímila hrud, a horoucně si přejeme ještě lépe pracovat,“ popisuje fyziologické projevy uzdravování po odhalení „kosmopolitismu“ a s tím spjatý příval nové energie deník *Pravda*.³⁵

Vítězná bitva a drtivá porážka

Kampaň proti „kosmopolitismu“ tvořila součást nikdy nekončícího boje za uskutečnění socialistického utopického ideálu, který je dalším základním stavebním prvkem socialistické mýtotorby. Už titulky propagandistických článků byly stylizovány jako výzvy do boje: „Do konce rozdrtit antipatriotickou skupinu divadelních kritiků“, „Odstranit z cesty kosmopolitismus“.³⁶ Válečnému diskurzu odpovídá také jazyk kampaně, hojně využívající vojenskou terminologii. „Kosmopolité“ jsou představováni jako agresori, „diverzní skupina na ideologické frontě“, kteří se „zakopali v zatuchlých komisích“, „zaujali pozice, z nichž mohou pohodlně zahájit palbu na díla sovětského divadla“, „táhnou do boje“ proti předním dílům sovětské literatury a „zuřivě na ni útočí“.³⁷ Vzhledem k tomu, že kampaň směřovala zejména do oblasti umění, bojovalo se především na „kulturní frontě“ a zbraněmi z oblasti estetiky.

Boj proti „kosmopolitismu“ byl veden ve znamení sovětského patriotického umění, jak to dokládají titulky článků uvozované osamostatněnou vazbou předločky „za“ s akuzativem: „Za patriotickou sovětskou dramatikou“, „Za rodné sovětské umění“ a podobně.³⁸ Za patriotické umění však bylo považováno pouze umění odpovídající kánonu socialistického realismu, který údajně jako jediný věrně odráží sovětskou skutečnost. S tímto chápáním socialistického realismu jako reflexe sovětské skutečnosti ostře kontrastuje pojetí „kosmopolitismu“ jako bezideového umění pro umění, estétství a formalismu, které jsou k zájmům lidu zcela lhostejné: „Socialistický realismus je neoddelitelný od živého, horoucího, láskyplného zájmu o život a činnost lidu, od hlubokého a ušlechtilého patriotického citu, zatímco buržoazní hurákosmopolitismus je spojen s netečným, lhostejným vztahem k lidu a k jeho

35 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov.

36 Do konca rozgromit antipatriotičeskiju gruppu teatralnych kritikov; Ubrat' s dorogi kosmopolitizm. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 21 (2508), 12.3.1949.

37 LEONIDOV, Oleg: Vrag sovetsoj kultury Gurvič. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 9 (1149), 26.2.1949; Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabotě VTO. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 6 (1146), 5.2.1949; Kritika vražděbnaja narodu: Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Tamtéž*.

38 Za patriotičeskiju sovetsojku dramaturgiju (viz pozn. 19); PIRJEV, A.: Za rodnoje sovetso-je iskusstvo. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

tvorbě, s lhostejným, vykleštěným, chladným estétstvím a formalismem.³⁹ Coby protilidové a antipatriotické je tedy umění „kosmopolitů“ vnímáno jako nepřátelské. Umění, jemuž je vytýkána neideologičnost a apolitičnost, se tak stává uměním politickým a konflikt, který se odehrává na poli estetiky, získává výrazný politický rozměr. V tomto kontextu se pak umělecká kritika logicky stává nepřátelskou činností podryvající základy politického zřízení, „ideologickou diverzí“, proti níž musí být mobilizována celá společnost. Již 26. února tak *Sovetskoje iskusstvo* hlásilo, že vítěznou bitvu proti antipatriotické skupině divadelních kritiků vede všechen sovětský lid.⁴⁰ „Kosmopolité“ budou nevyhnutelně „odhaleni“, „rozdrceni“ a „zlikvidováni“. Bude s nimi naloženo jako s válečným nepřítelem: „Mezi dvěma liniemi zákopů se proti nám plazili jako nepřátelští špehové a rozvraceči. Postřflet je – to je naše vlastenecká povinnost!“⁴¹ Bitva, kterou „kosmopolité“ vedou, je tedy marná, předem „odsouzená k drtivé porážce“.⁴² Naopak „patriotismus“ je předurčen k vítězství, čímž se dostává do panteonu nejvyšších sovětských hodnot.

Estetizace boje „patriotismu“ a „kosmopolitismu“ se projevovala také výběrem válečných zbraní. „Kosmopolité“ bojují perem a (otráveným) inkoustem, jejich texty jsou považovány za zbraň. Na obálce satirického časopisu *Krokodil* z 20. března 1949 tak byla otištěna karikatura „Ilegální tulák“.⁴³ Oblouhlá postava „kosmopolity“ s výraznými stereotypními semitskými rysy se opírá o hůl v podobě ostrého inkoustového pera, u pasu je vyzbrojen dýkou v podobě dalšího pera a lahvičkami s otráveným inkoustem. Z jeho zavazadel trčí papíry nadepsané slovy „pomluva“, „pomluva na sovětskou kulturu“, „pomluva na ruské umění“. Uprostřed kufru, který je příznačně ozdoben nálepkami se jmény západních spisovatelů, se skví nápis „André Gide“, přičemž jméno „Gide“ se v cyrilici píše stejně jako hanlivé označení osob židovského původu („žid“).⁴⁴ Jako sémiotický znak tedy tato literární reference nese výrazný protižidovský osten.

Sémiotické pole obrazu „kosmopolity“ jako „nepřítele“

Jak bylo ukázáno výše, význam „kosmopolitismu“ byl přímo odvozován od sémiotického pole „patriotismu“, čímž tak vznikala značně vágní pojem, jehož neurčitý obsah z něj dělal prakticky univerzální nástroj propagandy. Obraz „kosmopolity“ jako „nepřítele“ tak mohl být budován prostřednictvím znaků odkazujících k všemožným ideologickým, politickým i sociálním deviacím. Dobře je to patrné na sérii profilů moskevských divadelních kritiků, které publikovalo *Sovetskoje iskusstvo*. Jednoduchou zkratkou je zde již v názvech každému z moskevských kritiků přisouzena některá závažná ideologická, politická nebo společenská hereze: „Bezpatěrník Borščagovskij“, „Buržoazní ideolog Bojadžijev“, „Buržoazní nacionalista Altman“,

39 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov (viz pozn. 20).

40 Do konca razgromit antipatriotičeskuju gruppu tēatralnych kritikov (viz pozn. 29).

41 Ljubov k rodině, nēnavist k kosmopolitam (viz pozn. 25).

42 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov.

43 JELISEJEVA, K.: Bēspačportnyj brodāga. In: *Krokodil*, č. 8, 20.3.1949.

44 V ruštině se pro označení osob židovského původu či vyznání užívá neutrální výraz *jevrej*. Výraz *žid* je silně příznakový.

„Nepřítel sovětské kultury Gurvič“, „Estétský antipatriot Varšavskij“, „Politický chameleon Cholodov (Mejerovič)“.⁴⁵ V tomto rozkrývání pseudonymů pokračovala *Litěraturnaja gazeta*, která upozornila, že vlastní jméno B. Jakovleva je Cholcman, Sanova – Smulson, Martiče – Finkelštejn, Žadnova – Lifšic a podobně, a své čtenáře tak informovala o židovském původu těchto kritiků.⁴⁶ Nejde však jen o to, že mezi oběťmi kampaně bylo velké množství Židů,⁴⁷ ale navíc jejich židovský původ byl záměrně akcentován. Do stejné kategorie jako rozkrývání pseudonymů patří i apelativizace vlastních jmen používaná pro označení „kosmopolitů“ jako celku („altmaní“, „gurvičové“, „alpersové“ a podobně), přičemž k tomu účelu byla využívána výhradně jména neruská, neomylně konotující židovský původ jejich nositelů. Protiklad ruských umělců a kritiků s neruskými jmény je ještě umocňován poukazem na to, že ti druzí ani nejsou Rusové, s Ruskem se neztotožňují a všechno ruské nenávidí. *Pravda* se tak 28. ledna ptala, jakou představu může mít Abram Gurvič o národním charakteru ruského sovětského člověka, a *Litěraturnaja gazeta* dodávala, že se pouze „vysmíval historii ruského národa, charakteru ruského



Karikaturu „Ilegální tulák“ v časopise *Krokodil* z 20. března 1949 doprovázel citát ruského literárního kritika a radikálního demokrata 19. století Vissariona G. Belinského: „Přiznám se, že mi připadají ubozí a protivní spokojení skeptici, abstraktní lidé, ilegální tuláci v lidstvu...“

- 45 GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 6 (1146), 5.2.1949; KOVALČUK, J.: Buržuaznyj ideolog Bojadžijev. In: *Tamtěž*, č. 7 (1147), 12.2.1949; GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman. In: *Tamtěž*, č. 8 (1148), 19.2.1949; LEONIDOV, Oleg: Vrag sovětskoj kultury Gurvič. In: *Tamtěž*, č. 9 (1149), 26.2.1949; GROMOV, N.: Estětstvjuščij antipatriot Varšavskij. In: *Tamtěž*, č. 11 (1151), 12.3.1949; MARKOV, M.: Poličasckij chameleon Cholodov (Mejerovič). In: *Tamtěž*, č. 12 (1152), 19.3.1949.
- 46 KOVALČUK, J.: Bezrodnyje kosmopolity. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949; SOFRONOV, A.: Protiv antipatriotičeskoj kritiki. In: *Tamtěž*; Do konca razoblačit kosmopolitov: Na plenum pravlenija SSP Ukrainy. In: *Tamtěž*, č. 20 (2507), 9.3.1949; Rešitelno razoblačit proiski buržuaznych estětov. In: *Tamtěž*, č. 17 (2504), 26.2.1949; Rasčistiť dorogu peredovomu iskusstvu Ukrainy. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 11 (1151), 12.3.1949.
- 47 Podle Benjamin Pinkuse bylo až 71 procent představitelů inteligence obviněných z kosmopolitismu židovského původu (srv. PINKUS, Benjamin: *The Soviet Government and the Jews: 1948–1967. A Documented Study*. Cambridge, Cambridge University Press 1984, s. 160).

člověka, samotnému Rusku“.⁴⁸ Ilja Altman podle sovětské propagandy „nenávidí všechno ruské“ a Josif Juzovskij „nechce znát ruský jazyk, ruský národ, ruskou kulturu“.⁴⁹ Navíc „ani neumějí psát rusky“ a domlouvají se jazykem, který „ruskému čtenáři zní barbarsky a divně“.⁵⁰

Obraz „kosmopolity“ se tak začal poměrně záhy naplňovat protižidovským obsahem, čímž byl s ohledem na stále přetrvávající protižidovské předsudky posilován jeho cizí a nepřátelský znakový charakter. Protižidovské zaměření je ale patrné i v jiných vrstvách textu kampaně, oživujících některé hluboce zakořeněné tradiční předsudky a stereotypy.

1. Komando literárních gangsterů. Antispolečenské znaky obrazu kosmopolity

První důležité významové pole, jehož prostřednictvím byl budován obraz „kosmopolity“ jako „nepřítele“, je tvořeno antispolečenskými znaky. Propaganda přisuzovala „kosmopolitům“ řadu negativních vlastností, jimiž poukazovala na jejich problematický lidský charakter. „Kosmopolita“ je člověkem „s černou duší zrádce“, člověkem „bezcharakterním a falešným“, „podlým pomlouvачem“.⁵¹ Dokonce i jeho zevnějšek – „odporná fyziognomie lháře a bezpáteřníka“ – je stejně odpuzivý jako jeho charakter.⁵² „Kosmopolita“ se „hnusně chichotá“, „chvástá se“, „syčí a prská“, „zmítá se v návalu bezmocného vzteku“.⁵³ „Kosmopolité“ vydírají, vyhrožují, zstrašují a pomlouvají, je to „komando literárních gangsterů“.⁵⁴ Obraz „kosmopolity“ je záměrně zesměšňován a karikován.

Jejich pokrytecký charakter je zdůrazňován využitím sémiotického principu masky a demaskování: „Z juzovských, gurvičů, altmanů a jejich nohsledů jsou strženy masky a stojí před námi v celé své odporné podobě,“ hlásalo *Sovetskoje iskusstvo*.⁵⁵ Prvek masky je obsažen i v častém označení „kosmopolity“ za „obojetníka“ či „chameleona“, tedy člověka mnoha tváří, které lehce a často střídá podle aktuální situace. Princip strhávání masky se uplatňuje i na úrovni jazyka – odhalováním „nepřátelského“

48 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe těatralnych kritikov (viz pozn. 20); Za patriotičeskuju sovetskuju dramaturgiju (viz pozn. 19).

49 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman; Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov (viz pozn. 29); PAPERNYJ, Z.: Suščestvo bezdušnoje. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 14 (2501), 16.2.1949.

50 Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov.

51 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman; MARKOV, M.: Političeskij chameleon Choldod (Mejerovič); LEONIDOV, O.: Vrag sovetskoj kultury Gurvič.

52 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov (viz pozn. 32).

53 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe těatralnych kritikov; Ljubov k rodině, něnavist k kosmopolitam (viz pozn. 25); GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij; DRUZIN, V.: Prichvostni antipatriotičeskoj gruppy těatralnych kritikov. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 7 (1147), 12.2.1949; Kritika vražděbnaja narodu (viz pozn. 37).

54 Za patriotičeskuju sovetskuju dramaturgiju (viz pozn. 19); ROMAŠOV, B.: O korňach kosmopolitizma i estětstva. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

55 NIKOLAJEV, V.: Razoblačenij klevetnik Maljugin. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949.

významu zdánlivě nevinných výroků kritiků, kteří „umějí obratně maskovat své nepřátelské názory ohlušujícím proudem demagogických frází“.⁵⁶

Nejzřetelnější z těchto antispoločenských znaků konotujících protižidovské zaměření kampaně je zbabělost. „Lid ví, jak si tihle Zalkindové a Libermanové počínali v týlu a na frontě,“ napsala v srpnu 1948 tajemníkovi Ústředního výboru KSSS a hlavní oficiální autoritě v oblasti kultury (po Stalinovi) Andreji Ždanovovi jistá L. Kraskovová, která si stěžovala na převahu Židů v redakci a na stránkách literárního časopisu *Novyj mir*.⁵⁷ Úmyslně tak zahrála na notu pevně zakořeněné stereotypní představy, že se Židé za druhé světové války vyhýbali aktivní vojenské službě a skrývali se v týlu, kterou přižívovala oficiální bagatelizace zásluh vojáků židovského původu v bojových operacích Rudé armády či sovětská politika „mlčení o holocaustu“. Uvedený stereotyp byl pro sovětskou společnost v poválečném období stále velmi živý. Tím spíše, že právě kolem utrpení a hrdinství sovětského lidu a jeho válečného vítězství byl budován celý poválečný sovětský ideologický a propagandistický diskurz. Není tedy divu, že sovětská propaganda jej během kampaně proti „kosmopolitismu“ oprášila a využila jako jeden z charakteristických znaků obrazu „kosmopolity“, čímž posílila jeho protižidovský obsah. V kampani se tak „kosmopolitům“ přisuzuje distance od válečných prožitků, nepochopení pro hrdinství sovětského lidu a přezíravost k obětem, které položil. Například divadelní kritik Abram S. Gurvič tak byl za svou kritiku děl s válečnou tematikou označen za člověka, který si „neváží ani sovětského lidu, ani jeho statečného boje proti hitlerovcům, ani našich nesmrtelných hrdinů, ani těch idejí bolševismu, které držely při životě pracující a vojáky Sovětského svazu v krutých válečných letech“.⁵⁸

Součástí antispoločenské znakové soustavy bylo samozřejmě také třídní hledisko. Divadelní kritici byli označováni za „skupinu estetizujících snobů s buržoazními názory“, „shnilé měšťácké estéty“ či „formalisty maloburžoazního typu“.⁵⁹ Propaganda barvitě popisovala jejich údajné maloburžoazní zázemí – velké pracovny s těžkými závěsy, plyšovými křesly a vysokými nástěnnými hodinami.⁶⁰ V politické karikatuře pak byli „kosmopolité“ zobrazováni s některými typickými atributy konotujícími jejich nedělnický původ, jako jsou fraky, lakované polobotky, cylindry, cvikry a vycházkové hole. V tomto kontextu byl také aktivizován další zažitý stereotyp, který se stal formativním prvkem protižidovského zaměření kampaně, a to stereotyp o Židech, kteří manuálně nepracují, ale obohacují se na úkor ostatních, založený

56 MARKOV, M.: Politický chameleon Cholodov (Mejerovič).

57 Pismo L. Kraskovoj A. A. Ždanovu: Protiv zasija jevrejev v pečati. In: NADŽAFOV, D. G. – BELOUSOVA, Z. S. (ed.): *Stalin i kosmopolitizm*, s. 185 (viz pozn. 16).

58 LEONIDOV, O.: Vrag sovetskoy kultury Gurvič (viz pozn. 45); POGODIN, N.: Ich metody. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3. 1949.

59 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov (viz pozn. 20); Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabotě VTO (viz pozn. 37); GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij (viz pozn. 45); Na čuždyh pozicijach: O proiskach antipatriotičeskoj grupy tēatralnych kritikov. In: *Kultura i žizň*, č. 3 (95), 30.1.1949.

60 LENČ, Leonid: Slučaj s kosmopolitom. In: *Krokodil*, č. 7, 10.3.1949; MASS, Vladimir – ČERVINSKIJ, Michail: Snob-kosmopolit. In: *Tamtěž*.

na tradiční socioekonomické roli Židů v „neproduktivních“ profesích. Náměstek tajemníka Svazu sovětských spisovatelů Anatolij V. Sofronov na stranické schůzi hovořil o skupině divadelních kritiků jako o „kramářích“ a „nestoudných makléřích“. ⁶¹ *Litěraturnaja gazeta* se zase rozhorlila nad „chamtivci“, „šejdjiři“ a „povaleči“, pro něž je charakteristický „svrab minulosti“ a „odpor k práci“. ⁶² Optikou tohoto stereotypu je pak možné také nahlédnout, proč byla kampaň proti kosmopolitismu zacílena z velké části nikoli proti autorům uměleckých děl, ale do řad kritiků a teoretiků – tedy té části humanitní inteligence, jejíž představitelé umělecká díla sami nevytvářejí, pouze analyzují tvorbu jiných.

2. Poklonkovači a špioni. Protizápadní znaky obrazu kosmopolity

Kampaň proti „kosmopolitismu“ měla také výraznou a stupňující se protizápadní orientaci. Zatímco v úvodní stati *Pravdy* nebyla o prozápadním smýšlení divadelních kritiků ani zmínka, již o den později *Litěraturnaja gazeta* charakterizovala „kosmopolitismus“ jako „lokajské poklonkování před buržoazní kulturou Západu“, přičemž pranýřovala zejména snahu kritiků hledat paralely mezi ruskou a světovou kulturou: „Škodolibě se chichotající kosmopolita se snaží za každou cenu ‘odhalit’ nějakou ‘paralelu’, nějakou známku podobnosti jevů ruské kultury s kulturou Západu v podlé snaze dokázat, že kultura ruského národa je ‘převzatá’ ze Západu...“ ⁶³ Nedůstojnost tohoto počínání je vyjádřena již v pojmu „poklonkování“, které implikuje nerovný, podřízený vztah. Tento aspekt je ještě umocněn výběrem lexikálních prostředků. „Kosmopolité“ Západu nejen „lokajsky poklonkují“, „pochlebují“ a „podlézají“, ale přímo otrocky se před ním „plazí po břicho“ a „slízávají s něj zkyslé škrálopupy“. ⁶⁴

Zpočátku tedy pojem „kosmopolitismus“ konotoval především preferování západního umění a jeho estetických norem před uměním socialistického realismu. Kampaň proti „kosmopolitismu“ se tak stala součástí dlouholetého boje za národní charakter umění (umění národního formou a socialistického obsahem, jak je postuloval Stalin), přetavený do tautologie „naše ruská literatura je silná tím, že je ruská“. ⁶⁵ Postupně se však povaha „kosmopolitismu“ a jeho vztahu k Západu posouvá od tohoto poníženého „poklonkování“ v estetické oblasti do sféry aktivní politické činnosti. Začíná se rozvíjet motiv „kosmopolitismu“ jako nástroje „imperialistické reakce“ a jejího ústředního představitele – Spojených států. „Kosmopolitismus“ se

61 Na partijnom sobranii Soveta sovětskich pisatelj. In: *Sovětskoje iskusstvo*, č. 7 (1147), 12.2.1949.

62 PAPERNYJ, Z.: Suščestvo bezdušnoje (viz pozn. 49).

63 Do konca razoblačit antipatriotičeskuju gruppu teatralnych kritikov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 9 (2496), 29.1.1949.

64 DEMENTĚV, A. – ČIRSKOV, V. – ŠUVALOVA, M.: Podgoloski estětstvjuščich kosmopolitov. In: *Kultura i žizn*, č. 4 (96), 11.2.1949; Ljubov k rodině, něnavist k kosmopolitam (viz pozn. 25); GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman (viz pozn. 45); SIMONOV, Konstantin: Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike. In: *Sovětskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; Bezrodnyje kosmopolity: Ob antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Izvestija*, 10.2.1949; ROMAŠOV, B.: O kornjach kosmopolitizma i estětstva.

65 SIMONOV, K.: Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike.

stává „standartou americké imperialistické reakce“ a odráží „agresivní choutky amerického imperialismu“.⁶⁶ Jeho údajným politickým cílem je zotročit národy lidovědemokratického tábora a připravit tak půdu pro světovládu amerického imperialismu a jeho kapitálu. Je to snaha „připravit lid o národní tradice, o národní důstojnost“,⁶⁷ přičemž kultura a umění jsou díky svému přímému podílu na formování národních tradic vnímány jako vhodný prostředek k uskutečnění tohoto plánu. „Kosmopolitismus“ se tak stává nástrojem „duchovního rozvratu“, který usiluje o „podříznutí národních kořenů, neboť lid s podřezanými kořeny lze snáze pohnout z místa, snáze prodat do otroctví americkému imperialismu“.⁶⁸ Z estétů a formalistů se stávají špioni, diverzanti a agenti mezinárodní reakce.⁶⁹

3. Trpaslíci a giganti. Vizualizace obrazu kosmopolity

Bezvýznamnost vyniká v obraze „nicotného trpaslíka“, který se „plete pod nohama“ a kterého lze snadno „smést s cesty“.⁷⁰ Příznačná je z tohoto pohledu karikatura „Trpaslíci a giganti“, otištěná v satirickém časopise *Krokodil*, která zobrazuje útoky „kosmopolitů“ na různé druhy ruského, respektive sovětského umění.⁷¹ Jeho ikonické reprezentace (divadlo symbolizované kresbou čechovovského racka, hudba portréty ruských klasických skladatelů, literatura vizualizací názvu soudobé poémy Alexeje Nědogonova *Vlajka nad selsovětem*, film postavou sošného filmaře s rudou kamerou a výtvarné umění známým sousoším dělníka a rolnice) jsou zpodobněny ve světlých barvách, neúměrně veliké, vzdálené a nedostupné pro malé, tmavé, karikované postavičky „kosmopolitů“, kteří se na ně snaží odněkud zdola zaútočit. S tímto vyzněním jsou v souladu také komentáře k jednotlivým sekvencím karikatury, sumarizované do konstatování: „Jak se to všechno skončí, je čtenáři jasné: Giganti ruského sovětského umění zůstanou všichni na svých místech, a po zlobných trpasličích-kosmopolitech zůstane... prázdné místo.“ Právě v této karikatuře se názorně propojují všechna významová pole kampaně.

Třídní odlišnost „kosmopolitů“ je konotovaná jejich oblečením, vymykajícím se dělnicko-rolnickému standardu: fraky, bílé límečky, pruhované kalhoty, lakované polobotky. Toto příznakové oblečení a doplňky (brýle) zároveň poukazují na jejich výraznou intelektuálnost, která je dále posílena estetizací jejich boje proti sovětskému umění: zbraněmi jsou jim pera a municí otrávený inkoust. Zřejmý je rovněž

66 Razgromiť buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve: Na sobranii aktiva tvorčeskich rabotnikov sovetsoj kinematografii. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; SIMONOV, K.: Těorijs i praktika kosmopolitov v kinokritike.

67 Za patriotičeskuju sovetsoju dramaturgiju (viz pozn. 19).

68 Tamtéž.

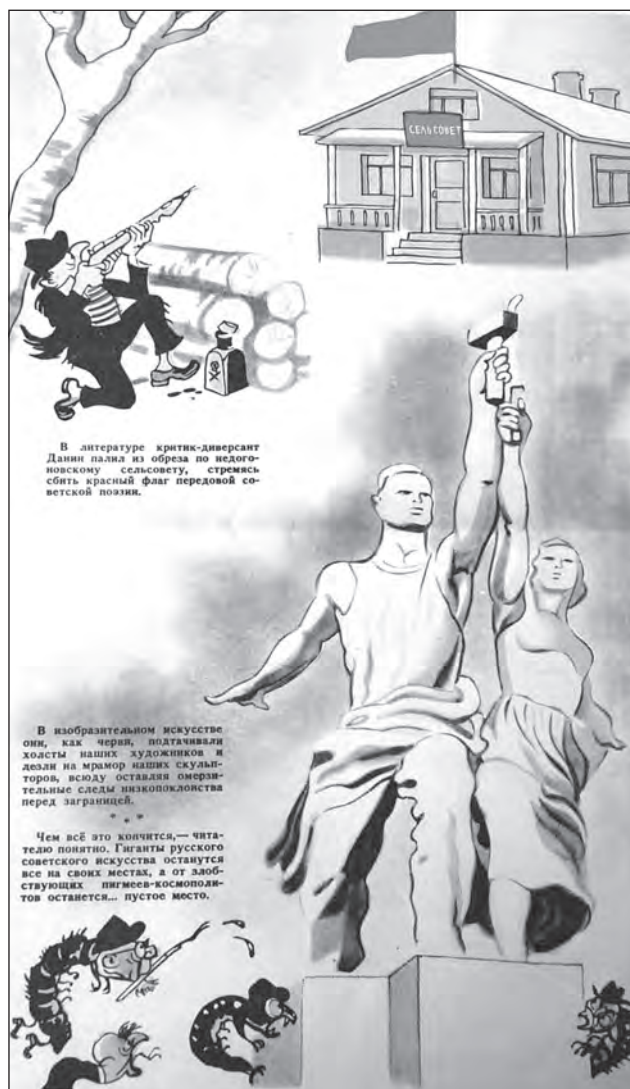
69 MITIN, M.: Protiv antimarksistskich kosmopolitičeskich „těorij“ v filosofii. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 20 (2507), 9.3.1949; SYSOJEV, P. – VEJMARN, B.: Protiv kosmopolitizma v iskustvoznanii. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; Za novyj rascvet kinoiskusstva: Na aktive tvorčeskich rabotnikov v kinematografii. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 19 (2506), 5.3.1949; Razgromiť buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve.

70 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov (viz pozn. 32).

71 JEFIMOVA, B.: Pigmei i giganty. In: *Krokodil*, č. 7, 10.3.1949.



„Trpaslíci a giganti“ na sérii karikatur časopisu Krokodil z 10. března 1949. S narážkou na známou Čechovovu hru u první karikatury komentář praví, že v divadle se „kosmopolité-trpaslíci pokusili sestřelit mchatovského racka“. „V hudbě se sáпали kritickými saxofonovými kyji na velké ruské skladatele-melodiky,“ reprezentované zde Čajkovským, Glinkou a Borodinem



В литературе критик-диверсант Данин палил из обреза по недогоновскому сельсовету, стремясь сбить красный флаг передовой советской поэзии.

В изобразительном искусстве они, как червяк, подтачивали хребты наших художников и дедали на мрамор наших скульпторов, всюду оставляя омерзительные следы низкопоклонства перед заграницей.

Чем всё это кончится, — читателю понятно. Гиганты русского советского искусства останутся все на своих местах, а от злобствующих пигмеев-космополитов останется... пустое место.

„Trpaslíci a giganti“, pokračování. „V literatuře kritik-diverzant Danin páčil z pušky v podobě pera na nědogonovský selsovět ve snaze srazit rudý prapor vůdčí sovětské poezie,“ praví komentář k hornímu obrázku. A kosmopolité „ve výtvorném umění jako červi provrtávali plátna našich malířů a lezli na mramor našich sochařů. Všude přitom zanechávali odporné stopy svého poklonkování před zahraničím.“

prvek prozápadní orientace „kosmopolitů“. Jeden z nich útočí na ruskou klasickou hudbu kyjem v podobě saxofonu – emblematického hudebního nástroje „úpadkové západní kultury“. Ve „filmové“ části karikatury pak „kosmopolita“ mává před rudou kamerou kovbojským kloboukem a v druhé ruce drží ceduli ukazující směr do Hollywoodu, kam se snaží odlákat pozornost sovětského filmaře.

Právě tato karikatura také dobře dokládá protižidovské zaměření kampaně. „Kosmopolité“ jsou zobrazeni s výraznými stereotypními semitskými rysy, jako jsou velké skobovité nosy, ostré brady, dlouhé tenké krky, husté ježaté obočí, řídké nebo naopak husté černé vlasy, rachitické nebo naopak obtlouštělé postavy. Jejich židovský původ připomínají i některé další atributy, jako malé kulaté brýle nebo typické klobouky. „Kosmopolita“ v pravém dolním rohu „divadelní“ karikatury se nápadně podobá Lvovi Trockému. Trockij jako sémiotický znak v sobě vhodně propojuje význam židovství s nesmiřitelným politickým a ideologickým nepřátelstvím. Tělesné znaky některých postav jsou obohaceny o nelidské prvky, jako čertovská kopyta nebo oslí uši v „hudební“ části karikatury, čímž je jejich negativní sémiotická role ještě posílena. V poslední, „výtvarné“ karikatuře pak jsou „kosmopolité“ redukováni do podoby jakéhosi hmyzu, švábů nebo červů, kterým z lidské podoby zůstaly pouze hypertrofované stereotypní semitské rysy. Významové pole obrazu „kosmopolity“ se v tomto případě redukuje na význam „Žid“.

V následujícím období se protizápadní a protižidovské motivické okruhy propojily a výrazně posílily. Coby jakýsi předobraz tohoto vývoje může sloužit karikatura „Zaoceánský sup“.⁷² Do velké popelnice umístěné těsně u zdi, která přes celou plochu obrázku neprodyšně odděluje ony „dva tábory“, jsou spolu se svými texty odhozeni i moskevští divadelní kritici. Za zdi číhá na svou kořist sup, mrchožrout, který znovu akcentuje významové propojení „kosmopolitismu“ s tlením a smrtí. Sup má na hlavě se stereotypními semitskými rysy posazený cylindr s americkou vlajkou. Skrytá v jeho peří však na svou kořist číhá nebezpečná kočkovitá šelma... V jednom znaku se tu spojuje význam Západu, bohatství, židovství a s nimi spjatého nebezpečí, který bude v podobě amerických židovských finančníků dominovat následující kampani pozdně stalinského období.

Případ lékařů

Třináctého ledna 1953 byla ve všech klíčových sovětských denících a v rozhlase zveřejněna zpráva tiskové agentury TASS informující o zatčení skupiny lékařů s povětšinou neruskými jmény, kteří na pokyn západních tajných služeb a mezinárodních sionistických organizací usilovali o život nejvyšším představitelům země.⁷³ Takzvaný případ lékařů, který představuje jakési apogeeum stalinského

72 GANFA, Ju.: Zaokeanskij stěrvjatnik: Mojimi perjami pisali... In: *Tamtěž*, č. 8, 20.3.1949.

73 TASS: Arest grupy vračej-vreditělej. In: *Pravda*, 13.1.1953.

antisemitismu, vyrostl z procesu proti Židovskému antifašistickému výboru.⁷⁴ Na základě výpovědi jeho předsedy Icika Fefera byl v listopadu 1950 zatčen profesor elitního 2. moskevského lékařského institutu J. V. Stalina Jakov Etinger, který se pod fyzickým i psychickým nátlakem „přiznal“ k tomu, že v roce 1945 úmyslně špatnou léčbou způsobil smrt tajemníka ústředního výboru strany Alexandra Ščerbakova. Zároveň označil řadu proslulých lékařů židovského původu za „židovské nacionalisty“. Toto vynucené přiznání umožnilo rozšířit záležitost údajné sionisticky motivované kolaborace a špiónáže daleko za úzký rámec židovské inteligence a nabídlo tak mnohem větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál než případ Židovského antifašistického výboru, který byl proto rychle a potají uzavřen. Skutečné mocenské pozadí takzvaného případu lékařů, který byl instrumentován v nejvyšších patrech sovětské nomenklatury v době, kdy začínala být otázka budoucího nástupnictví po Stalinově smrti stále aktuálnější, stejně jako jeho role v posledních dnech Stalinova



„Zaoceánský sup“ na karikatuře v časopise Krokodil z 20. března 1949 prozrazuje na „kosmopolitní“ kritiky: „Mými pery psali...“

74 Židovský antifašistický výbor (*Jevrejskij antifašistskij komitět* – JAK) byl ustaven začátkem roku 1942 v rámci struktury státní informační agentury Sovinformbyro s cílem navázat kontakt se zahraničními židovskými organizacemi a získat od nich finanční prostředky pro válečné účely. V poválečném období se pokoušel uplatnit na domácí půdě a stal se jakýmsi středobodem židovských kulturně-společenských i politických aktivit v SSSR. Jeho vedení bylo koncem roku 1948 obviněno ze špiónáže a rozněcování židovského nacionalismu. Dne 18. července 1952 pak byly nad čtrnácti jeho vedoucími představiteli vyneseny rozsudky smrti a krátce nato vykonány. Likvidaci výboru provázela vlna zatýkání v řadách židovské kulturní inteligence a potlačení židovské národní kultury a občanského života. (Srv. např. REDLICH, Shimon – ALTMAN, Ilja: *War, Holocaust and Stalinism: a documented study of the Jewish Antifascist Committee in the USSR*. Luxembourg, Harwood Academic Publishers 1995; NAUMOV, Vladimir P. (ed.): *Něpravedný sud: Poslednij stalinskij rasstrel. Stěnograma suděbnogo processa nad členami Jevrejskogo antifašistskogo komitěta*. Moskva, Nauka 1994; REDLICH, Shimon: *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948*. Boulder (Colorado), East European Monographs 1982.)

života a jeho různé ukončení v období mocenských bojů krátce po jeho smrti zůstávají jednou z nejméně objasněných kapitol z dějin stalinismu.⁷⁵

Zvěř v lidské podobě

V rámci kampaně, která se rozpoutala po zveřejnění zprávy agentury TASS a mezi sovětskými obyvateli vyvolala bezmála protižidovskou davovou psychózu, se konstitovala nová figura „objektivního nepřítele“, jehož kolektivní podstata je vyzdvihována. Propaganda hovoří o „skupině“ („teroristická skupina lékařů“), „bandě“ („odporná banda nájemných vrahů“) či „tlupě“ („tlupa lékařů-travičů“).⁷⁶ Důsledně je užíváno množné číslo „lékaři“, s výmluvnými přívlasky: „lékaři-záškodníci“, „lékaři-zločinci“, „lékaři-vrazi“. Také jejich činnost je skupinová, organizovaná, předem promyšlená a naplánovaná – působili „úmyslně“, „cíleně“, podle „zločinných plánů“.⁷⁷ Obraz tohoto nového nepřítele byl v daném případě budován pomocí významového pole pojmu „zločin“, přičemž se jednalo jak o zločin proti životu jednotlivce („vrazi“, „traviči“, „zabijáci“), tak proti státu („špioni“, „agenti“, „teroristi“, „vlastizrádci“). I zločin proti jednotlivci však má v tomto případě povahu protistátního zločinu, neboť jeho oběťmi byli výhradně významní sověští politici a vojenští představitelé. Lékaři se však podle propagandy provinili také proti abstraktním mravním zásadám, když „pošpinili čest vědců“ a „ušlechtilý a vysoce ceněný titul lékaře“.⁷⁸ Tato provinění jsou z pohledu propagandy skoro stejně závažná jako ta první: „Kromě vlastizrady není ohavnější zločin než oklamání důvěry nemocného, není odpornější zločinec než vrah skrývající se za bílým lékařským pláštěm,“ shrnula hierarchii zločinů *Pravda* a *Krokodil* dodal, že „historie nezná takovou hloubku morálního pádu“.⁷⁹ Oproti předcházejícímu období se tak obraz „nepřítele“ vyostřuje.

Podobně jako v případě kampaně proti „kosmopolitismu“ byl základním dynamickým momentem nové kampaně proces demaskování a odhalení údajně skryté pravé tváře lékařů: „Špioni a vrazi odhaleni,“ oznamovala *Litěraturnaja gazeta*.⁸⁰ Časopis *Krokodil* pak otiskl karikaturu nazvanou „Stopy zločinů“, která probíhající kampaň zkratkovitě znázornila právě jako demaskování nepřítele. Z postavy,

75 Srv. např. KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajnájaja politika Stalina* (viz pozn. 2); TÝŽ (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii: 1938–1953*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Demokratija“ – Matěrik 2005; MEDVEĎEV, Žores A.: *Stalin a židovský problém: Nová analýza*. Brno, Stilus Press 2006; VAKSBERG, Arkadij I.: *Iz ada v raj i obratno: Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu*. Moskva, Olimp 2003.

76 TASS: Arest gruppy vračej-vreditělej; Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej. In: *Pravda*, 13.1.1953; Špiony i ubijcy pojmany s poličnym. In: *Komsomolskaja pravda*, 13.1.1953; GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 6 (3035), 13.1.1953.

77 TASS: Arest gruppy vračej-vreditělej.

78 Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej; GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

79 ČEČETKINA, Olga: Počta Lidiji Timašuk. In: *Pravda*, 20.2.1953; GRIBAČEV, Nikolaj: Oščipannyj „Džojnt“. In: *Krokodil*, č. 5 (1331), 20.2.1953.

80 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

kerou v ponižujícím gestu drží za límec neúměrně veliká ruka – ruka zákona nebo dělnická pěst – padá bílý plášť se symbolem červeného kříže, lékařská čepice a maska nesoucí stereotypní semitské rysy (kulaté brýle, dlouhý ostrý nos, dlouhá tenká bradka). Zpod převleku židovského lékaře se dere obtloustlá postava amerického gangstera v tmavých brýlích a pruhovaném obleku, z jehož zakrvácených prstů se na zem sypou dolarové mince. Stopy od něj vedou k cylindru s nápisem „Americká, britská rozvědka, Joint“ a se symbolem amerického dolaru, ze kterého vykukuje několik postav tajných agentů maskovaných za klobouky, tmavé brýle a dlouhé pláště. „Orgány státní bezpečnosti odhalily teroristickou skupinu lékařů-záškodníků, agentů zahraničních rozvědek,“ uvádí text doprovázející karikaturu.⁸¹

Peníze sypoucí se z rukou odhaleného „nepřítele“ nejsou jen znakem napojení na zahraniční zpravodajské služby, ale také jeho bezcharakterní prodejnosti: „nájemní vrazi“, „žoldáci“, kteří se „prodali“ za dolary a libry. Jak uvedla *Pravda*, „bylo prokázáno, že všichni členové teroristické skupiny lékařů sloužili zahraničním rozvědkám, prodali jim duši i tělo, stali se jejich nájemnými agenty“.⁸² Jako lidé, kteří „prodali duši i tělo“, pak lékaři přestávají být lidskými bytostmi, ztrácejí právo být označováni za „člověka“. Stávají se z nich „vyvrhelové lidského společenství“, „zvěř v lidské podobě“, „odporné zrůdy“, které „ztratily lidskou podobu“.⁸³ Proti takovým nelidským bytostem mohou i v éře vědeckého socialismu platit magická zaklínadla – „ať jsou navždy prokleti“, „ať jsou třikrát prokleti“, vyzývá sovětská propaganda.⁸⁴



„Stopy zločinů“ údajných špiónů a vrahů v bílých pláštích na karikatuře časopisu Krokodil z 30. ledna 1953

81 KUKRNIKSY: Sledy prestuplenij. In: *Krokodil*, č. 3 (1329), 30.1.1953.

82 Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej.

83 TASS: Arest grupy vračej-vreditělej; Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej; Špiony i ubijcy pod ličinoj učonych-vračej. In: *Izvestija*, 13.1.1953.

84 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma. In: *Komsomolskaja pravda*, 24.2.1953; ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk.

Sémiotické pole obrazu „nepřítele“

Z citované zprávy agentury TASS je možné odvodit základní sémiotická pole celé kampaně. Zpráva oznamuje, že „většina účastníků teroristické skupiny (v závorce jsou uvedeni pouze lékaři s neruskými jmény – pozn. autorky) byla napojena na židovskou buržoazněnacionalistickou organizací ‘Joint’, kterou založila americká rozvědka“. Otevírá tedy významové pole protižidovské, rozevírající se od tradičních protižidovských stereotypů (neruská jména) přes antisionismus („židovská organizace“) k protiizraelským výpadům („židovská buržoazněnacionalistická organizace“), a významové pole protizápadní („kterou založila americká rozvědka“), přičemž všechna tato pole jsou provázána do jednoho významového celku.

1. Jidášská tlupa. Tradiční protižidovské stereotypy

Stejně jako u kampaně proti „kosmopolitismu“ nejprve konotovala protižidovské zaměření kampaně jména zatčených lékařů. Z devíti jmen jich šest svým neruským zněním evokovalo židovský původ nositelů.⁸⁵ Stereotyp židovského spiknutí pak navozovalo jejich údajné napojení na mezinárodní židovskou organizaci „Joint“ a tvrzení, že pokyny ke své činnosti dostávali prostřednictvím (nedávno popravených) zástupců Židovského antifašistického výboru – včetně jeho předsedy Solomona Michoelse, který zde byl přesně pět let od své násilné smrti (vydávané za tragickou nehodu) poprvé veřejně označen za „známého židovského buržoazního nacionalistu“ a zařazen mezi nepřátele státu.⁸⁶ Sovětská propaganda tak poprvé prolomila mlčení, které provázelo likvidaci židovské inteligence a proces proti Židovskému antifašistickému výboru, v němž byly teprve před půl rokem vyneseny rozsudky smrti. Zároveň tak zdůraznila provázanost této kauzy s aktuálním případem kremelských lékařů.

Protižidovský charakter nové kampaně byl tedy tentokrát konotován mnohem otevřeněji a explicitněji než v případě kampaně proti kosmopolitismu. Hluběji v „textu“ kampaně pak zaznívaly i některé tradiční, historicky, socioekonomicky a kulturně podmíněné stereotypy, které její protižidovský charakter dále posilovaly. Nejvýraznější z nich byl stereotyp „Žida“ jako nositele smrti, vyrůstající z archetypální xenofobní představy cizince a úzce spjatý s tradičním stereotypem rituální vraždy. Obraz „vrahů“ a „travičů“, kteří podle propagandy připravili o život několik významných sovětských činitelů, označovaných za „syny své vlasti“, s cílem rozložit zemi, oslabit její obranu a připravit jí válečnou porážku, toto stereotypní schéma cizince-„Žida“ jako nositele smrti naplňuje. Zmíněný stereotyp přetrvává rovněž v obraze Jidáše, který se také objevuje v „textu“ kampaně. Časopis *Krokodil* v článku

85 M. S. Vovsi, M. B. Kogan, B. B. Kogan, A. I. Feldman, Ja. G. Etinger a A. M. Grinštejn.

86 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej. Herec a divadelní režisér Solomon Michoels (1890–1948, vlastním jménem Šlojme Vovsi) byl od roku 1929 ředitelem Moskevského státního židovského divadla a doma i v zahraničí byl znám jako významný představitel sovětské židovské kultury. Funkci předsedy Židovského antifašistického výboru zastával od jeho vzniku v roce 1942. Byl zabit v lednu 1948 v Minsku, jeho smrt byla na přímý Stalinův pokyn inscenována jako tragická automobilová nehoda. (Srv. KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 153–163 – viz pozn. 16.)

„Traviči“ označil zatčené lékaře za „jidášskou tlupu“ a Michoelse za „komeďanta, pro nějž nebylo nic svatého, který za třicet stříbrných prodával svoji duši ‘zemi Žlutého ďábla’“. ⁸⁷ V obraze Jidáše se znovu akcentuje význam „prodejnosti“, „zaprodanosti“, avšak mimo to je nosnost tohoto biblického přirovnání umocněna tím, že podle vyšetřovatelů se lékaři pokusili připravit o zdraví a život nejvyšší sovětské vedení včetně samotného Stalina, který v rámci sovětské mýtotorby představoval bytost nadlidskou, nejvyšší a věčnou – jakési sekulární sovětské božstvo. Zatčení lékaři tak pro sovětskou společnost představovali nositele jak smrti „fyzické“ (vydání Sovětského svazu na válečnou porážku), tak smrti „duchovní“, „kosmické“ (smrt sovětského božstva). Stereotyp „Žida“ jako nositele smrti tak nabýval univerzálního rozměru.

2. Pretendenti na světovládu. Protisionistické znaky kampaně

Takzvaný buržoazní nacionalismus představoval jeden z pilířů nepřátelské ideologie, neboť přímo ohrožoval základy, na nichž byl Sovětský svaz vystavěn. Sionismus, označovaný za židovský buržoazní nacionalismus, pak navíc odporoval oficiální sovětské politice podporující asimilaci a deetnizaci ruských Židů. „Komunisté a sionisté se ostře rozcházel v pohledu na sociální ideál židovství, na místo, roli a budoucnost jeho historicky vzniklých tradičních samosprávných orgánů a náboženských institucí, na perspektivy národnostní státnosti i problematiku jazyka spojujícího všechny Židy světa,“ popsal vztah sovětského režimu k sionismu respektovaný znalec dějin stalinského antisemitismu Gennadij Kostyrčenko. ⁸⁸ Organizované sionistické skupiny působící na území Sovětského svazu proto byly zlikvidovány již ve dvacátých letech. Po druhé světové válce se však v souvislosti s mezinárodněpolitickým vývojem na Blízkém východě sionistická otázka znovu aktualizovala. „Odhalení bandy lékařů-travičů je úderem proti mezinárodní židovské sionistické organizaci,“ uvedla 13. ledna *Pravda* v článku doprovázejícím oznámení agentury TASS a akcentovala tak protisionistické zaměření kampaně. ⁸⁹ To bylo budováno především oživením tradičního stereotypu o celosvětovém židovském spiknutí, který se zrodil během 19. století a materializoval se v podobě *Protokolů sionských mudrců*, které se staly jedním ze stavebních kamenů moderního antisemitismu. ⁹⁰

Obraz mezinárodních židovských organizací, jejichž „krvavá chapadla“ se natahují nejen do Sovětského svazu, ale i do dalších zemí sovětského bloku, byl jedním z dominantních obrazů kampaně. ⁹¹ Podle sovětské propagandy se tyto – dříve velmi vlivné – organizace po druhé světové válce dostaly pod kontrolu amerických imperialistů: „Toto hnutí, široce rozvětvené po celé Evropě, zahrnující mnoho různých organizací, se zdálo být pro nové pretendenty na světovládu velmi vhodným nástrojem špionáže, diverze a záškodnictví, namířených proti Sovětskému svazu a li-

87 Otravitěli. In: *Krokodil*, č. 3 (1329), 30.1.1953.

88 KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajná politika Stalina*, s. 61.

89 Podlyže špiony i ubijce pod maskoj profesorov-vračeij.

90 Srv. LAQUEUR, Walter: *Měníci se tvář antisemitismu: Od starověku do dnešních dnů*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007, s. 85 nn.

91 ŽUKOV, J.: Těrorističeskij akt v Tel-Avive i falšivaja igra pravitelej Izrailja. In: *Pravda*, 14.2.1953.

dovědemokratickým zemím.⁹² V rámci stereotypu o světovém židovském spiknutí se tak protizhkovské sémiotické pole velmi úzce propojuje se sémiotickým polem protizápadním. Podle sovětské propagandy financují aktivity sionistických organizací pod rouškou dobročinnosti američtí židovští podnikatelé a bankéři, kteří tak prostřednictvím svého finančního vlivu uplatňují i vliv politický. Sionistické organizace, jak je zobrazuje sovětská propaganda, jsou tedy na Spojených státech zcela závislé a plní pro ně hlavně špinavou práci – ty „nejšpinavější a nejhnusnější rozkazy“.⁹³ „Neexistuje žádná hanebnost a podlost, kterou by sionističtí agenti nevykonali, aby si šplhli u svých pánů,“ uvedl deník *Izvestija*. Provozují tak teroristickou a diverzní činnost, „hnusné provokace a avantýry proti zemím mírového, lidovědemokratického tábora“, jako byly například právě aktivity zatčených lékařů.⁹⁴

Klíčové postavení mezi sionistickými organizacemi zaujímá Americký židovský spojený distribuční výbor (*American Jewish Joint Distribution Committee* – takzvaný Joint), který podle zprávy sovětské agentury TASS vytvořila americká rozvědka a využívala ho pro „špionskou, teroristickou a další podvratnou činnost“.⁹⁵ V očích sovětské propagandy se tak z této organizace stalo „centrum mezinárodní špionské a diverzní činnosti“, jehož kádry se „verbují z různých antispočesných živlů, trockistů, buržoazních nacionalistů a různých odrodilých kosmopolitů, kteří za dolary prodávají svou čest, svůj národ a svou zemi“.⁹⁶ Z postu pretendenta na světovládu, který jim přisuzoval stereotyp o celosvětovém židovském spiknutí, tak mezinárodní židovské organizace v sovětské propagandě sledovaného období klesly na úroveň pouhého nástroje v rukou nového uchazeče o ovládnutí světa.

3. Smečka vzteklých psů z Tel Avivu. Protiizraelské znaky kampaně

Jak bylo uvedeno výše, sionistická problematika se v Sovětském svazu znovu aktualizovala zejména v souvislosti se vznikem státu Izrael. Sovětská zahraniční politika vůči Izraeli prošla v poválečném období poměrně radikální proměnou od patronátu nad vznikající židovskou státností k pozici jejího nesmiřitelného nepřítel, jakmile začal přecházet do sféry vlivu Spojených států. Tento zahraničněpolitický obrat kulminoval právě počátkem roku 1953. Výbuch bomby na sovětském velvyslanectví v Tel Avivu dne 9. února se stal pro sovětskou stranu záminkou pro přerušování diplomatických styků s Izraelem. Toto rozuzlení, k němuž se dlouhodobě schylovalo, mělo na sémiotickou podobu kampaně výrazný vliv. Sovětský svaz ve své oficiální reakci, publikované 12. února v sovětských médiích, obvinil oficiální představitel Izraele ze „systematického podněcování nenávisti a nepřátelství k Sovětskému svazu“ a jejich oficiální omluvu označil za „falešnou hru, mající za cíl zamést stopy

92 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma.

93 Tamtéž; GRIBAČEV, N.: Oščipannyj „Džojnt“ (viz pozn. 79); Otravitěli.

94 VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov. In: *Izvestija*, 24.2.1953.

95 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej.

96 VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

tohoto zločinu a zbavit se za něj odpovědnosti“.⁹⁷ V následujících dnech v sovětských médiích protiizraelská rétorika významně zesílila.

Podle sovětské propagandy izraelská oficiální reprezentace dlouhodobě vedla proti Sovětskému svazu štvavou kampaň, která získala „obzvláště prudký charakter“ právě v době, kdy byla v Sovětském svazu odhalena skupina „vrahů v bílých pláštích“. „Případ lékařů“ dala do přímé souvislosti s podvratnou činností Izraele proti Sovětskému svazu například *Pravda*, když napsala, že „smečka vzteklých psů z Tel Avivu je ve své krvežíznivosti nechutná a odporná“.⁹⁸ Sovětská propaganda si však dala záležet, aby vykreslila obraz Izraele jako pouhého nástroje v rukou amerického imperialismu. Například deník *Komsomolskaja pravda* tvrdil, že „faktickými majiteli Izraele jsou mocné americké finanční skupiny“. Uznání Izraele ze strany Spojených států pak údajně předcházela dohoda mezi tehdejším náměstkem ministra zahraničí USA Deanem Achesonem a bývalým ministrem financí a významným americkým židovským filantropem Henrym Morgenthauem, podle níž má Izrael bezvýhradně sloužit „agresivním plánům amerického imperialismu“.⁹⁹ Právě americký židovský kapitál podle sovětské propagandy přeměnil Izrael v „základnu amerického imperialismu na Blízkém východě“, ve „špionské centrum USA“ a v „předpolí pro organizaci vojenských avantýr proti Sovětskému svazu a lidovědemokratickým zemím“.¹⁰⁰ Izrael a jeho vrcholní představitelé byli označováni za „lokaje amerických imperialistů“, kteří „vyplňují příkazy Washingtonu“, „jednají na rozkaz USA“ a „plní ty nejprovokativnější úkoly podněcovatelů války“.¹⁰¹ Izrael tak z pohledu sovětské propagandy ztratil svou suverenitu, za jejíž vznik se Sovětský svaz ještě nedávno tolik zasazoval, a stal se pouhou loutkou v rukou amerického imperialismu a amerického židovského kapitálu.

4. Kanibalové skrývající se v jeskyních Wall Streetu. Protizápadní znaky kampaně

V kampani provázející takzvaný případ lékařů ve srovnání s kampaní proti „kosmopolitismu“ protizápadní významové pole zcela dominovalo. Vlétala se do něj většina znaků, sémantických řad i dalších významových polí kampaně, které je tak obohacovaly o nové motivy. Protizápadní, zejména protiamerické významové pole bylo budováno zejména pomocí znaků odkazujících k válečnému diskurzu. Spojené státy vystupovaly jako agresori a strůjci nového válečného konfliktu, jako „šelmy, které páchají odporné zločiny, organizují jednu provokaci za druhou a rozněcují válečnou hysterii“, jako „váleční štváči“, kteří se horečně chystají „rozpoutat požár nové světové války“, a proto „zesilují závody ve zbrojení, staví vojenské základny,

97 Nota Sovetskogo pravitelstva o prekrašenii diplomatičeskich otnošenij s pravitelstvom Izrailja v svjazi s vzryvom bomby na těritorii sovetsoj missii v Izraile. In: *Pravda*, 12.2.1953.

98 Těrorističeskij akt v Tel-Avive i falšivaja igra pravitelje Izrailja.

99 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma.

100 Tamtéž; VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

101 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma; VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

stloukají agresivní bloky“.¹⁰² Jejich cílem není nic menšího než ustavení vlády nad celým světem, americký imperialismus je „posedlý blouznivými plány na dobytí světovlády“.¹⁰³ Uskutečnit tento plán je však možné pouze prostřednictvím likvidace sovětského bloku, „tábora míru a demokracie“.¹⁰⁴ Proto Spojené státy a jejich přísluhovači organizují proti těmto zemím diverzní činnost. „Mnohokrát se chápala těchto hyder natahovala přes oceány a moře k našim hranicím,“ popisuje dramatickou metaforou jejich aktivity *Krokodil*, zatímco *Pravda* poněkud přízvemněji konstatuje, že „nitky všech zločinných protistátních spiknutí, odhalených v posledních letech v zemích demokratického tábora, vedou k vůdčům americko-britského agresivního bloku“.¹⁰⁵

Propaganda tak „případ lékařů“ a některá další odhalená „protistátní spiknutí“ v zemích sovětského bloku připisovala přímé podvrtné činnosti Spojených států a odvolávala se přitom na přijetí amerického federálního Zákona o vzájemné bezpečnosti (*Mutual Security Act*) z října 1951, který interpretovala jako uvolnění finančních prostředků na tyto účely. „Z těchto prostředků si kupovaly různé zrádce vlasti bez svědomí a cti, včetně nyní odhalené skupiny vrahů v bílých pláštích,“ uváděla například *Litěraturnaja gazeta* a další média v podstatě parafrázovala totéž.¹⁰⁶

Jak se však Sovětský svaz hodlal těmto údajným diverzním aktivitám bránit? Za jediný skutečně funkční nástroj boje s „nepřítelem“ byla označena „vysoká politická bdělost“.¹⁰⁷ Kampaň tedy nejenže demaskovala „nepřítele“, ale měla narozdíl od kampaně proti „kosmopolitismu“ i výrazný apelativní charakter: mobilizovala celou společnost ke zvýšení ostražitosti. „Komsomolče, zvyš revoluční bdělost“, „Výše revoluční bdělost“ či prostě „Bdělost!“, vyzývala propaganda.¹⁰⁸ Za vzor právě takové revoluční bdělosti byla dávana lékařka Lidija Timašuková, která v roce 1948 upozornila ministerstvo státní bezpečnosti na svůj nesouhlas se závěry ostatních členů koncilie lékařů ošetřujících před smrtí Andreje Ždanova. „Dopis lékařky Lidije Timašukové“ byl vytažen z archivu a stal se v „případu lékařů“ hlavním důkazem. Tato sovětská „Johanka z Arku“, která se samojediná postavila proti skupině věhlasných profesorů medicíny, byla označena za „symbol sovětského patriotismu, vysoké bdělosti, nesmiřitelného a mužného boje s nepřáteli naší vlasti“.¹⁰⁹ Ze skutečné postavy Lidije Timašukové se stal sémiotický znak, konotující všechny nejvyšší sovětské ctnosti. Její portrét proto patří „na nejvýznamnější místo v každém rodinném albu“.¹¹⁰

102 Tamtéž; Vyše revoljucionnuju bditělnost': K 15-letiju staŭi J. V. Stalina. Otvet t-šču Ivanovu Ivanu Filipoviču. In: *Komsomolskaja pravda*, 12.2.1953.

103 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny (viz pozn. 76).

104 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperIALIZMA.

105 Otravitěli (viz pozn. 87); Svobodnyje narody povyšajut bditělnost'. In: *Pravda*, 27.2.1953.

106 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

107 Komsomolec, povyšaj revoljucionnuju bditělnost'. In: *Komsomolskaja pravda*, 1.2.1953.

108 Tamtéž; Vyše revoljucionnuju bditělnost'; Bditělnost! In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 8 (3037), 17.1.1953.

109 ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk (viz pozn. 79).

110 Tamtéž.



Předseda Židovského antišaristického výboru, herec a ředitel Moskevského státního židovského divadla Solomon Michoels (1890–1948, vpravo) a jeho nástupce ve výboru, jidišský básník Icik Fefer (1900–1952, vlevo) na společné fotografii s Albertem Einsteinem. Oba se stali obětmi stalinských represí (foto www.yivo.org)

Zajímavé však je, vůči komu a vůči čemu má být sovětský člověk bdělý. Pochopitelně vůči západnímu imperialismu, vůči „intrikám válečných štváčů a jejich agentů“.¹¹¹ Propaganda však vyzývala, aby se ostrážitost a bdělost občanů zaměřila také do vlastních řad: „I u nás se ještě někde zachovaly zbytky rozdrčených kapitalistických tříd, zamaskovaní nohsledi vymýcených antisovětských skupin, různých rozložených živlů, rozkradačů společného socialistického majetku. I u nás se ještě zachovaly přežitky buržoazní ideologie, psychologie a morálky soukromého vlastnictví, udrželi se nositelé buržoazních názorů a buržoazní morálky – živí lidé, skrytí nepřátelé našeho národa.“¹¹² Sovětský tisk v té době publikoval různé sloupky a fejetony, v nichž odhaloval nejrůznější podvody, krádeže a machinace. Takové články byly v regionálním tisku běžné už od konce čtyřicátých let, v centrálních novinách se však objevily teprve v době kampaně provázející „případ lékařů“.¹¹³ Příznačné je, že řada aktérů těchto fejetonů nesla neruská jména konotující židovský původ jejich nositelů – podvodník L. E. Rofman, šmelinář z kyjevského masokombinátu

111 Patriotizm sovetskogo čeloveka. In: *Izvestija*, 31.1.1953.

112 NĚFEDOV, K.: Povyšať političeskiju bditělnost'. In: *Izvestija*, 18.2.1953.

113 Viz KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 267 n. (viz pozn. 16).

A. V. Emec, falešný vědec A. Šapiro a podobně.¹¹⁴ Jejich „rejdy“ umožnila právě ztráta bdělosti sovětských občanů. *Pravda* tak v článku doprovázejícím původní zprávu agentury TASS upozornila, že kromě odhalených agentů západních rozvědek má země ještě dalšího nepřítele, a to „nepozornost našich občanů“, která tvoří „živnou půdu pro zločinné záškodnictví“.¹¹⁵ V rámci kampaně tak vzniká nový obraz „vnitřního nepřítele“.

Odhalování „nepřátel“ a zdůrazňování patriotismu jako nejvyšší ctnosti má do sovětských řad vnést ještě větší jednotu: „Ještě těsněji se semkneme okolo strany a jejího vůdce soudruha Stalina.“¹¹⁶ Podobně monolitního charakteru by měl nabýt i celý sovětský blok, a to upevněním přátelství mezi lidovědemokratickými zeměmi a Sovětským svazem. To přispěje nejen k prohloubení izolace „tábora agresivního imperialismu“ od „demokratického tábora“, ale zároveň to sovětský blok výrazně posílí: „Semknuté do jediného a mocného socialistického tábora, svobodné národy vědí, že je věc socialismu a demokracie neporazitelná. Sebevědomě kráčeji kupředu a neohlížejí se ani na provokace, ani na zastrašování.“¹¹⁷ Výsledek jakéhokoli budoucího konfliktu mezi oběma tábory je tak předem rozhodnut.

Obraz „Žida“ jako „toho třetího“

Předložená sémiotická textová analýza umožnila doložit protizidovské zaměření obou kampaní, které bylo dosud v odborné literatuře vyvozováno především z kvantitativních soupisů represivních zásahů proti konkrétním osobám židovského původu. Zároveň také jasně ukazuje, že protizidovské významové pole ani v jedné ze sledovaných kampaní nefigurovalo samostatně, a proto se tedy nedá hovořit o kampaních čistě antisemitských. Protizidovské znaky se jako jeden z řady významových prvků kampaní podílely na procesu utváření obrazu „nepřítele“.

Obraz „Žida“ byl při utváření obrazu „nepřítele“ pro sovětskou propagandu vhodným nástrojem. „Žid“ stejně jako „nepřítel“ nese v tradičním stereotypním vidění znakové funkce konotující cizost, vyloučení a pocit ohrožení, vymyká se z celku společnosti, představuje negaci jejích hodnot. V obrazu „Žida“ se zároveň vzhledem k výrazné mnohohrstevnatosti jeho znakového charakteru spojují obě základní podoby obrazu „nepřítele“ – vnitřního (třeba v podobě „odrodilých kosmopolitů“ či „buržoazních nacionalistů“) i vnějšího (například v podobě „mezinárodního sionismu“). „Židé“ tak v sovětské propagandě vystupovali v pozici mimo kategorie „náš“ a „cizí“ národ, mimo kategorie „my“ a „oni“. Patří do třetí kategorie mezi

114 NĚFEDOV, K.: Povyšat političeskuju bditělnost; ČAPLYGIN, J.: Svetila i sputniki. In: *Pravda*, 6.1.1953; BURENKOV, M. – TITARENKO, N.: Prostaki i prochodimec. In: *Tamtéž*, 7.2.1953.

115 Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej (viz pozn. 76). Srv. k tomuto tématu precizní studii americké historičky Sheily Fitzpatrickové: FITZPATRICK, Sheila: *The Con Man as Jew*. In: TÁŽ: *Tear off the masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2005, s. 282–300.

116 ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk.

117 Svobodnyje narody povyšajut bditělnost (viz pozn. 105).

„naším“ a „cizím“ národem, jsou „našinci“ i „cizinci“ zároveň, a ztělesňují tak negaci rozdílu mezi nimi. Tato pozice „Žida“ jako „toho třetího“ je podle Klausa Holze, který problematiku moderního antisemitismu vysvětluje v kontextu nacionalismu, základem nebezpečí, jež v „Židovi“ spatřuje moderní antisemitismus: „Je v něm personifikována možnost zhroucení národního uspořádání světa. Proto se jeví zároveň jako nebezpečí pro svět národů a na druhé straně nemá ve světě národů žádné jednoznačné místo. Jinými slovy, ztělesňuje ‘ne-identitu’.“¹¹⁸

Obraz „Žida“ vykazoval ve sledovaném období značnou dynamiku, která odpovídala tehdejšímu proměňavému obrazu „nepřítele“ v sovětské propagandě. V rámci kampaně proti „kosmopolitismu“ bylo jeho významové pole budováno zejména prostřednictvím znaků odkazujících k jeho třídnímu původu a intelektualismu, což odpovídá určení této kampaně; byla zaměřena zejména do řad humanitní inteligence, jejíž nivelizace a unifikace byla klíčová pro ideologickou homogenizaci sovětské společnosti po fázi určité liberalizace poměrů za druhé světové války. V rámci této kampaně byli „kosmopolité“ vnímáni sice jako prvek cizorodý a škodlivý, ale přece jen tvořící součást jednoho sovětského celku, což vyjadřovaly metafory zákeřné nemoci napadající organismus, parazita na zdravých výhoncích, jedu proudícího organismem a podobně. Vytvářeli tak obraz „nepřítele“ vnitřního. Protizápadní prvek zde sloužil spíše jako prostředek akcentace patriotismu – odsouzení všeho západního mělo v kontextu stupňující se studené války napomáhat k radikální ideologické a politické izolaci od nepřátelského „kapitalistického tábora“. V tom kampaň proti „kosmopolitismu“ pokračovala v linii vrcholné „ždanovštiny“, která se pod heslem boje proti „antipatriotismu“ a „poklonkování před Západem“ snažila prakticky o totéž.

Naproti tomu v rámci kampaně provádějící „případ lékařů“, která byla ve svém protizidovském zaměření daleko otevřenější, byl protizápadní akcent naprosto dominantní. Hlavního „nepřítele“ představoval v souvislosti s nástupem studené války a její rétorikou nesmiřitelného nepřátelství mezi dvěma tábory americký imperiálníismus. „Nepřítel“ byl proto v této fázi hledán zejména vně sovětské společnosti. Také obraz „Žida“ se v souvislosti s celkovým protizápadním zaměřením kampaně výrazně externalizuje, a to především prostřednictvím protisionistických a protizraelských znaků kampaně. „Židé“ se tak v rámci této kampaně stávají „nepřítelem“ vnějším. Zároveň však nadále zůstávají i „nepřítelem“ vnitřním, a to v podobě různých „záškodníků“ a „narušitelů sovětské morálky“. Tento posun ideologického paradigmatu umožňuje právě rozsáhlé významové pole obrazu „Žida“ a židovství, který byl díky výrazné mnohohrstevnatosti svého znakového charakteru vhodným nástrojem k budování obrazu „nepřítele“ a jeho využití k odůvodnění vnitřní i vnější politiky sovětského režimu, stejně jako k ospravedlnění jeho domácích i zahraničních problémů. Jako takový měl tedy především politický charakter. Právě vzhledem ke svému politickému charakteru a silné rezonanci v sovětské společnosti mohla

118 HOLZ, Klaus: Die Antisemitische Konstruktion des „Dritten“ und die nationale Ordnung der Welt: In: BRAUN, Christina von – ZIEGE, Eva-Marie (ed.): *Das „bewegliche“ Vorurteil: Aspekte des internationalen Antisemitismus*. Würzburg, Königshausen & Neumann 2004, s. 43–63, zde s. 45.

tato specifická podoba antisemitismu jako prostředku formování obrazu „nepřítele“ přetrvat v sovětské propagandě i v poststalinském období.

Ozvuky sovětských protižidovských kampaní v Československu

Vzepětí stalinského antisemitismu v Sovětském svazu výrazně rezonovalo také v československém prostředí, zejména v podobě vykonstruovaného procesu s „protistátním spikleneckým centrem“, který probíhal ve dnech od 20. do 27. listopadu 1952. Jedenáct vysokých komunistických politiků v čele s bývalým generálním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Rudolfem Slánským v něm bylo odsouzeno k trestu smrti, který byl posléze 3. prosince 1952 na dvoře pankrácké věznice vykonán. Nad třemi zbývajících obžalovanými byl vynesen rozsudek doživotního odnětí svobody.¹¹⁹ Právě na tomto procesu a kampani, která jej provázela, lze dobře dokumentovat široké možnosti využití významového pole obrazu „Žida“ a židovství.

Přestože se jednalo o paralelu jiných politických procesů s vedoucími komunisty, které se odehrávaly od roku 1948 prakticky ve všech zemích sovětského bloku, místo „titoismu“ a „buržoazního nacionalismu“ v jeho ideologicko-politickém zaměření dominoval „sionismus“.¹²⁰ Obvinění ze „sionismu“ postupovalo celým textem obžaloby a spolu s výrazným protiizraelským zaměřením vnašelo do procesu i do mohutné propagandistické kampaně, která jej provázela, silný protižidovský akcent. U jedenácti ze čtrnácti jmen bylo v obžalobě navíc bezprecedentně uvedeno, že se jedná o osoby židovského původu, a tato skutečnost byla v rámci propagandistické kampaně opakovaně zdůrazňována. Antisemitské zaměření kampaně ve společnosti vyvolalo silné protižidovské nálady. „Rezoluce za rezolucí, telegram za telegramem zaplavovaly mezi 20. listopadem a 2. prosincem 1952 ústřední výbor a státní soud,“ uvádí ve své studii věnované veřejnému mínění v době procesu se Slánským britský historik Kevin McDermott, přičemž poukazuje na vzájemnou korelaci mezi státem organizovanými antisionistickými kampaněmi a zakořeněnými formami lidového antisemitismu, rozníceného válečnými zkušenostmi.¹²¹ Jak dovozuje na základě archivních pramenů historička Pavlína Kourová, byly v souvislosti s procesem zaznamenány výroky typu: „Hitler se na Židy zaměřil, chtěl je všechny odstranit, škoda, že to neudělal, podívejte se, co dělali teď ti, kteří tu zbyli, za svinstva!“ „Hitler jich vystřílel hodně, a ještě je to málo.“ „Hitler měl všechny Židy zničit, když se již do toho dal.“ Některá hlášení z kraje Ústřednímu výboru KSČ pak svědčí o tom, že podobné výroky zaskočily i samotné organizátory kampaně.¹²² Když pak 24. listopadu *Rudé právo* publikovalo obsáhlý článek „Sionismus – nástroj

119 Srv. KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992.

120 *Tamtéž*, s. 129; LENDVAI, P.: *Antisemitism without Jews*, s. 248 (viz pozn. 5).

121 McDERMOTT, Kevin: A „Polyphony of Voices“? Czech Popular Opinion and the Slánský Affair. In: *Slavic Review*, roč. 67, č. 4 (zima 2008), s. 840–865, zde s. 855.

122 KOUROVÁ, Pavlína: *Propagandistické kampaně v Československu v letech 1948–1953*. Nepublikovaná disertační práce na katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2013, s. 299–301.

amerického imperialismu“, v němž byl „sionismus“ spojen do jedné významové řady s „fašismem“, tyto nálady ještě zesílily.

Náhlé vzplanutí antisemitských projevů státního aparátu a protizidovských nálad v poválečném Československu je na první pohled těžko pochopitelné. Jeho logika však vyvstává teprve v kontextu vývoje v Sovětském svazu. Historik Karel Kaplan proto neváhal označit proces se Slánským za proces „sovětský“.¹²³ Nešlo však pouze o to, že byl řízen z Moskvy a probíhal v režii sovětských poradců a podle sovětského vzoru, ale také že zajišťoval podstatné cíle Stalinovy vnitřní a vnější politiky.

Neočekávané tažení proti „sionismu“ v zemi, která ve východním bloku vojensky nejvíce pomáhala Izraeli, bylo bezpochyby věrným odrazem změn sovětské politiky vůči židovskému státu ve chvíli, kdy se její blízkovýchodní plány ukázaly být značně iluzorní.¹²⁴ Významnou měrou však bylo také motivováno vnitropolitickými pohnutkami. Začátkem roku 1952 sovětské ministerstvo státní bezpečnosti obnovilo po více než dvouleté nečinnosti vyšetřování případu Židovského antifašistického výboru. Za celou dobu vyšetřování se však nepodařilo nijak prokázat aktuální protistátní činnost zatčených představitelů výboru, hlavním bodem obvinění tak byla pouze stará historie s plánem na židovské osídlení Krymu z roku 1944.¹²⁵ Proto se z tohoto případu nestal veřejný monstrproces, jak to předpokládalo původní usnesení sovětského politbyra.¹²⁶ V této době však již získal pevné kontury budoucí „případ lékařů“, který poskytoval možnost rozšířit záležitost údajně sionisticky motivované kolaborace a špionáže daleko za úzký rámec židovské inteligence a nabízel tak daleko větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál. Tento vývoj však byl pro sovětskou veřejnost ještě neznámý; proto, jak přesvědčivě dokládá

123 KAPLAN, Karel: Politické procesy 50. let v Československu. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“: Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze*. Brno, Prieus 1995, s. 112.

124 Sovětský svaz diplomatickými i vojenskými prostředky podporoval vznik samostatného Izraele. Byl vůbec prvním státem, který jej uznal *de iure*, a poskytoval mu prostřednictvím svých satelitů vojenskou pomoc. Podle historika Žorese Medveděva, který ve své analýze obšírně pojednává o „případu lékařů“ i osudu Židovského antifašistického výboru, tím Stalin usiloval hlavně o oslabení vlivu Velké Británie na Blízkém východě na jedné straně a o zajištění své bezpečnosti na straně druhé: „Vytvořením zóny neustálých konfliktů mezi Araby a Židy, do kterých nevyhnutelně zasahovaly Spojené státy a západoevropské země, Stalin zajistil bezpečnost jižních hranic SSSR. Byla to osobitá odpověď na známou ‘Trumanovu doktrínu’, vyhlášenou v březnu 1947...“ (MEDVEDĚV, Ž. A.: *Stalin a židovský problém*, s. 89 – viz. pozn. 75.)

125 Srv. Obvinitelnoje zaključenije po „dělu JAK“: 3 aprilja 1952g. In: KOSTYRČENKO, G. V. (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii*, s. 182–200 (viz pozn. 75).

126 Dokonce i uzavřené soudní líčení skončilo těžko uvěřitelnou blamáží. Předkládaná obvinění byla natolik neopodstatněná a tak očividně odporovala jakýmkoli procedurálním normám, že se předsedající A. A. Čepcov rozhodl soudní řízení přerušit, a ačkoli měl nepochybně o výši trestu jasné instrukce, pokusil se celou věc vrátit k došetření. Mar-ně – 18. července bylo vyneseno čtrnáct rozsudků smrti a 7. srpna byly vykonány. (Srv. REDLICH, S. – ALTMAN, I.: *War, Holocaust and Stalinism* – viz pozn. 74.)

historik Michal Reiman, měl chystaný proces s Rudolfem Slánským pro Stalina takový význam. Sovětské noviny byly plné zpravodajství z Prahy a tato zjištěná atmosféra umožnila rozjezd vrcholné fáze stalinského antisemitismu v SSSR.¹²⁷ Veřejný exemplární soudní proces s generálním tajemníkem československých komunistů a dalšími vysokými státními a stranickými činiteli tak mohl sloužit jako jistý prototyp scénáře pro finále „případu lékařů“. V obžalobě dokonce jako jedno z klíčových obvinění proti Slánskému figurovala jeho údajná snaha prostřednictvím „lékařů z nepřátelského prostředí, s temnou minulostí“ připravit o život prezidenta Klementa Gottwalda.¹²⁸ Je to jen jeden z mnoha příkladů, které dokládají, že „text“ této kampaně a jeho sémiotická východiska v podstatě kopírují to, co zachvátilo sovětský veřejný prostor pouze několik týdnů po vynesení rozsudků v Praze v podobě takzvaného případu lékařů.

Ve stejné době varovala v Československu také sovětská kampaň proti kosmopolitismu. Jejím hlavním hybatelem byl stranický ideolog Václav Kopecký, který vytyčil základní linii v emblematickém projevu „Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu“ na úvod ideologické konference vysokoškolských pracovníků v Brně v únoru 1952, z něž *Rudé právo* otisklo rozsáhlé úryvky.¹²⁹ Nakolik se významová pole sovětské kampaně a její československé varianty blížila a v jakých nuancích se rozcházela, by odhalila teprve podrobnější komparativní sémiotická textová analýza. Nejnápadnějším rozdílem je však výrazný protizápadní, a zvláště protiamerický akcent československé kampaně. Ten byl – jak je zřejmé z výše uvedeného výkladu – samozřejmě přítomen i v sovětské kampani, nikoli však v takto dominantní podobě. Tento posun nepochybně souvisí zejména s tím, že v období mezi oběma kampaněmi se již naplno rozpoutala studená válka. Akcent na protizápadní významové pole československé kampaně proti „kosmopolitismu“ tak spíše odpovídá jazyku kampaně provázející „případ lékařů“.

Obžalovaní v procesu s „protistátním spikleneckým centrem“ byli obviněni ze „sionismu“, tedy „židovského buržoazního nacionalismu“. Zároveň jim byl (často s odkazem na znalost cizích jazyků nebo dlouhodobý pobyt v zahraničí) přičítán k tíži „kosmopolitismus“, tedy snaha se své národnostní identity zřít. Ještě v oslavné zdravici k srpnovému životnímu jubileu roku 1951 Václav Kopecký označil Rudolfa Slánského za osobnost, která „již doma a na národní škole v sebe ssála plnokrevně

127 REIMAN, Michal: Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953. In: PERNES, J. – FOITZIK, J. (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*, s. 30 n.

128 Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským. In: *Rudé právo*, 20.11.1952, s. 3–6.

129 O kosmopolitismu, proletářském internacionalismu a socialistickém vlastenectví: Z projevu Václava Kopeckého na první ideologické konferenci v Brně. In: *Rudé Právo*, 28.2.1952, s. 1, 3 a 4. V plném znění vyšel projev knižně: KOPECKÝ, Václav: *Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu*. In: *Marxisticko-leninskou ideovostí a stranickostí proti kosmopolitismu a objektivismu ve vědě: Sborník dokumentů 1. ideologické konference vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně 27. února – 1. března 1952*. Praha, Naše vojsko 1952, s. 21–50.

rodné češství“.¹³⁰ Jen o několik měsíců později byl charakterizován jako člověk „vykořeněný z naší vlasti, nevyrostlý z jádra našeho lidu“.¹³¹ Toto paradoxní spojení obou obvinění však ukazuje, že se jednalo o stále stejné významové pole, jehož prostřednictvím byl v propagandě po sovětském vzoru budován obraz „nepřítele“ za pomoci mnohvrstevnatosti znakového charakteru obrazu „Žida“. Charakteristiky „židovský buržoazní nacionalista“ i „kosmopolita“ se staly zástupnými výrazy pro slovo „Žid“. Proto také žaloba explicitně upozorňovala na židovský původ většiny obžalovaných.¹³²

V základu kampaně provázející proces s „protistátním spikleneckým centrem“ tak podle sovětského vzoru, od něžž byla odvozena, spočíval obraz „Žida“ jako „nepřítele“. „Antisemitismus,“ jak uvádí Michal Reiman, „se tak stal článkem, který spojil politickou represi v SSSR s represí v zemích sovětského bloku.“¹³³ List *Komsomolskaja pravda* proto mohl dát do jedné významové řady případ údajného spiknutí lékařů, proces proti Slánskému v Československu a explozi na sovětské ambasádě v Tel Avivu a označit je za „články jednoho řetězu“.¹³⁴

Studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 „Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby“, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

130 KOPECKÝ, Václav: K 50. narozeninám soudruha Rudolfa Slánského. In: *Rudé právo*, 31.7.1951, s. 3.

131 Síla socialistického vlastenectví. In: *Tamtéž*, 19.4.1952, s. 3.

132 Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským.

133 REIMAN, M.: Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953, s. 32.

134 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura americkanskogo imperializma (viz pozn. 84).

„Miř přesněji!“

Korejská válka jako černý bod socialistického realismu

Vít Schmarc

*Armáda míru připravena stojí
na celém světě*

všude na zemi

*Stamiliony hotoví se k boji:
Zabraňte válce všemi zbraněmi!
Nás vede Stalin*

bohatýr

*My jeho prapor neseme
Atomovou válku nechceme!
Ať žije*

atomový mír!

E. F. Burian¹

Základem této práce je dlouhodobý výzkum literárního i neliterárního materiálu z první poloviny padesátých let dvacátého století, jehož prvotní inspirací byl model sémiotické analýzy socialistického realismu jako žitého, sdíleného a kolektivně utvářeného systému, tak jak ho literární vědec a spisovatel Vladimír Macura shrnul v knize esejů *Šťastný věk*.² Apriorní nedůvěra k pevným definicím socialistického

1 Báseň bez názvu vyšla ve sbírce Emila Františka Buriana *Atomový mír* (Praha, Československý spisovatel 1950, s. 91).

2 MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Ed. Karel Kouba, Petr Šámal a Vít Schmarc. Praha, Academia 2009.

realismu jako zotročujícího nástroje mě vedla k nutnosti čerpat z výzkumů, které se jím zabývají z hlediska vývojové dynamiky a které *a priori* odporují tvrzení, že jako celek vzešel z promyšleného mocenského plánu.

Metodologicky se tak odvolávám k početným studiím pocházejícím z angloamerické akademické sféry. Především jde o přelomový výzkum australské literární a kulturní historičky Kateriny Clarkové, která socialistický realismus analyzovala čistě prizmatem jeho kanonizovaných textových realizací, v kontextu vývoje ruské (před)revoluční literatury a v souvislosti se strukturou klasických přechodových rituálů.³ V tomto směru je nesmírně inspirativní i výzkum kanadské socioložky Régine Robinové, který se zaměřuje na kulturní základy a kontinuitu socialistického realismu jako epochálního stylu, indoktrinovaného ve třicátých letech minulého století.⁴ Jednou z klíčových inspirací jsou i dlouholeté výzkumy ruského literárního a kulturního historika Jevgenije Dobrenka, který na širokém kulturním materiálu analyzuje socialistický realismus jako systém mytologický, úzce svázaný s požadavky určité společenské vrstvy a konkrétního výkladu historie.⁵

Socialistický realismus tedy vnímám především jako živoucí organismus reinterpretovaných tradic, „narativizovaných“ stranických doktrín, teoretických definic a mytických příslibů šťastné budoucnosti, který existoval v nevyjasněném pojmovém prostoru, v napjaté ambivalenci sebevymezení jako praktické metody tvorby, exaktní uměnovědné teorie a uměleckého slohu, jehož konstitutivní rysy a strukturální vlastnosti bude možné pojmenovat, podobně jako u každého uměleckého slohu, až z odstupu několika staletí. Zároveň byl neustále vystaven tlaku společenských a politických proměn, které hrozily již jednou uznané pravdy obrátit v nebezpečné lži – čili i forma jím zaštitěných děl musela být schopna pružně reagovat a reflektovat tyto společensko-politické turbulence.

Jakkoli je tato definice výrazněji platná pro sovětský kontext, nelze z něj „národním“ variantu českého socialistického realismu vyčleňovat, neboť i on měl za sebou výrazné avantgardní formativní období, protokanonickou fázi let třicátých, a v padesátých letech byl nucen vypořádávat se s kulturními dilematy přejatými z poválečného kulturního vývoje v Sovětském svazu.⁶ Snažím se proto ve svém

3 CLARK, Katerina: *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington, Indiana University Press 2000.

4 ROBIN, Régine: The Past as a Dustbin, or, The Phantoms of Socialist Realism. In: LAHUSEN, Thomas – DOBRENKO, Evgeny (ed.): *Socialist Realism Without Shores*. Durham – London, Duke University Press 1997, s. 337–355; TÁŽ: Stalinism and Popular Culture. In: GÜNTHER, Hans (ed.): *The Culture of the Stalin Period*. New York, Armonk 1990, s. 209–238.

5 DOBRENKO, Evgeny: The Disaster of Middlebrow Taste, or, Who „Invented“ Socialist Realism. In: LAHUSEN, T. – DOBRENKO, E. (ed.): *Socialist Realism Without Shores*, s. 135–164; TÝŽ: *Stalinist Cinema and the Production of History: Museum of the Revolution*. New Haven – London, Yale University Press 2008.

6 Blíže k němu viz CLARK, K.: *The Soviet Novel*, s. 189–209; DUNHAM, Vera: *In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*. Durham, Duke University Press 1990.

výzkumu zdůraznit proces interakce mezi ideologií a jejími subjekty, který zdaleka není jen jednosměrný a omezený na život totalitní společnosti.⁷

Jako každý systém dominance i socialistický realismus potřeboval svůj „temný bod“ ohrožení, strachu a nenávisti, který garantuje soudržnost ideologicky utvářené a uzavíraného univerza. Pokud se ideologie manifestuje skrze rituál coby ohnisko nejvýraznějších kulturních sil působících v dané společnosti,⁸ pak tento rituál nutně potřebuje svůj negativ, sféru nepřítele, přízraků, ne-hodnot, které sdíleným ideám a materiálním projevům celistvého univerza dodávají příznak oprávněnosti a bytostného bezpečí. Právě korejská válka, vyhoceně reflektovaná skrze kanály dobové propagandy, představuje událost, která nabízí jasně konkretizovaný „černý bod“ v údajně mírovém univerzu socialismu. Konstrukce nepřítele je však vždy (nezáměrně) spojena s „podřeknutími“ konstruující ideologie.

Černý bod nenávisti

Voják Josef Bílek přispěl do akce „Pracující do literatury“⁹ bojovnou básní s názvem „Míř přesněji“.¹⁰ Těžko soudit, zda vycházel z vlastní zkušenosti, nicméně patetickým jazykem bojovné budovatelské poezie možná nechtěně popsal typický mechanismus tvorby nepřítele a jeho funkce v mírové socialistické společnosti, jež se nacházela ve stavu permanentní symbolické války s protichůdným táborem „válečných štváčů“ a preludů kapitálu.¹¹

Báseň rozvíjí obraz vojenského cvičiště, na němž svazáci trénují střelbu, jen „na jednom stavu dosud puška mlčí“. Pobledlý a váhající Jano narušuje kolektivní „chorus“ výstřelů a „příkrčen se k zemi choulí“. Střelecký instruktor tu ztělesňuje hlas ideologie, když poukazuje k černému terči jako k objektu, ke kterému nemá váhavý střelec kýžený nenávistný vztah, a učí ho tento temný prázdný prostor zabydlet významy. Využívá k tomu jednoduchou asociční linii, která staví do popředí traumata nedávné minulosti („Toť černý fašismus jenž vraždí tvoje druhy“), a pokračuje přes emblematické symboly protektorátního pokoření (Ležáky, Lidice), přes abstraktní motiv utrápených matek-dělnic až k ústrojně začleněnému motivu ubitých žen a dětí v Koreji.¹²

7 Viz ŽIŽEK, Slavoj: *The Spectre of Ideology*. In: TÝŽ (ed.): *Mapping Ideology*. London, Verso 1995, s. 1–33; TÝŽ: *Sublime Object of Ideology*. London, Verso 1999.

8 Viz CLARK, K.: *The Soviet Novel*, s. 9–15; ALTHUSSER, Louis: *Lenin and Philosophy and other Essays*. New York, Monthly Review Press 2001, s. 117.

9 K této akci viz BAUER, Michal: *Pracující do literatury*. In: TÝŽ: *Ideologie a paměť: Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Praha, H&H 2003, s. 215–273.

10 Báseň je publikována ve výběru z textů zaslaných do soutěže „Pracující do literatury“ v knize Michala Bauera *Ideologie a paměť*, s. 317 n.

11 Viz MACURA, Vladimír: *Poslední bitva*. In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*, s. 36–47.

12 Všechny citace viz BAUER, M.: *Ideologie a paměť*, s. 317.

Dějinný čas i kauzalita v tomto temném „nepřátelském bodě“ vytvářejí iluzi lineárního proudění dějin od nižšího k vyššímu, zákonitého propojení událostí, v němž minulost ozřejmuje a legitimizuje ideologický výklad přítomnosti. Svádějí se sem veškeré negativní a traumatizující události za jediným účelem: přesvědčit subjekt, že tento temný bod musí být zasažen a zničen. Principem takové ideologické apelace (*interpellation*)¹³ není jen vyprovokování nenávisti k flexibilní entitě „černé skvrny“, ale i uvedení tohoto skutku do souladu se svědomím. Lyrický subjekt básně proto využívá vyhocený protiklad utrpení a odhodlání („Necítí, že mu po tvářích slzy běží / nevnímá, jen slyší své svědomí“),¹⁴ které přechází do agresivní apostrofy, jež je jen těžko přiřaditelná ke konkrétnímu subjektu. Původně jasně vymezená entita instruktora se zcela rozplývá, podobně jako komunikační situace ohraničená cvičištem a váhavým Janem coby adresátem.

Apel teď zaznívá zcela otevřeně a projektuje se v něm ona dvojí perspektiva básně – konkrétní zakotvení v situaci a obecný přesah:

Na nepřítel pal, bij ji černou bestii!
 Bij ji dokud v tobě kapky krve.
 Bij ji za všechny dětské úsměvy,
 bij ji za sebe i za ty druhé.
 Nezapomeň, žes ochráncem svého lidu,
 nezapomeň, žes celého světa nadějí.
 Nezapomeň, žes vojákem světového míru,
 nezapomeň a míř přesněji!¹⁵

I oblíbený dobový oxymóron v tomto kontextu vyznívá zcela smysluplně. Postava páli na terč v souladu se svým svědomím, přesto v slzách. Proto je metafora „voják míru“ nejen věrnou reflexí dobové mytologie mírové války, ale i reflexí rozporu, který je třeba tváří v tvář „černému bodu“ skutečnosti překonat.

Jaké postavy cizáků zalidňují tento „černý bod“ socialistického znakového systému? Mezi dominantní typy nepřátelských figur patří především *pán-buržo* (velkostatkář, továrník, šlechtic, zbohatlík atd.) coby relikty starého světa vyhocených třídních rozdílů, dále pak *emigrant* (zrádce, ten, který se odcizil a nyní za to pyká

13 K principu ideologické apelace viz JAMESON, Fredric: Introduction. In: ALTHUSSER, L.: *Lenin and Philosophy and other Essays*, s. xiv; ALTHUSSER, Louis: Ideology and Ideological State Apparatus: Notes towards an Investigations. In: *Tamtéž*, s. 117–121. Příklady ideologické apelace na materiálu totalitního umění viz SCHMARC, Vít: Dzień, w którym wezwał nas wódz. In: GOSZCZYŃSKA, Joanna – KRÓLAK, Joanna – KULMIŃSKI, Robert (ed.): *Doświadczenie i dziedzictwo totalitaryzmu na obszarze kultur środkowoeuropejskich*. Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa 2011, s. 31–43. Na materiálu českého stalinismu pak srv. SCHMARC, Vít: Kdo tančí, věří: Ideologické apely ve filmu Zítř se bude tančit všude. In: FEIGELSON, Kristian – KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 3: *Politická kamera – film a stalinismus*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Casablanca 2012, s. 373–396.

14 Citováno podle: BAUER, M.: *Ideologie a paměť*, s. 317.

15 *Tamtéž*, s. 318.

v chladné samotě ciziny) a konečně *cizák* v pravém slova smyslu. Tato třetí skupina vychází ze sémantiky Němce coby odlišťené zuřivé zrůdy, ne-člověka, která dominuje zdejšímu sémiotickému systému po roce 1945,¹⁶ nicméně po únoru 1948 je pružně aplikována v souladu se zmíněnou lineární kauzalitou výkladu dějin na novou inkarnaci celosvětové hrozby – Spojené státy a (řeceno dobovým slovníkem) jejich poslušné satelity.

Svůj vzmach postava amerikanizovaného fašisty zažila především v roce 1950, kdy se v souvislosti se započatím korejské války znásobil počet různých reprezentací domnělých agresorů, který pružně splýval s potřebou vymezit se vůči nepřítelům zahraničním i domácím. Mechanismus produkující tuto ideologickou fantazii „vrahů, kteří mohou zaklepat i na naše dveře“ (parafrázujeme-li dobovou rétoriku), lze sledovat jak v publicistických textech, tak v dobovém umění, které ochotně spolupracovalo s tiskovými orgány ideologických aparátů státu a aktivně mytologizovalo dění ve světě.

Korejská válka jako historická událost¹⁷ měla svůj nesporný kulturní rozměr. Vedle konotací vyostřeného třídního a mocenského boje dvou táborů totiž představovala i zkoušku připravenosti socialistické kultury čelit reálným skutkům nepřítele. Tolik zdůrazňovaný atribut kultury jako další zbraně v boji za mír, bdělého strážce hodnot, prošel s vypuknutím válečného konfliktu zatěžkávacím testem. Sémiotický konstrukt socialistického realismu, v němž slovo přejímá vlastnosti konkrétního činu, měl vybojovat svou vlastní velkou válku. Zkouška zralosti nabývala v dobových textech rozměrů posvátné iniciace: „Jen nejpravdivější umění může vyjádřit to, co ve vztahu ke Koreji prožívají čestní, mírumilovní lidé na světě. (...) Proto je boj za věc Koreje zároveň zkušebním kamenem pravdivosti a síly kultury, zkouškou její připravenosti na nejsvětější úkoly.“¹⁸

V této studii jsem se zaměřil na ideologický koncept „cizáka-agresora“, tak jak se od započetí konfliktu v Koreji odvíjel a ustaloval v nejdůležitějším dobovém československém deníku *Rudé právo*. Analýzu obrazu nepřítele ve vydání z let 1950 a 1951 (především v rozmezí od 27. června do 31. prosince 1950) jsem následně doplňoval o tematické články z 19. ročníku „Týdeníku pro politiku a kulturu“ *Tvorba*¹⁹ a o korespondující zobrazení v umění socialistického realismu s důrazem na materiál

16 Viz WIENDL, Jan: Obraz Němce v české poezii v letech 1945–1946. In: ZAND, Gertraude – HOLÝ, Jiří (ed.): *Transfer: Vertreibung/Aussiedlung im Kontext der tschechischen Literatur / Vyhnaní/Odsun v kontextu české literatury*. Brno, Host 2004, s 58–75.

17 S ohledem na fakt, že předmětem studie je reprezentace korejské války a její konceptualizace v dobových médiích a kultuře, ponechávám zde stranou konkrétní historický kontext a soustředím se na mytologický a symbolický rozměr události.

18 ČIVRNÝ, Lumír: Heroická Korea a kultura lidové demokratického Československa. In: *Nový život*, roč. 4, č. 7 (1952), s. 1070–1077, zde s. 1071.

19 Nebylo by bez zajímavosti srovnat jazyk propagandy denního tisku a jazyk propagandy týdeníku – ačkoli v obou se objevují totožná jména autorů, deník používá výrazně vyostřenější a expresivnější jazyk, jehož obraznost a metaforičnost jej přibližuje poezii. Persvazivnost týdeníku je naopak určována kombinací expresivity a faktičnosti, plejády citací a dlouhých řad proprií (jména osob, názvy korporací), které navozují dojem odborné fundovanosti textu. Přitom je však nabízený ideový model v zásadě totožný, ačkoli týdeníkové texty operují

poezie, která se jako aktivní médium v komunikaci umění a politiky výrazně podílela na utváření veřejného prostoru i dobové řeči a obraznosti.

Je namístě zdůraznit, že emblematická „cizáka“ nebyla čímsi novým, co by se bylo zrodilo zároveň s potřebou aktuálně reagovat na dějinné události. V dobovém sémiotickém systému byly již všechny základní rysy přítomny, přesto krizová situace a vyhocený střet si vynutily „kodifikaci“ obrazu nepřítele v souladu s naléhavou potřebou ustálit ideologickou fantazii (takto označují snahu stvořit dominantní reprezentaci skutečnosti, která se pro subjekty ideologie stane reprezentací výhradní, žitou, a tedy „reálnou“), zapůsobit na její konzumenty a participanty, přeměnit potenciálně nestabilní příval událostí v ustálené schéma souboje dobra a zla, v němž jsou tváře obou principů přesně dané a vymezené.

Ačkoli materiál poezie a jazyk dobové propagandy stojí v mé analýze na stejné úrovni, jako dva sémiotické systémy podílející se na budování systému vyššího, nepovažuji je v žádném případě za analogické a rovnocenné. Jejich strukturální i obsahové rozdíly jsou nepopíratelné. Jeden příklad za všechny: zatímco propagandistické články básníka Ivana Skály, prosycené expresivní a neobyčejně militantní rétorikou, karikaturností a zastrašováním čtenáře, patřily k neodmyslitelné součásti zpravodajství *Rudého práva*, jeho sbírka *Fronta je všude*, psaná v analogickém duchu a s použitím téměř totožných konceptů, se dočkala ze strany oficiálního časopisu Svazu československých spisovatelů tvrdé kritiky. Vladimír Dostál jí vytkl přílišnou demonizaci, abstraktnost, zveličování síly nepřítele, především však zásadní selhání při předávání ideologického apelu. Apokalyptická rétorika, známá z autorových novinových článků, je zde pocítována se silnou nelibostí: „Představme si jen prostého pracujícího člověka, který si přečte Skálovu knížku. Bude pobouřen zločiny imperialistů, ale také znervosněn hrůzou válečného nebezpečí. A to už je důkazem, že přesvědčování nebylo správné ani obsahem, ani formou. Chřestěním pekelných řetězů a strachem z posledního soudu zaháněli prosté duše do svého ovčince jesuité.“²⁰ Poetika bezprostředního děsu, provozovaná na stránkách denního tisku, se dotčenému kritikovi zkrátka na poli poezie zdála až příliš prvoplánová, přehnaná a jdoucí proti smyslu poezie, jež nemá čtenáře zastrašovat, ale získávat.

V případě zvoleného tématu je však zajímavé právě to, co kulturu a denní publicistiku spojuje (sdílená obraznost, intence i modelový adresát). Případné odlišnosti se snažím zvýrazňovat přímo v samotné analýze jednotlivých textových projevů.

Mezi úděsem a výsměchem

Pětadvacátého června 1950 překročily jednotky severokorejské armády za dělostřelecké podpory 38. rovnoběžku a zahájily mocnou ofenzivu, která během několika týdnů zatlačila jihokorejskou armádu hluboko na jih Korejského poloostrova.

s širším časovým rámcem a vytvářejí obšírné dějinné paralely k navození autenticity předkládaných informací a soudů.

20 DOSTÁL, Vladimír: O české poezii v roce 1951. In: *Tamtéž*, č. 12, s. 1869–1894, zde s. 1886.

Začalo tak tříleté období úporných bojů o Koreu, v nichž se poprvé od konce druhé světové války ve vyhroceném konfliktu střetla dvě dominantní poválečná mocenská uskupení a jejich ideologie – komunismus a kapitalismus.²¹

Rudé právo o konfliktu poprvé informuje o dva dny později, 27. června 1950, na druhé straně. Zpráva výmluvně nazvaná „Americká loutková vláda v Jižní Koreji zahájila ozbrojený útok proti Korejské lidové republice“ sestává z citátů různých komuniké a rozhlasových zpráv, které informují o náhlém útoku Jižní Koreje a „rozhořčené“ obraně jejího souseda, který útok přes 38. rovnoběžku zastavil a přešel v protiútok.

Od této chvíle začíná sémiotický systém socialistického realismu, podepřený pilíři dobových masmédií a vyživovaný fantazií jednotlivých autorů, se soustavným zvýrazňováním obrazu nepřítele a konfliktu, který údajně vyprovokoval a jenž se mu musí nevyhnutelně stát osudným. V základním nárysu nejde samozřejmě o žádné novum, nýbrž o využití archetypálních a prověřených sémiotických postupů, které jsou uzpůsobeny aktuální ideologické potřebě československého stalinismu (v souladu s nutností každé ideologie navazovat za známé a fungující principy persvazivní reprezentace skutečnosti).

Komentář Kamila Wintera, otištěný na téže stránce *Rudého práva* jako zpráva o zahájení útoku, ustavuje uzlové body, z nichž obrazná síla této reprezentace expanduje do dobové řeči i fantazie. Objevuje se zde nutná operace spojení jihokorejských a amerických sil s atributy fašismu (toto slovo se pravidelně vyskytuje vedle všech výrazů, které odkazují k sémantice Ameriky či Jižní Koreje). Útok je promptně označen za zločinný akt a je konceptualizován jako čin zmanipulované sedánky amerických válčících satelitů, které poslušně podléhají vůli Allana Dullese, Harryho Trumana a dalších „válečných štváčů“ (o tom viz dále).²²

21 Na tomto místě je nutné zdůraznit, že ačkoli se tento text zabývá analýzou pouze jedné z obou ideologií, lze s jistotou očekávat existenci analogických principů i na „druhé straně barikády“. V tomto ohledu je pozoruhodný zejména fenomén amerického agitačního komiksu, který válku líčí s výrazným akcentem na atraktivitu bojové akce a perspektivu jednotlivce, jež se však vždy nakonec dostane do souladu se zájmy kolektivu (někdy i za cenu heroické oběti individua). Častým námětem těchto sešitů je přerod sobeckého a zaslepeného vojáka v platnou (uvědomělou) součást armádního mikrosvětva (jednotky). (Viz *Soldier Comics*, č. 9 (1952); *The Fighting Man*, č. 1 (1953); *Warfront*, č. 9 (1952). Všechny uvedené komiksové sešity jsou k dispozici na webových stránkách <http://www.authentichistory.com/1946-1960/2-korea/4-comics/index.html>.)

22 Proti nim však stojí celý panteon bojovníků za mír, v němž vynikají postavy tureckého básníka Nazima Hikmeta, amerického literáta Howarda Fasty, francouzského fyzika Jolioty Curie i přízračný zjev tančící partyzáanky Ansonchi, která se v roce 1952 proslavila i prostřednictvím filmu režiséra Vladimíra Vlčka *Zítřka se bude tančit všude*, v němž ztělesnila sebe samu jako symbol nezlomné Koreje. Jak vidno, ačkoli „světoobčanství“ a „kosmopolitismus“ s jejich důrazem na subjektivitu a exkluzivitu byly pojmy hojně lynčované, tzv. internacionalismus (soudružský svazek bojovníků za mír) byl naopak žádoucím utvrzováním mohutnosti a univerzality „mírového tábora“ – připomeňme zde Vladimírem Macurou popsany mechanismus „dvojdomeho znaku“, který něco jiného znamená v „domácím“ kontextu a něco jiného, je-li aplikován na prostor „cizoty“ (MACURA, V.: Poslední bitva, s. 36 n. – viz pozn. 11).

Obrovské síly nepřítele jsou v souladu s dobovou rétorikou vyzdvihovány (zvýrazněním jejich brutality a barbarskosti), zároveň však paradoxně karikovány a ironizovány jako nabubřelá zvučle směšné skupinky jedinců, jejichž zastřešujícím pojmem je „imperialista“ a symbolickým centrem Wall Street. Stejně tak žánrové zabarvení válečného konfliktu je podivuhodně dvojaké – vedle jasně tragických tónů se neustále podtrhují rysy komedie hraničící s fraškou. Obraz nepřítele tak od počátku kolísá mezi iracionální stvůrou, která děsí, a pitoreskní karikaturou, bláznovskou maškarou, která vzbuzuje smích bláhovostí svého počínání: „Avšak imperialistická taktika zloděje, který volá: Chyťte zloděje! – je již příliš známa, než aby svět vzal wallstreetskou komedii za bernou minci.“²³

Kolísání mezi smíchem a pláčem, mezi děsem a výsměchem charakterizuje i následné referování o vývoji konfliktu. Střídají se zprávy o triumfálním postupu či odhodlaném odporu severokorejské armády, drakonická líčení válečných zločinů a útrap (především sovětských zpravodajů) s neobyčejně frekventovanými výzvami „Ruce pryč od Koreje!“, v nichž známé veřejné osobnosti – například spisovatel Ivan Olbracht, literární teoretik Jan Mukařovský, spisovatelka Marie Pujmanová a básník Stanislav Neumann (25. srpna), vdova po národním hrdinovi Gusta Fučíková (26. srpna), básníci Fráňa Šrámek a Vítězslav Nezval (27. srpna), literární teoretik Bohumil Havránek a matka Jiřího Wolкера Zdena (31. srpna) – i pohoršené hlasy z lidu žádají ukončení válečného běsnění a stažení jednotek údajných okupantů.

Tento monumentalizující obraz války s sebou nese specifický druh imaginárního zobrazení nepřítele, v němž dominují atributy zvířecosti, odlidštěnosti a bezmezného násilí. Američtí a jihokorejští vojáci jsou opakovaně opatřováni příznaky dravců, zlodějů, kořistníků, násilníků, barbarů i lidojedů a z nich plynoucí sémantiky plnění, lovu, znásilňování. Objevují se i archetypální folklorní představy o cizí hrozivé síle na pomezí lidskosti a animálnosti, ztělesněné figurami upíra či vlkodlaka. Právě zde jako by se obraznost socialistického jazyka dostávala na tenkou hranici tragična a komična – nepřítel přetvořený v hrůznou kreaturu se ocitá jen krok od vlastní karikatury, děs a pohoršení se mění ve výsměch, z bezohledného dravce se stává figurka směšná svým strachem a hysterickým chováním.

V podzemí dobové kultury tvořící básník Ivo Vodseďálek, který dokázal účelně využívat autentický jazyk socialistické mytologie v parodicky přesné nápodobě oficiální poezie, reagoval ve sbírce *Pilot a oráč* z roku 1951 na tento aspekt soudobé propagandy charakteristicky – ztotožněním s modelovou postavou mytologického hlupce a barbara:

Jsem americký pilot
a byl jsem donucen
abych se svým bombardovacím letadlem
přistál v severní Koreji
Korejští vlastenci mě týrali
A pak mi usekli levou ruku

23 WINTER, Kamil: Paliči války se sami usvědčují. In: *Rudé právo* (28.6.1950), s. 2.

Vyplázl jsem na ně jazyk
 Neboť jsem blbý
 A politicky neuvědomělý.²⁴

Parodický podtón obrazu úhlavního nepřítele není koneckonců v kontextu korejského konfliktu ničím novým. Patnáctého července 1950 má na Mezinárodním filmovém festivalu v Karlových Varech premiéru sovětský film *Pád Berlína*, v dobovém tisku oslavovaný a vyzdvihovaný.²⁵ Reprezentace Adolfa Hitlera v něm je téměř totožná s podobiznami „válečných štváčů“ z „tábora imperialismu“. Je vylíčen jako frenetický psychotik, který ve všech situacích reaguje přepjatě, hystericky a hrůzné rysy jeho osobnosti kontinuálně přecházejí do kabaretních odstínů. Socialistický realismus jako znakový systém vykazuje skutečně ve vztahu k nepříteli nadbytečnou symbolizaci, úporný *horror vacui* ho nutí vyplňovat jakoukoli hrozící ambivalenci jednoznačnými znaky. Často tak mimovolně ve vztahu k nepříteli balancuje na hraně sebedarodie (zmiňme například emblematickou postavu záškodníka Rudy v dobově populárním muzikálu *Zítřka se bude tančit všude*).²⁶

Obraz nepřítele nasycený jak atributy strachu, tak atributy smíchu bezesporu koresponduje s dobovou potřebou. Na jedné straně je tu nutnost udržovat domácí prostor socialismu v ohrožení, neboť jen skrze ohrožení zůstává tento prostor celistvý, na straně druhé je nezbytné zdůrazňovat pošetilost a marnost pokusů tomuto systému hodnot a idejí jakkoli odporovat. Není proto divu, že útočící americké a jihokorejské jednotky jsou neustále bagatelizovány, snižovány jako pouhá hrstka žoldáků, nevědomé loutky (tuto charakteristiku upevňují frekventovaná novinová „přiznání“ zajatých nepřátelských vojáků, že nemají ani tušení, proč v Koreji vlastně bojují, a že se za své činy stydí).

Navození pocitu ostražitého smíchu, v němž se mísí úmyslná nadreálnost figurky štváče s aktuálním odporem – neboť i na stránkách denního tisku získávají tyto abstraktní postavy rozvracečů aktuální jména, tváře i lokalizaci v domácím prostoru – je žádoucí z hlediska potvrzení dějinné nadřazenosti socialistické ideologie i z hlediska navození a udržení pocitu ohrožení. Skrze nadřazený výsměch recipient ideologický koncept přijímá za svůj, akceptuje jeho karikaturnost jako integrální součást pevně zakotvené reprezentace společenských rolí – my, vyvolení, si tváří v tvář cizákům můžeme dovolit výsměch, přitom však musíme zůstat ostražitými

24 VODSEĎÁLEK, Ivo: Pilot a orač. In: TÝŽ: *Zuření: Poezie z let 1949–1953*. Ed. Martin Machovec. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 94.

25 Výsadní postavení filmu potvrzuje i to, že karlovarský festival slavnostně zahájil, poté vyhrál velkou festivalovou cenu Křišťálový globus (viz <http://www.kviff.com/cz/o-festivalu/historie-rocniky/1950/>) a do konce roku 1950 jej podle oficiálních statistik zhlédlo více než milion dvě stě tisíc diváků. Vzhledem ke kontextu, do něž ho premiérové uvedení v Československu zasadilo, byl logicky vykládán jako vizionářský předobraz americké agrese a zdroj poučení: „V boji za mír je to neobyčejně účinná zbraň, která si klestí cestu k nejskrytějším a nejspletitějším kořenům imperialistických válečných příprav.“ (D. R.: Jak ještě za války chystali novou válku. In: *Tvorba*, roč. 19, č. 50 (13.12.1950), s. 1193.)

26 K filmu blíže viz SCHMARC, M.: Kdo tančí, věří (viz pozn. 13).

patrony vlastního ideologického teritoria, jež nám tuto jistotu a superioritu garantuje a které ohrožují pošetili, leč stále nebezpeční „oni“.

„Oni“ – panoptikum dravčích mamonářů

Kdo jsou ale tito „oni“, kteří napomáhají definovat entitu „my“? A dle jakých principů je tato fantazie „černého bodu“ nepřátelské moci organizována? Pro začátek můžeme použít kruhovou metaforu centra a periferie. Zatímco vojáci a piloti ztělesňující periferii nepřátelského tábora jsou konceptualizováni jako zmatené a poslušné loutky, kterým je občas propůjčeno zdání individuálního hlasu, aby svědčili o vlastní nevyzrálosti a zmanipulovanosti, mytologie nepřátelských vůdců jako centra je o poznání pestřejší. Dobová propaganda i obraznost se soustředí právě na tento uzlový bod, jenž je pro socialismus klíčový. Nabízí se otázka, jak pevně je toto centrum strukturované a v jakém je vztahu k podobně centralizovanému „mateřskému“ světu socialismu.

Panoptikum zločinných vůdců („dravců z Wall Streetu“) má pochopitelně svou pevnou hierarchii, na jejímž vrcholu stojí Harry Truman coby vrchní velitel a typizovaný přízrak války. Věrně mu přísluhují příčinliví poskoci – archetyp barbarského válečníka generál Douglas MacArthur, zbabělý a úskočný americký ministr zahraničí Dean Acheson, ale i nenávidný a buldočí muž s doutníkem Winston Churchill. Nabízející se analogie s hierarchickým uspořádáním „velké rodiny“ socialismu, kde na vrcholku stojí jediný otec-vůdce a pod ním méně dokonalé figury synů, na něž dopadá odlesk vůdčích atributů, je zpochybnitelná již zmíněnou perspektivou reprezentace. Zatímco centrum socialismu budí zbožnou vážnost a posvátný strach, centrum nepřátelského světa má povahu burlesky, která sice zachovává jisté konotace strachu, ale nikoli strachu posvátného. Je to mnohem spíše cirkusový chaos než ušlechtilá genealogická hierarchie, typická pro reprezentace sociálního uspořádání stalinismu.²⁷

Kastrovaný vůdce a jeho mistr vraždy

Výsměšnost spočívá už v tom, jak snadno dostupný a naprosto bezbranný se jeví vrcholek nepřátelské pyramidy moci.²⁸ Kupříkladu Stanislav Neumann si pro svůj „fiktivní dopis“ ze sbírky *Píseň o lásce a nenávisti* familierně vybírá právě amerického prezidenta. Veršované psaní,²⁹ lakonicky uvozené adresou „Truman, Harry, Washington“, operuje s typickým atributem nelidskosti, která vylučuje dorozumění. Zdánlivě zcela nesmyslná forma dopisu někomu, s kým dorozumění není možné,

27 K tomu viz CLARK, K.: *The Soviet Novel*, kapitola „The Stalinist Myth of the Great Family“, s. 114–135.

28 Připomeňme jen nespočet karikatur, kde se vůdcové „tábora válečných štváčů“ choulí vedle gigantických reprezentací tábora míru jako klubko krys.

29 Báseň je ve sbírce označena číslovkou 14 (NEUMANN, Stanislav: *Píseň o lásce a nenávisti*. Praha, Mladá fronta 1952, s. 62–66).

neboť „prostě nejste člověk jako my“,³⁰ slouží k rozvinutí fantazie o Harry Trumanovi jako symbolické autoritě nepřátelského světa kapitalismu. Konkrétními básnickými obrazy nastiňuje Neumann karikaturu na pomezí zděšení a smíchu. Oproti reduktivní snaze omezit Trumana (či jiného nepřátelského vůdce) na pouhé typizované jméno, které vágně označuje celý kolektiv nepřátel, tu nacházíme parodické zintimnění: Truman-filatelista se kochá vzácnou známkou, a přitom podepisuje „rozsudek smrti negrům dvěma – třem“, s otcovskou láskou škádlí své dítě v kolíbce smotanou bankovkou, zatímco jeho „dědic po dolaru chňape“.³¹

Panoptikální ráz nepřátelského tábora podtrhují motivy falešné zbožnosti (Truman jako falešný beránek, který předstírá soucit), zvrhlého mamonářství (běžná figura přepočítávání jedné bomby na dolar a počet zabitých) i motiv zneužívání síly hmoty v kontrastu s jejím podmaněním ve světě komunismu, kde ji lidé moudře užívají jako mírového nástroje přetváření skutečnosti. Trumanovo soukromí je hájemstvím přízraků, lunatiků („Acheson v koutě věští ze spaní“) a falešných hráčů, odsouzeným nanejvýš k transformaci v iracionální babskou pověru: „Snad babka vnoučeti pohrozí navečer / ‘Ať už spíš, sic Truman na tě přijde,’ / tak jako dneska: ‘Počkej, přijde čert.’“ Ani přízračná fáze však není definitivou, za čas se svět kapitalismu jako nepatřičné trauma vytratí i z lidské paměti, protože „děti strašit netřeba“.³²

Vedle pohádkové konceptualizace Trumana jako přízraku nacházíme i dehonestující figuru „zkrachovalého kapitalisty“, která má zdůraznit celkovou impotenci vůdce i v rámci systému, jehož je domnělým hybatelem a tvůrcem, ve skutečnosti však jen poslušnou loutkou či otrokem. V článku Jiřího Hronka „Wall Street a Korea“ je Truman označen jako „zkrachovaný kalounkář z Missouri“, který byl na své místo dosazen z vůle mocných korporací.³³ I tento obraz vůdce „bez moci“ má své opodstatnění v symbolickém systému, jehož hierarchie je organizována kolem mýtu všemocného demiurga – Stalina.³⁴

Pozoruhodnou a žánrově výjimečnou syntézou obrazu nepřátelského vůdce byl jeden z ojedinělých komiksových stripů, které v první polovině padesátých let vycházely v některém z oficiálních periodik. Časopis Ústředního výboru Československého svazu mládeže *Směna* publikoval v roce 1952 několik dílů komiksového seriálu „Supertruman“. Každý strip sestával ze sekvence čtyř panelů, nepoužíval do kresby vložených bublin, ale věren tradici meziválečných a poválečných komiksů připojoval pod každým panelem údernou satirickou veršovánku, která rozvíjela smysl obrazové složky.

„Supertruman“ respektuje výše popsany mýtus. Vůdce není původní a autentický, ale je výtvozem obtloustlého kapitálu, který po krachu hitlerovského plánu vyvine podivuhodnou figuru muže-pavouka-zločince. Ten poté zapojí do svých nekalých rejdu proti světovému míru celou řadu pochybných individuí, od vyhublého lva britského impéria až po hlavu katolické církve. Jeho útoky, často opatřené nacistickými insigniemi, však

30 Tamtéž, s. 63.

31 Tamtéž.

32 Tamtéž.

33 HRONEK, Jiří: Wall Street a Korea. In: *Tvorba*, roč. 19, č. 28 (12.7.1950), s. 662 n., zde s. 662.

34 Tento rys projektu sovětské společnosti popsal podrobně Boris Groys v publikaci *Gesamtkunstwerk Stalin* (Praha, Tranzit 2011).

vždy včas odhalí a směšně snadno rozdrťí světové dělnictvo, synekdochicky opsané motivy ruky, kladiva a mírového valu. Komická, umělá a neschopná kreatura Supertruman nakonec skončí rozdrčený na padrť prohlášením Josifa Vissarionoviče Stalina o atomové obraně, když předtím jeho atomová bomba nedokáže zabít ani kozu na ostrově Bikini.

Zatímco socialismus je projektován jako *Gesamtkunstwerk* vizionářské myslí plánovače, tábor kapitalismu je vyobrazěn jako fluidní, chaotický, nepřehledný systém, který nesměřuje vzhůru, k vrcholu pyramidy moci (k viditelné a uctívané postavě stvořitele, ztělesněné budoucnosti), nýbrž do hlubin – skutečnou moc drží v této fantaskní vizi nepřítele gangsterské a korporační podsvětí, latentní a zhoubné: „A teď se tedy toto gangsterské a fašistické podsvětí, které se domnívá, že si dostatečně připravilo své zázemí, vydalo na cestu otevřeného útoku proti lidstvu.“³⁵ Tato „rituální kastrace nepřítele“ (zesměšnění, zkarikování, bagatelizace), prováděná publicistikou i poezií, je nutná, neboť proti uspořádané hierarchii socialismu staví amorfní a rozkládající se kapitalismus, systém bez dosažitelného středu autority.

Vedle fraškovitého obrazu protivníkovy vůdce defiluje dominantní figura ztělesňující primitivismus, násilí a barbarství nepřítele – v případě korejské války generál Douglas MacArthur. Vzájemnou kooperaci poezie socialistického realismu a novinové propagandy demonstruje na stránkách *Rudého práva* Ivan Skála v článku „Mistr vraždy“.³⁶ Obraz generála MacArthura je pečlivě budován z mozaiky jeho výroků a činů jako portrét bezskrupulózního vraha, kterého naplňuje smrt bezbranných obyvatel uspokojením a který válku využívá jako vhodnou příležitost k vlastním obohacení – vedle vražedných choutek zůstává MacArthur především bytostí hnanou mamonem.

Skálovo přepjaté líčení končí opět oním karikaturně-hororovým zpřítomněním generála jako reprezentanta přežití kultury, zároveň ale i aktuální hrozby: „Stojí před námi na fotografii nad mrtvými těly zavražděných Korejců. Úzká pačička tváře, tvář dravce. Viděli jsme tisíce podobných tváří pod esesáckou čepicí s lebkou a zkříženými hnáty. (...) Je to tvář lidojeda, z níž vidíš jen zuby, zuby bestie, která sápe.



Lev Haas: *Krvavý vrah matek a dětí* (*Rudé právo*, 25. listopadu 1950, s. 3). Karikatura tvoří doprovod článku Ivana Skály „Mistr vraždy“

35 HRONEK, J.: *Wall Street a Korea*, s. 662. Srv. též formulace „Al Caponova demokracie“ nebo „krvavé koryto wallstreetských gangsterů“ (tamtéž).

36 SKÁLA, Ivan: *Mistr vraždy*. In: *Rudé právo* (25.11.1950), s. 3.

Poznáš ji a nezapomeneš. Hle, dnešní hrdina Wall Streetu! Hle, vrah, nad nímž musí být vyřčen ortel národů!³⁷ Text se tak pozorně doplňuje s karikaturou, která je umístěna v jeho záhlaví – hrozící sémantické vakuum je příčinlivě zaplněno zvýrazněnými znaky a MacArthur jako reálná (a bezesporu problematická) figura moderních dějin je proměněn v ideologický koncept, který vyzařuje celou řadu naléhavých sdělení.³⁸

Příznaky Wall Streetu v poezii

Je to právě panoptikální „ikonografie“ nepřátelských vůdců, přitažlivost jejich dravčí karikatury, která nachází mohutnou odezvu v dobové poezii. V centru metaforického konceptu nepřítele stojí již zmíněný příznak barbarství, nelidskosti, hyenismu a dravosti, rozvinutý na stránkách denního tisku, svou podstatou ale sahající až k obrazu nacistické stvůry, jak se objevil v literatuře za druhé světové války a oficiálně se etabloval po jejím skončení. Ke zvířecí podstatě se ale přidávají i četné příznaky strojovosti, jako by pod strašidelnou fasádou stvůry nepřetržitě pracoval mechanismus sčítaček a „dolarových strojů“: „Za mořem čhřá krutá hyena zlatá / do světa cení dolarový chrup.“³⁹

K tomu se přidružuje nezbytný příznak atomové hrozby, který vede k pozoruhodně vyostřeným sémantickým spojením primitivismu a technické nadřazenosti, jakým jsou například Včeličkovi „atomoví lidojedi“.⁴⁰ Ambivalentní střet primitivní podstaty nepřítele s jeho technologickým „nadlidstvím“ ovšem nacházíme i na stránkách *Rudého práva*, kde velice rychle zevšednělo komiksově označení „superman“ a celkově výsměšné nadužívání prefixu „super“.⁴¹

Dehumanizace a depersonalizace směřují k tomu, že se kategorie nepřátelského subjektu vyprazdňuje a mění v krvelačné monstrum opatřené dravčími pařáty:

Jedenáct křesel potažených koží.
Deset dravců. Hltavých. Bez želez.
Své požehnání dal jim Pius, zástupce boží,
i Truman, dolaru velekněz.

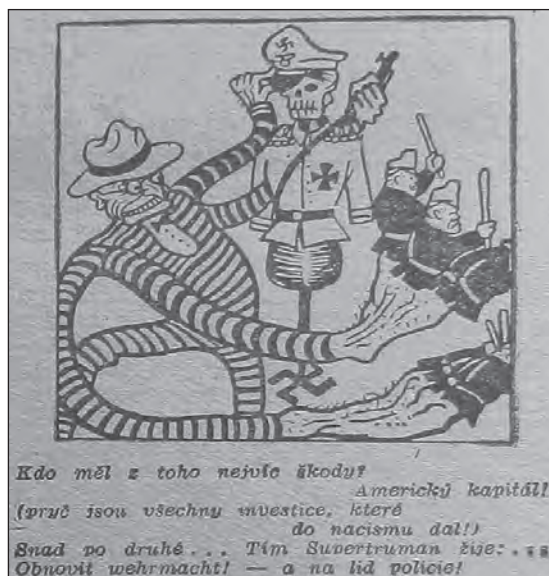
37 Tamtéž.

38 Namísto je zmínit vysoký stupeň „narativity“ článků, které vykreslují portréty imperialistických vůdců. Jejich struktura připomíná spíše dobovou beletrii, je prostoupena svědeckou fokalizací, expresivním popisem, líčením prožitku *in medias res* (jako by pisatel byl skutečně přítomen v obydlích nepřátel) i přímou řečí postav: „Když se Averell Harriman s pyšnou tváří objeví v Bílém domě, všichni prezidentovi služebníci před ním kvapně otvírají dveře a hodnostáři mu úslužně uvolňují cestu.“ (VISTINĚCKÝ, M.: Averell Harriman, válečný štvář. In: *Tamtéž* (6.1.1951), s. 2); „Budeme opakovat historii,“ řekli si ředitelé Rockefellerova koncernu ‘Standard Oil’...“ (ŽÁK, Jiří: Nacističtí generálové mají zachránit „západní civilizaci“. In: *Tamtéž* (10.1.1951), s. 2.)

39 SKÁLA, Ivan: Naše je slunce. In: KAUTMAN, František (ed.): *Stráž míru*. Praha, Československý spisovatel 1950, s. 54.

40 VČELIČKA, Géza: Hlas světa. In: *Tamtéž*, s. 66.

41 „Tak vypadají ‘super-lidé’ z Ameriky, kteří přišli do Koreje, aby na příkaz Wall Streetu vraždili a pálili...“ (*Rudé právo* (6.8.1950), s. 6.) V jiném článku nacházíme spojení „super-letadla“, „super-lodě“, „super-vrah“, „super-armáda“ (WINTER, Kamil: K americké agresi v Koreji. In: *Tamtéž* (12.10.1950), s. 2).



Stvoření Supertrumana, nové inkarnace hrozby nacismu (Směna, 1952)

Tlapy opřeny o šekové knížky,
ke skoku připravili svaly stehenní...
Aby se mohli jak supi vrhnout s výšky
a na povel zem novou vyplenit.⁴²

Metafora imperialistického dravce jako vyprázdněného subjektu koresponduje s často používaným označením nepřítele skrze syntaktickou konstrukci „ten, který“, „oni, kteří“ či její apostrofickou variantu „vy, kteří“, které směřují kamsi do „černého bodu“ strachu a zla. Vytvářejí tak univerzální přízrak zlovůle, jehož touhou je vraždit, plenit, ničit.

Nepřátelské entity korejské války jsou ovšem jasně lokalizované v imaginárním prostoru odvozeném z reálných míst politické geografie (Wall Street, OSN, New York) a mají poměrně stabilní sémantickou formu. Nejsou tolik otevřeny flexibilitě vnímání jako zmíněné kategorie „oni“ a „vy“, naopak jejich ostrá karikaturnost se napojuje na potřebu dobových médií zpodobnit nepřítele a jeho ničivé dílo s přesvědčivou konkrétností, nabízet vedle expresivní fantazie i přidatý efekt reality. Vedle sebe se tak ocitá sugestivní expresivita karikatury, sentiment nad utrpením všeho živého (drakonický „reálný“ detail války) i nenávistné odsudky nepřítele. Svět je fragmentován

42 SKÁLA, Ivan: Život má pravdu. In: TÝŽ: *Fronta je všude*. Praha, Mladá fronta 1951, s. 25.

na mikroperspektivu zničených korejských vesnic a makroperspektivu dějinné spravedlnosti, která bude neodvratně naplněna.

Názorně to lze ilustrovat na „Korejské baladě“ Konstantina Biebla, ve které se s folklorním obrazem lovu – krutá stíhačka se snáší na hlavy bezbranných a odnáší si kořist – prolíná obraz MacArthura jako personifikovaného zla:

Takové rozpětí křídel po krvi a po zlatu
Neměl ani sám hlídač pokladů
Z pohádek známý pták Noh

Celou Koreu chtěl by ten kondor
Dostat do svých pařátů
Kdyby jen moh
jen kdyby moh!⁴³

Stíhačka je tu prodlouženým nenechavým pařátem MacArthura, svět se mění v ohrazené fragmenty, perspektiva se vtěsnává do malé vesničky, do korejského dvora, na který se snáší zkáza, a v protikladu k tomu promítá do monumentalizující „dějinné spravedlnosti“ soudního dvora, k němuž „od čínských hranic ustupuje pozpátku“ zločinný generál.

Této pokřivené perspektivy, v níž se mísí infantilní sentiment nad každou živou bytostí a žlučovitě vyhrožování soudem národů, se na přelomu let 1951 a 1952 v literárním podzemí chopil Egon Bondy ve zhuštěné parafrázi „smyslu“ Bieblovy básně a obnažil ji na samu dřevň naivní disproporce malého a velkého (polysémie slova „dvůr“) i rozbitím prostorového uspořádání (nejasný směr pohybu):

Od čínských hranic jde na dvůr
generál Mac Arthur

Mac Arthure Mac Arthure
Du bist eine alte Hurre
Jistě budeš popraven
už se blíží ten den.⁴⁴

Figuru nepřítele tušeného a ztvárňovaného prostřednictvím syntaktické konstrukce připojené k indexu „ty, vy, oni“ a figuru nepřítele jasně ohraničeného, jmenovaného a typizovaného lze účelně propojit, jak například ukazuje Ivan Skála v básni „Fronta

43 BIEBL, Konstantin: Korejská balada. In: TÝŽ: *Bez obav*. Praha, Československý spisovatel 1951, s. 243.

44 BONDY, Egon: *Bez názvu*. In: TÝŽ: *Básnické sbírky z let 1950–1953*. Ed. Martin Machovec. Praha, Pražská imaginace 1989, s. 129 (samizdat).



Supertruman a jeho soldateska (Směna, 1952)

je všude“.⁴⁵ První figuru využívá básník jako iracionální personifikaci strachu individua ze ztráty svobody, věcí i identity:

Ten, který milionům od úst vzal chleba,
 střežu nad hlavou a nástroj pracovní z ruky,
 co nejlepšího v tobě, v svou nicotu vstřebává
 a spoutává tvé nenarozené syny a vnuky.⁴⁶

Tuto abstraktní fobii poté Skála připoutává k velmi konkrétním historickým a propagandistickým emblémům:

Bude mít zlodějský pohled Dullesa, rozleptaný žíravinou zloby.
 Bude mít zlaté plomby kupčíka Trumana.
 Bude mít tvář z mrtvé nespálitelné látky,
 kterou nezapálí oheň radosti ani úsměv.

⁴⁵ SKÁLA, Ivan: Fronta je všude. In: TÝŽ: *Fronta je všude*, s. 39–54.

⁴⁶ Tamtéž, s. 40.

Bude mít hlas, který nikdy nazavlažil dobrý smích anebo píseň.
Bude mít tlustou ruku Churchillů, v níž chroptí tisíce lidských hrdel
a MacArthurovy boty, po kolena zbrocené korejskou krví.⁴⁷

Nepolapitelná a ambivalentní obava z existenciálního ohrožení jedince tak dostává pevné zakotvení ve sdílené ideologické fantazii o ohrožení legitimního světa míru a pokoje. Obrazotvorná síla poezie a sdílená mytologie veřejného prostoru se propouští a vytvářejí účinný a obousměrný prostředek persvaze.

Smrt přichází z oblak

Častým sémantickým příznakem korejské války v dobové publicistice i poezii je vzdušný útok. Zpravodajství *Rudého práva* vyzdvihuje severokorejské jednotky jako vládce země, statečně vytlačující nepřátelskou přesilu ze souše do vody, zatímco akce amerických jednotek se odehrávají ve vzduchu. Nádech zbabělosti ještě posilují atributy barbarského bombardování, vytvářející potenciál šokujícího kontrastu pokojné země a bestiálních nebes, který často končí u konkrétní fantazie mrtvého dítěte zabitého bombou (bezesporu je tento mentální obraz utvrzen i v tisku reprodukoványými fotografiemi). Stanislav Neumann tak kupříkladu v naléhavě stylizovaném dopisu Radě bezpečnosti OSN píše: „Právě v tuto chvíli shazují vaši piloti bomby na tiché a pokojné korejské vesnice a na zápraží zůstane ležet děťátko s rozpůlenou hlavou.“⁴⁸

Básnická imaginace přichází ke slovu i ve výše zmíněném článku Ivana Skály „Mistr vraždy“. Vedle démonizování zjevu a charakteru generála MacArthura pracuje s klíčovým narativním principem ideologické fantazie – transformací světa. Úvod článku líčí bytí idylický svět korejského Fenjanu, v němž děti ukusují chléb a hledí k nebi, „kde mezi větvemi starého stromu proplovala sluncem ozlacená oblaka“.⁴⁹ Křehkou blízkost této časové perspektivy štěstí a míru zdůrazňuje anafora „ještě nedávno“, která uvozuje čtveřici prvních odstavců.

Drastickým střihem se přesouváme do „tohoto času“, v němž poklidný dvůr fensjanské školy okupují američtí vojáci, zabydlení v troskách a odpadcích. Není to jen dočasná okupace, nýbrž naprostá proměna světa, neboť „polámanými větvemi starého stromu civí cizí, studená, nepřátelská obloha jako kráter, který právě vrhl smrt“. Korejská krajina je zbavena života, mění se v krajinu smrti, z níž prchly všechny živé bytosti: „Ptáci se dávno rozletěli z této krajiny smrti. A dívky, kterým bolest smazala úsměv z tváře, se rozlétly všude tam, kde je nejvíc potřebovala vlast...“⁵⁰

Poezie spoluutvářející ideologickou fantazii o korejském konfliktu toto horizontální členění na smrtonosné nebe a zuboženou zem přejímá. Pokud bychom chtěli odvodit z dobových básní dominantní prostorové schéma z hlediska perspektivy, ze

47 Tamtéž, s. 40 n.

48 NEUMANN, Stanislav: Dopis členům Rady bezpečnosti OSN. In: *Rudé právo* (24.8.1950), s. 3.

49 SKÁLA, I.: Mistr vraždy (viz pozn. 36).

50 Tamtéž. Připomíná se tu vyhrocená dualita staré a nové země jako prostoru smrti a nového života, kterou Skála rozpracoval ve své sbírce *Přes práh* (1948) – byť zde v obráceném pořadí, které mělo ještě umocnit úděs nad perverzními činy Američanů, kteří jako by vyvraceli logický tok dějin.

kteří subjekt nahlíží na mírový svět socialismu, byla by to jistě závrtná vertikála, z níž se domácí prostor jeví jako snadno přehlédnutelný řetěz výjevů práce a radosti. Tato globální perspektiva, často navozovaná personifikací země, jako by se prostírala pod subjektem zavěšeným kdesi v prostoru nebe.⁵¹

Jako by se rozložení fikčního světa básně pokoušelo zpřítomnit onen tajemný a euforický dojem, který skrývá moudrý pohled vůdce, shlížejícího na (či spíše za) širou zem – onu perspektivu utajenou pouze pro vyvolené, protože vždy směřující mimo prostor uměleckého díla, mimo to, co může být přímo symbolizováno (například na notoricky známém obraze Fjodora Šurpina *Jitro naší vlasti* je „země“ pouze druhým plánem, vůdce k ní stojí zády, jeho pohled směřuje mimo obraz, do mysteriózního prostoru, z něž přichází světlo).

Často opakované situování pohledu do výše, ve které „skřivan zpívá“,⁵² vysoko nad kvetoucí a rodící zem, je v básních s korejským motivem účelně převráceno: bezpečné výšiny, z nichž shlíží subjekt na idylický optimismus domova, nahrazují zrádné výšiny, kde zpěv slavíka střídají oceloví dravci. Odosobnění nepřítele začíná v oblacích metaforami letounů: „oceloví ptáci ... s nákladem těžkých, smrtonosných pum“;⁵³ „shluky ocelových ptáků“, kteří nesou „železný



L. Ambrožová: *Ušlechtilé ideje amerických bojovníků v Koreji* (Tvorba, roč. 19, č. 32, 9. srpna 1950, s. 770). Karikaturu doprovázel text: „Ještě dvě vesnice a dostanu domek ve Filadelfii.“

51 Vertikalita prostoru je klíčová i v dobových budovatelských románech, kde se často klíčové momenty odehrávají v prostoru *nad* stavenišťem, resp. dějištěm, které formuje postoje a smýšlení postav (viz např. romány *Modré údolí* Zdeňka Pluhaře, *Nástup* Václava Řezáče a *Luisiana se probouzí* K. F. Sedláčka). Ironickou transformací tohoto schématu „nahore/dole“ nabízí próza Bohumila Hrabala *Jarmilka*.

52 Příznačná je fantazie o bezstarostném vznášení ve výšce nad rodnou zemí z básně Ivana Skály „Skřivan“: „Ty zvedající výš můj dech / nad prostor let, jež v dál se vinou, / jak spočítat dnes na prstech, / kolikrát chtěl jsem s modrem splynout.“ (SKÁLA, Ivan: *Skřivan*. In: TÝŽ: *Máj země*. Praha, Československý spisovatel 1950, s. 23.)

53 HAVEL, Jiří: Řekněte dost! In: TÝŽ: *Z lásky k životu*. Praha, Československý spisovatel 1951, s. 40.

děšt“ nad kolébkou dětí;⁵⁴ „oceloví ptáci“, již zastírají slunce a „rozsévají strach“;⁵⁵ „jak tygr pruhovaný první bombardér“.⁵⁶ Pokračuje ale i na zemi, na níž jsou sice slyšet exploze pum a štěkot kulometů, nicméně nepřítel sám zůstává zbaběle skrytý. Konvenční a v zásadě neutrální metafora letounu jako ocelového ptáka (pokud si odmyslíme možné „lidové“ sexuální konotace) přibírá sémantické rysy chladu, záludnosti, dravčí nelítostnosti, které reflektují zbabělou, primitivní, ovšem i technologicky nadřazenou povahu nepřítele.

Zatímco figury a figurky nepřátelských vůdců jsou přítomné, lokalizované, z šedé a kalné oblohy přichází smrt anonymně, bez nositele; je to záludný a nečekaný zásah neviditelného vraha, často redukovaný na pouhý akustický efekt či hrůzný akt násilí, z něž přetrvává šokující dozvuk, mrtvé ticho, přervaný čas:

Třesk.

Prší naruby:

voda se k nebi zvedá.

Vteřino záhuby,

přišla jsi brzy,

běda!

Jestřáb se řítí k zemi

do křidel zasažen.

Básník je navždy němý,

dozněla krása žen,

hedvábí dívčích košil

červenou nití prošil

letecký kulomet.

Ticho.

Buvoli padlí

píjí slaměnou tříšť.

Nebe se nezrcadlí

v hladině rýžovišť.⁵⁷

Tragický patos utrpení a smrti nevinných vede k tomu, že se v dobové poezii objevuje specifický žánr „korejské balady“, v němž se ustálený repertoár ideologické fantazie prolíná s archetypálním světem folkloru. V „Baladě z Koreje“ Milana Kundery jsou

54 KRATOCHVÍLOVÁ, Marie: Za Koreu. In: TÁŽ: *Neskončil náš boj*. Praha, Československý spisovatel 1951, s. 76.

55 TÁŽ: Obráncům míru. In: *Tamtéž*, s. 81.

56 Báseň Stanislava Neumanna ze sbírky *Píseň o lásce a nenávisti* (viz pozn. 29) je označena číslovkou 13 (s. 58).

57 KOHOUT, Pavel: Korejská balada. In: TÝŽ: *Čas lásky a boje*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 266 n.



Fjodor Šurpin: *Jitro vlasti* (1948)

zcela zřetelné konfigurace folklorních motivů – patetické souznění žalu korejské dívky s přírodou (motiv rmutné vody, dívka proměněná ve skálu), romanticky expresivní „nazření“ smrti synekdochou („A tam kdesi voda, / rmutná voda teče, / myje tělo mladé, / oči vybodané...“) i ambivalentní motiv hvězdy, která propojuje symbolickou rovinu lidové tradice s horizontem ideologické fantazie (hvězda na nebi / hvězda partyzánská).⁵⁸

Výraznou syntézu obou rovin nacházíme v již zmíněné básni Konstantina Biebla, v níž se medializovaný obraz „ocelových dravců“ prolíná s kinetickým výjevem krutého lovu, který si vybírá svou daň na nevinných: „Pádem střemhlav napodobujíc kondora / Vletí americká stíhačka / Někam chudému horalovi až do dvora / Ráno pro dcerku večer pro synáčka.“⁵⁹ Korejská válka tak ztrácí svůj nádech aktuálnosti a stává se součástí tragiky odvěké, dobře známé bolesti, jejíž povaha je vskutku archetypál-

58 KUNDERA, Milan: Balada z Koreje. In: TÝŽ: *Člověk zahrada širá*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 63 n., zde s. 63.

59 BIEBL, K.: Korejská balada, s. 244 (viz pozn. 43).

ní (útok dravce na obydlí, drakonická ztráta milované bytosti), proto i univerzální a snadno pochopitelná.

Znaky kolektivního traumatu

Archetypální trauma „ohrožení“ fantomy samozřejmě potřebuje pevné souřadnice v kolektivní paměti, které by z něj učinily cosi aktuálního, naléhavého. V úvodu zmíněné napojení „černého bodu“ na ideologickou reprezentaci lineárního proudu dějin, v němž jsou události současnosti snadno kauzálně přiřaditelné k událostem minulým, umožňuje začlenit zdánlivě volně plovoucí a jedinečné znaky korejské války ke sdíleným společenským traumatům. Například obrázky jednotlivých nepřátelských vojáků jsou tak kladeny před oči jako šokující jednotlivost, zároveň jsou však integrovány do kauzálního proudu dění, do ideologického konceptu, v němž je korejská válka pouhou nutnou výslednicí minulých událostí. Šklebící se americký voják tak v procesu druhotného přiřazování významu přibírá i rysy nacistických zrůd a hrůz světové války.

Typický příklad takového zdánlivě „individuálního“ znaku nacházíme například v *Rudém právu* z 2. prosince 1950, kde je na druhé straně otištěna fotografie amerického vojáka s nepřičetným výrazem pod výmluvným titulkem „Běsnící zvíře“. Dobový pisatel si symptomaticky nevystačil s individuálním příběhem, který muž v amoku nabízí, a kolem jedné fotografie vystavěl celý mytologický komplex, zci-zující prvotní význam a připisující jej řadě traumatických jevů, o kterých *Rudé právo* na svých stránkách od počátku korejského konfliktu referovalo. „Běsnící zvíře“ tak přestává být obrazem nepřičetného jednotlivce, ale stává se synekdochou celé americké armády jako barbarské hordy, opět však typizované do snadno čitelných a identifikovatelných redukcí: „Opravdu není pochyb. – Tento mladík je již schopen vraždit korejské ženy a děti, zapalovat vesnice, mučit a popravovat. Má pravou tvář vraždícího amerického ‘supermana’. Je to tvář amerických letců, kteří srovnali se zemí nemocnice a školy v Inčenu a ve Fenjanu. Je to tvář těch, kdož se se zálibou dávají fotografovat nad hromadnými hroby svých umučených obětí. Je to tvář amerických letců, kteří v žoldu Wall Streetu vtrhli do Korejské lidově demokratické republiky a seznamují korejský lid s ‘americkým způsobem života’.“⁶⁰

Krom znaků zvířecosti, mamonářství a přízračnosti nepřítele tu zůstává zachován zneklidňující podtón, který znemožňuje „imperialistické štváče“ jen tak bagatelizovat a tupit. Jsou sice bláhoví a hloupí („politicky neuvědomělí“, jak správně poznamenal Ivo Vodseďálek), ale zároveň jsou napojeni na kolektivně sdílené trauma fašismu. Společnou zkušenost, a tedy sdílený prožitek, tento již zmíněný sémantický příznak upevňuje a k výsměšnosti tak funkčně přidružuje zmiňované doplňky v podobě ostražitosti a strachu.

Jednotlivé novinové články neustále vyzdvihují paralelu mezi kapitalismem a fašismem, mezi MacArthurem či Trumanem a pohlaváry hitlerovského Německa, kde se po boku Führera často vyskytují Himmler a Goebbels: například pro Ivana

60 RP: Běsnící zvíře. In: *Rudé právo* (2.12.1950), s. 2.

Skálu MacArthur „v Koreji se ukázal příčinnivým učedníkem Hitlera a Himmlera“,⁶¹ *Tvorba* psala o „druhořadých amerických Goebbelsech“⁶² a *Rudé právo* o „amerických dědicích Hitlera, dychtících po světovládě“,⁶³ objevuje se i motiv amerického „blitzkriegu“.⁶⁴ V záporné hodnotové hierarchii jsou však američtí „dědicové“ stavěni dokonce nad německé fašisty, neboť „jsou ještě zvířecější než Hitler se svou smečkou. Ještě nebezpečnější ve své zlotřilosti.“⁶⁵ Vracející se příznak temných dějin tematizuje i poezie:

Vidím přec, vidím, jak se ženou
fašisté zemí popleněnou,
jak šli by k nám, ach do Čech, k nám!

(...)

Vše co jsme něžně spolu snili
tam v Koreji v nás urazili –
Zas houpe bičem esesman!⁶⁶



Voják americké intervenční armády v Koreji

Běsnící zvíře – voják americké armády v Koreji (Rudé právo, 2. prosince 1950, s. 2)

Na stránkách *Rudého práva* se hojně objevují pohoršená provolání matek, které válka připravila o syna (patetizující figury jako „umíral mi v náručí“ a podobně), a dalších obětí nacistické zvěle. Vedle toho nalezneme články důsledně rekonstruující údajné genetické pouto fašismu a kapitalismu. Explicitní je to například v článku „Zločinná politika amerických imperialistů“, jehož autor buduje paralelu mezi hitlerovským Německem, které chtělo svět germanizovat, a politikou Ameriky, která usiluje o globální nadvládu a dočasnou záchranu „hroučícího se panství kapitalismu“.⁶⁷

V optice zmíněného článku pak vystává nový obraz dějin, v němž byl Hitler pouhým produktem Spojených států, které zneužily světovou válku k likvidaci svých konkurentů a upevnění nadvlády nad jednotlivými „satelity“. Jakkoli se daný příklad

61 SKÁLA, I.: Mistr vraždy (viz pozn. 36).

62 WINTER, Kamil: Krvavé dobrodružství v Koreji. In: *Tvorba*, roč. 19, č. 29 (18.7.1950), s. 681 n., zde s. 681.

63 Poučení z Koreje. In: *Rudé právo* (27.12.1950), s. 1.

64 ROHAN, Bedřich: Byl to rok slavných vítězství míru. In: *Tamtéž* (31.12.1950), s. 6.

65 RYBÁK, Josef: Úvodem. In: KAUTMAN, F. (ed.): *Stráž míru*, s. 7 (viz pozn. 39).

66 ŠTERN, Jan: Dopis vojáka své milé. In: *Tvorba*, roč. 19, č. 41 (11.10.1950), s. 975.

67 ŽÁK, Jiří: Zločinná politika amerických imperialistů. In: *Rudé právo* (10.1.1951), s. 2.

může jevit jako extrémní, dobové zpravodajství vytváří dojem, že celá existence kapitalistického světa závisí na rozdmýchování dalších a dalších válek, neboť blahobyť a prosperita elit nepřátelského tábora se odvíjejí výhradně od zbrojení a boje. Hitler je tak nahlížen jako součást plánu, který nemá na svědomí nikdo jiný než imperialistické elity, takže se zdá logické psát o nacistickém tažení proti Sovětskému svazu, „s jehož organizací započal W. Churchill v roce 1917, které uskutečnil v roce 1941 nástroj německých monopolů Adolf Hitler“.⁶⁸

Marshallův plán nebo právě korejská válka jsou nutnou výslednicí agresivní snahy o světovládu. Střídání perspektivy subjektivní zkušenosti s konspirační generalizující logikou objektivně poznaných dějin vytváří v socialistickém symbolickém univerzu zdání stability a jasnosti – korejský konflikt je tak jen další z dočasných překážek v cestě za naplněním kvalitativně nejvyššího stupně společenského uspořádání (komunismu). Tragédie a fraška se tak opět setkávají na prahu nové doby jako úděs nad těmi, kteří jsou zaslepení vůči skutečnosti, a výsměch těm, kteří chtějí mocnému mírovému táboru bránit v triumfu. Neboť – jak hlásá titulní strana *Rudého práva* z 18. listopadu 1950 – „síly míru jsou již tak velké, že ničivé plány válečných štváčů jsou odsouzeny k nezdaru“.⁶⁹ V básnické imaginaci Emila Františka Buriana se pak tragikomický pokus o světovládu jeví jako pořouchlé kabaretní a cirkusové vystoupení, při němž v manéži defilují pitvorně zkreslené tváře imperialistických politiků a vojevůdců:

Veliký úspěch
Pan Marshall se klaní
a chrlí oheň
meče polyká
clown Churchill ani trochu nepřehání
když do produkce občas zahýká
Tyátr ou kej!
V nápovědní budce
zasedl Hitler
A když matronu
Evropu objal Marshall prudce
oponář Truman spustil oponu.⁷⁰

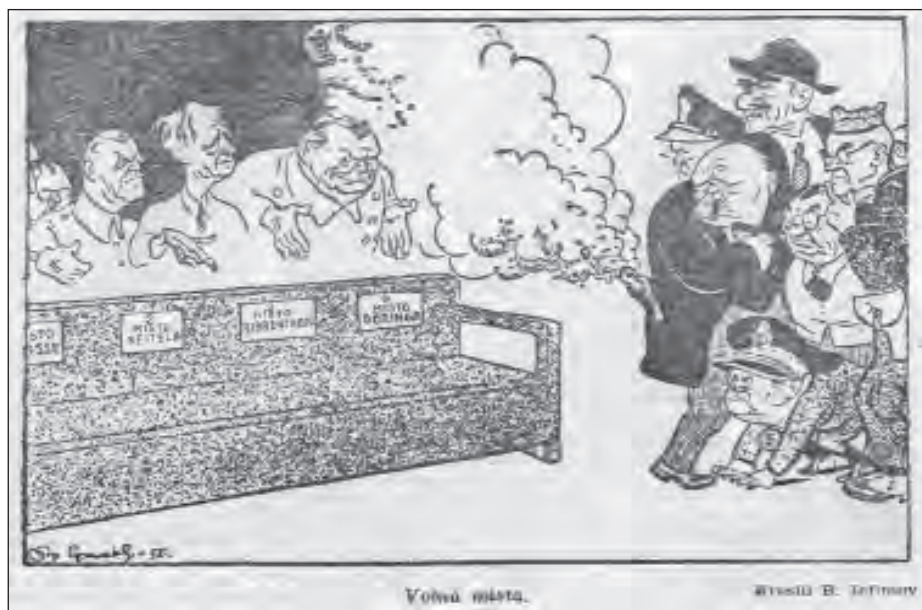
Když opona padá a světla se rozsvěčují, hledí však aktéři do vyliďněného sálu, v němž sedí jediný „světoobčan“.

Studená válka a korejský konflikt tak v dobové publicistice a poezii vyvstávají jako střet stamilionového tábora míru, jehož početnost neustále akcentují články o přibývajících podpisech pod mírovou Stockholmskou výzvou, s „hrstkou imperialistických

68 Tamtéž.

69 Síly míru jsou již tak velké, že ničivé plány válečných štváčů jsou odsouzeny k nezdaru. In: *Rudé právo* (18.11.1950), s. 1.

70 BURIAN, E. F.: Bez názvu. In: TÝŽ: *Atomový mír*, s. 53 n. (viz pozn. 1).



Boris Jefimov: *Volná místa* (Tvorba, roč. 19, č. 46, 15. listopadu 1950, s. 1109). Lavičky obžalovaných už je připravena pro následovníky nacistických válečných zločinců Wilhelma Keitela, Joachima von Ribbentropa a Hermanna Göringa

dravců“. Posloužíme-li si dobovou publicistickou rétorikou: „V těchto dnech smečka wallstreetských válečných žhářů, vedena zvířecí nenávistí ke svobodomyšlným národům, odmítajícím vložit hlavu do dolarového jařma, vedena nenávistí ke všem silám pokroku, vedena nenávistí k míru, vystupňovala své drzé provokace otevřeným útokem proti korejskému lidu.“⁷¹ Básnickým jazykem světodějných střetnutí tábora míru a války vyjádřil například Ivan Skála:

Do všeho živého
jejich nenávist je vřata.
Nevidí nic už. Jen zlata gramy a centy.
A proto nevidí, že s dlaní sovětského delegáta
svou ruku pro mír
zvedají kontinenty.⁷²

Tábor kapitalismu narozdíl od precizně organizované a řízené socialistické společnosti nabízí z pohledu dobové mytologie jen ochablé centrum, jehož vazby k reálné

71 Žně míru. In: *Rudé právo* (9.7.1950), s. 1.

72 SKÁLA, I.: *Život má pravdu*, s. 33 n. (viz pozn. 42).

moci jsou zpřetrhány a jehož „otcovskou“ autoritu supluje bezmocný a kastrováný vůdce i jeho agresivní přísluhovači – jedna z dalších inkarnací válečného traumatu a zároveň i jeho tajemný původce.

Co se však nalézá pod tímto zdáním řádu zla, pod touto schnoucí slupkou světa bez skutečné autority?

„My“ – dědicové světa

Symptomatickým příznakem Ameriky, jejíž centrum je ve Wall Streetu, v onom mlhavém prostoru bez jasných kontur, často zcela zbaveném prvotního významu a přetransformovaném v univerzální označení pro všechno podlé, zlé a falešné, je právě nepůvodnost, podvrženost, nelegitimita. Jako by existovaly dvě Ameriky: jedna falešná, skrytá za groteskně zpitvořenou masku kapitálu, a druhá autentická, která se vyjeví, až bude maska stržena: „A pak, až přijdou ti praví a skuteční Američané / k našemu zápraží...“⁷³

Tento obraz Ameriky autentické a v jádru přátelské se v dobové poezii opakuje a poněkud rozbíjí v současnosti zažitou představu, že vše, co leželo mimo hranice socialismu, bylo jednou provždy zkažené, fantomatické a zavrženíhodné:

Toč globusem najdi si Ameriku
když už se na ni třeseš jako maniak
a uvidíš že tvoje Amerika je odedávna také dvojitý svět
Ten jeden větší svět je jak se říká
vykořisťován menším hrůzu let
I tam jsou lidé jak my z masa kostí
a žádná extra zvláštní exota
Bezpracně jedni jedí do sytosti
a druhé stěží živí robota⁷⁴

Dělení světa na *my* a *oni* je v ideologickém konceptu socialismu reflektováno jako cosi nezbytného, zároveň však umělého, co odporuje skutečné podstatě společenského a dějinného vývoje – onomu lineárnímu směřování k momentu, kdy zaniknou mocenské elity a svět se propojí do jednoho proletářského celku rovnosti a beztrždnosti, do koherentního proudu rovnocenných těl i hlasů pracujících. Vyhrocený střet dvou táborů je tak pouhým provizorním vývojovým stadiem (přechodným stadiem řešení dialektiky dějin) na cestě k definitivní jednotě znovunabyté pospolitosti, vyznávající jedinou ideologickou doktrínu, s níž ostatní splynou, zaniknou nebo budou eliminováni.

Je to koneckonců ideologická fantazie pevně zabydlená v dobové popkultuře a jasně artikulovaná například masovou závěrečnou scénou filmu *Zítřka se bude*

73 VČELÍČKA, G.: Hlas světa (viz pozn. 40).

74 BURIAN, E. F.: Bez názvu. In: TÝŽ: *Atomový mír*, s. 71.

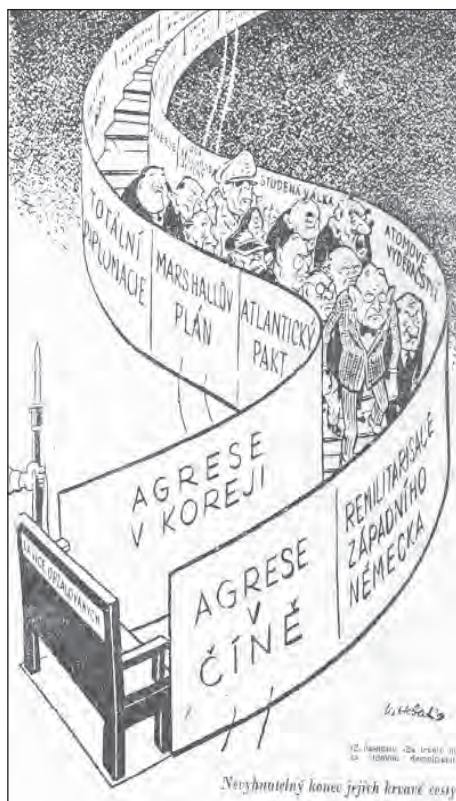
tančit všude, v níž se standarty komunistického tábora mísí s prapory tábora kapitalismu, které v dané chvíli už neoznačují cizost či rozdílnost a naopak vydávají svědectví o univerzální platnosti a moci ideologie, spojující všechny ve sdíleném prožitku oslavy míru. Fantazie světa nekonečného porozumění beze slov, světa zbaveného hranic, světa obyčejných lidí, kteří skrze svou radost sdílejí univerzální podstatu lidství, z níž se legitimně odvozuje nárok marxismu-leninismu-stalinismu jako jediného pravdivého světového názoru: Tento všeobíhající pocit spolupatříčnosti a odvčké touhy po sdíleném štěstí promlouvá i z básně Marie Pujmanové a Ivana Skály:

Všichni jsme přišli na svět nazí,
všechny nás láska zrodila,
všude dělníci v dešti sazí
ráj srdce v labyrintu sází
s železem v krvi od dřla.⁷⁵

Každý kdo kdysi
z lidské narodil se matky,
kdo lidského štěstí
jediný paprsek vdých,
chce věčně viděti děti
před rodnými skotačit vrátky,
nic sladšího nezná
nad jejich smích.⁷⁶

Ideologické privilegium však také zakládá právo disponovat tímto světem a hájit jeho zájmy, jako by se jednalo o výhradní vlastnictví socialistického kolektivu, který je právoplatným dědicem celého univerza:

Naše je slunce. Nad námi se zdvihl
den jako čepel slunečný, lesklý.



Nevyhnutelný konec jejich krvavé cesty – la-vice obžalovaných (Rudé právo, 13. prosince 1950, s. 2; převzato z časopisu Za trvalý mír, za lidovou demokracii)

75 PUJMANOVÁ, Marie: Miliony holubiček. In: KAUTMAN, F. (ed.): *Stráž míru*, s. 39.

76 SKÁLA, I.: *Život má pravdu*, s. 34.

To na našich dílnách, polích a staveništích
včerejšek se zítřkem o sebe třesky.⁷⁷

Každý příslušník socialistické společnosti je takovým dědicem – jako poslušný subjekt ideologie, ale zároveň jako individuum. Toto souznění subjektu s „předem připravenou“ individualitou dobový tisk připomíná figurou tolik typickou pro socialistickou poezii: charakteristicky agresivním pojetím básnického subjektu, který svou přesvědčivost zmnožuje imaginárním vícehlasem a vytváří fragmentární obraz masy, stojící za jeho slovy. Jeho obdobu v publicistice využívá například Stanislav Neumann ve fiktivním dopise představitelům OSN. Rétorická figura zahrnuje výčet, jehož cílem je vytvoření kolektivního hlasu skrze synekdochu, která z mírového bloku socialistického světa vybírá konkretizované jedince, svědčící ve prospěch kolektivní „pravdy“. Tímto postupem je apelativnost textu umocněna: „Pro tuto vzpomínku (na Terezín – pozn. autora) jsem se dnes rozhodl vám napsat, pánové z americké většiny Rady bezpečnosti. Nejsem asi sám. V tuto chvíli sedá ke kusu bílého papíru slévač z Vítkovic, pionýrka odkudsi z Polabí, kladenský horník, dělník ze Stalinových závodů a stařenka ze zapadlé dědiny na Prešovsku.“⁷⁸ Funkce této figury je samozřejmě čistě afirmativní – těžko předpokládat, že by se kdokoli z Rady bezpečnosti OSN dojímal nad stařenkou ze zapadlé dědiny na Prešovsku. Performativní účinek textu nesměřuje mimo tábor socialismu, nýbrž dovnitř a utvrzuje čtenáře v jeho celistvosti a odhodlanosti.⁷⁹

Sémantickou konotaci rozervanosti, fantomatickosti a pochybného původu přízračných nepřátel posiluje i jedna z nejčastějších emblematických redukcí

77 TÝŽ: Naše je slunce, s. 54 (viz pozn. 39). Nelegitimita tábora imperialismu se úzce propojuje s motivem země. Amerika, to je země znásilněná, odcizená, objevená Kolumbem jako panenský kontinent, ale posléze zmonopolizovaná, jak se vyjevuje např. ve Skálově básni „Život má pravdu“ ze sbírky *Fronta je všude* (s. 19–35). Britské ostrovy jsou tu zas explicitně vylíčeny jako přírodní omyl, plochá a šedivá vulkanická vyvřelina, která existuje ve vypůjčeném čase arogantní slávy, neboť „sedí na vulkánu, / který otevře se za chvíli“ (tamtéž, s. 32).

78 NEUMANN, S.: Dopis členům Rady bezpečnosti OSN (viz pozn. 48).

79 Výrazně je tato figura uplatněna též v úvodu Josefa Rybáka k básnickému sborníku *Stráž míru* nebo tamtéž v básni Pavla Bojara s příznačným názvem „Resoluce“, která rozvíjí motiv podpisu na „archu mírovém“ v řetězci obrazů infantilně pokojného světa míru enumerováním dobově příznačné předložkové vazby „za“: „Za města lidnatá, jež pevným tepem tlukou, / za okna továren, majáků dělníkových, / za černou hrdost horníkových rukou, / za kloučky, kteří plavou v korábech postýlkových / náš podpis hlasuje na archu mírovém.“ (BOJAR, Pavel: Resoluce. In. KAUTMAN, F. (ed.): *Stráž míru*, s. 177.) Skálovy verše z poémy „Fronta je všude“ zase využívají synekdochy očí a následného fragmentárního výčtu spravedlivých pohledů sovětské země, jimiž se měří „akcionáři války“: „Očima vzhlédla mladých kombajnérů, / před nimiž v ústupu jde pšenka naryzlá: / těch, co se zvedli, aby v žití šeru / ubili poslední stín všeho zla. // Očima vzhlédla stalingradských ssutin / a jeho nové stavby strmí z nich, / sršela ohněm zauralských hutí, / z jich jícnu zvedala se plamených. // Očima vzhlédla pionýrských šátků / a těžních věží s jitrním výhledem. / Očima muže, jenž svou starou matku / sám ještě v komunismus dovede.“ (SKÁLA, I.: *Fronta je všude*, s. 45.)

nepřítele: synekdochický obraz ruky (pařátu), která se vztahuje z nebes po žírné zemi jitřní svěžesti. Vedle názvu kampaně „Ruce pryč od Koreje!“ lze najít nesčetné formulace, které pracují s tímto metonymickým konceptem. Za všechny uveďme zvolání pobouřené Boženy Coňkové z Vysočan („...aby vražedné ruce válečných štváčů byly sraženy dříve, než bude pozdě“)⁸⁰ a prohlášení „osamělého staříka“ Petra Bezruče („podávám jim z dálky ruku; stejná ruka je tam bije, jak nás také kdysi bila“)⁸¹.

Korejská válka se stává příležitostí k uvědomění a akceptování celistvosti subjektu ideologie, který je vyzván k začlenění do stamilionového davu, v jehož kolektivitě teprve nalezne sám sebe. Jako apriorní nepřítel pak není vnímán ten, kdo neví, co činí (řadový obyvatel prostoru za hranicemi socialismu), ale naopak ten, kdo dobře ví, co činí, a přesto to činí. Nesmiřitelné rozdělení světa na *my versus oni* se tak poněkud komplikuje a lze je vyznačit následujícím schématem: *my versus oni (přízraky) versus „oni“ (živelní proletáři pod diktátem přízraků, téměř-my, jen dosud neuvědoměli)*. Směsice sarkastického výsměchu a hysterického „demaskování“ manipulativnosti, falešnosti a neautentičnosti „cizácké“ ideologie je ovšem typickým manévrem, jenž má sloužit k zakrytí analogických rysů, které jsou vlastní každé dominantní ideologii.

Korea jako jiný domov

Je to právě onen celistvý a autentický svět, nikoli konkrétní teritorium, o nějž se, viděno prizmatem ideologického konceptu, bojuje. Důsledné a jednoznačné označení nepřítele je tudíž pouze první fází úkolu, který znakový systém socialismu v dobové publicistice vykonává. Druhou fází je využití tohoto znaku k začlenění války v Koreji i čtenáře článků o ní do probíhajícího boje za mír a za šťastnou budoucnost společného domova (protože domov dědiců světa bude jednou zahrnovat celou planetu).

Jednou z prvních operací v tom směru bylo vytvoření analogické situace, v níž by se znaky korejského konfliktu daly uplatnit i na území Československa. Jak výstižně poukázal Vladimír Macura, agentem imperialistické armády se stává záludný „americký“ brouk, mandelinka bramborová, kterou nepřátelské síly bombardují mírová



Lev Haas: Uhájíme mír! (obálka týdeníku Tvorba, roč. 19, č. 27, 2. července 1950)

80 COŇKOVÁ Božena: Na soud s válečnými štváči. In: *Rudé právo* (24.11.1950), s. 1.

81 BEZRUČ, Petr: Bez názvu. In: KAUTMAN, F. (ed.): *Stráž míru*, s. 12.

pole socialistické vlasti.⁸² Malá sestřička velkých nepřátelských reprezentací rychle kolonizovala média i dobovou popkulturu a účinně osvětlovala československým občanům, že Korea a domácí prostor jsou propojenější, než by se na první pohled zdálo. Navíc uchovala zásadní rysy „imperialistických barbarů“ – zbaběle se skrývala v mracích a záludně útočila na samu podstatu pokojné existence, údajně ohrožující kapitalistický koncept permanentní války.

Kampaň za vyhubení mandelinky bramborové byla však jen jednou z mnoha příležitostí, kdy znakový systém socialismu účinně využíval možnost integrovat korejskou válku do dobových ideologických rituálů. Záminkou pro zvýraznění mírového boje proti „barbarské armádě uchvatitelů“ se stávají i úspěšné žně („každé zrno je částičkou krajíce, který zítra dáme svým dětem, každé zrno je částičkou síly, která zítra vyrazí z rukou válečných paličů ničemnou zbraň“)⁸³ stejně jako třeba zdárná tavba či den horníků. Právě 10. září 1950, kdy *Rudé právo* oslavuje úspěchy jedné z nejprotežovanějších profesí, vychází na jeho stránkách báseň Ilji Barta nazvaná „Havíři a Korea“.

Fikční svět Bartovy básně přináší konzistentní podobu ideologické fantazie o propojení domácího prostoru mírového tábora se zuboženou a trpící Koreou. Obraz usilovné údernické práce v hlubinách země je přerván explozivním motivem „jiné země“: „Tu otrásl to štolou / šlehlo z kahanů: / – Korea! / Korea!“ Toto náhlé prolnutí světů promění uhlí ve zčernalou krev, která připomíná útok „dolarových pirátů z Ameriky“. Šachta se tak stává samotným dějištěm válečné agrese, hluk práce se mění v hluk bombardérů, řev sirén, rachot bořících se měst a z temnoty a mlhy vynořuje se americký prapor (v souladu s dobovou rétorikou „prapor dolarových hvězd“), metaforizovaný do morbidní podoby havraního křídla smrti.⁸⁴

Zrušená dualita prostorů je odůvodněna sdílenou zkušeností Čech s válkou, prezentovanou jako jednoznačný výsledek snahy „dolarových lordů“ zotročit celý svět (fašismus je tu opět zastřený, sugerovaný jako pouhý produkt vyššího zla). Přeryvem básně je motiv slunce, k němuž se osvobozená země propracovává z temnot, a příslib, že tak tomu bude i v Koreji. Ozývá se i emblematické heslo *No pasaran!*, navázané na motiv Pyrenejí a zkušenosti protifrankistického boje jednoho z horníků, obvyklé to součásti ritualizované biografie dobových hrdinů. Šachta se tak stává „zákopem míru v první linii“, prochází pod světem a spojuje Koreu s Evropou do jednoho celku. Vzájemnost a nerozlučnost jsou symbolizovány motivem směny – když korejští vlastenci „odhodili krajčáky a vzali samopaly“, naši havíři musí narubat dvojnásob. Taková práce je skutečným bojem, což Ilja Bart promptně vystihuje metonymickým spojením: „Nám v rukách / mění se / vrtačky v kulometry / je každý vagon uhlí / do nepřátel tank!“. Báseň vrcholí výzvou k útoku, která apeluje na subjekt tohoto sceleného a propojeného prostoru.⁸⁵

82 MACURA, Vladimír: Mandelinka bramborová. In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*, s. 61–73.

83 Žně míru. In: *Rudé právo* (9.7.1950), s. 1.

84 BART, Ilja: Havíři a Korea. In: *Rudé právo* (10.9.1950), s. 6.

85 Tamtéž.



Silvestrovská revue v cirkusu Wall Street v imaginaci karikaturisty Lva Haase v silvestrovském čísle Rudého práva z roku 1950

Prostorové pojetí Bartovy básně a její idea splynutí dvou světů bez ohledu na vzdálenost nejsou v kontextu dobové poezie nikterak výjimečné. Korejský konflikt obvykle vystupuje v kontrastu s mateřským světem, jako prvek výrazně narušující harmonický domácí prostor, který je zabydlen emblémy práce, radosti, lásky a mladosti. Básně tak napřed konstruují idylický prostor domova, který je budován jako stabilní sémantická síť socialistické mytologie, propojená pamětí s traumatickou válečnou minulostí i s minulostí dělnického hnutí.⁸⁶

Je to prostor mateřský, který – ač obvykle lokálně geograficky zakotven – může přerůst až v ikonicky reduktivní obraz globálního míru, v monumentální verbalizovanou zástavu mírového tábora, jak je tomu ve verších Marie Pujmanové:

Vysoko vážky avionů
od země ulétají pryč
nad štíhlé holubníky zvonů
a vážou z klubek milionů
sít poledníků na náš míč.⁸⁷

Analogicky se i v Bieblově básni vynořuje poetistický „svět-synekdocha“ exotických lokací, které tmelí do jednoho celku „oživlý poledník“ (ideologická spojnice míru), složený z mírových těl všech národů a ras:

86 Viz např. NEUMANN, S.: *Píseň o lásce a nenávisti*; BURIAN, E. F.: *Atomový mír*; SKÁLA, I.: *Fronta je všude*; PUJMANOVÁ, M.: *Miliony holubiček*.

87 PUJMANOVÁ, M.: *Miliony holubiček*, s. 37 (viz pozn. 75).

Námořníci na moři spojte se s dělníky na molu
 A kolem celého světa
 Utvořte rovník všech ras a národů
 Rovník jenž by šel od krví oblévaných břehů
 Koreje
 Přes Honkong Singapur Sydney Kapské Město
 Gibraltar
 Bordeaux Londýn Hamburk Leningrad
 Vladivostok
 New York Tokio ke krví oblévaným břehům
 Koreje.⁸⁸

Podobnou kompozici symbolického univerza jako v dobové poezii můžeme sledovat v tehdejší publicistice. I na stránkách *Rudého práva* se obrazy zuřivého řádění amerických vojáků ocitají v příkrém kontrastu s články o produktivitě domácího hospodářství i s neustávajícím přívalem reportáží a zpráv o mírovém hnutí v celém světě. Toto výrazné rozdělení světa nemá jen funkci limitační (poukázat na cizost a izolovanost nepřátelského elementu), ale zároveň i funkci integrační. Oba póly vstupují do vzájemné interakce, skrz niž se vzdálená a exotická Korea „překládá“ do mytologického systému domácího, včleňuje se do něj jako jedna ze součástí prostoru pacifistické idyly.

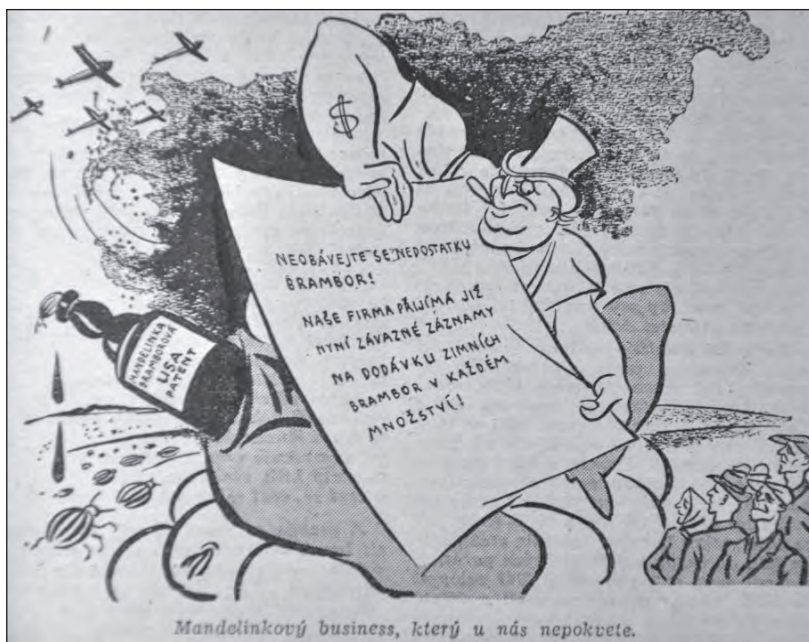
Tento periferní domov vyjádřený v exotických znacích, které však mají stejné označované, nacházíme explicitně v mnoha dobových verších.⁸⁹ Charakteristické z hlediska rétoriky je už přiznání zprostředkovanosti a fantasknosti celého prostoru Koreje, jehož reálná podoba lyrickému subjektu zcela uniká, nemá s ní žádnou empiricky doložitelnou zkušenost, což dokládají promluvy typu „ne, já tam nikdy nebyl“, „já ji neviděl“, „nevím...“ a podobně. Magnetická síla ideologické fantazie, tento kolektivní sen o „zemi jitřní svěžesti“, budovaný dobovými médii a výrazně dotvářený i poezií, jsou však explicitně povýšeny nad zkušenost. Snění subjektu ideologie totiž překonává limity individuálního smyslového poznání: „A přece přesně vím, jak všechno bylo tam...“⁹⁰

Následný imaginární obraz Koreje v básni Karla Šiktance je pozoruhodně shodný s domácíkem prostorem stalinismu, je ukotven stejnými emblémy a hodnotami: synekdochicky se jedná o tichý dům s otevřeným oknem, v němž spí malé dítě, na ozářené stěně visí obrázek Stalina, v policičce stojí knihy Majakovského a Lenina, fenjanská dívka si čte Fučkovu *Reportáž psanou na oprátce* (dokonce je zde přítomen

88 BIEBL, Konstantin: Bez názvu. In: TÝŽ: *Bez obav*, s. 251.

89 Výrazně např. u Stanislava Neumanna, podobná figura se ale uplatňuje též v poezii Milana Kundery. V básni „Zahradník“ se lyrický subjekt za soumraku prochází idylickým prostorem domoviny a setkává se se zahradníkem, který mu líčí svůj neklid, když on, „starý španělák“, musí přihlížet korejskému bezpráví. Báseň končí motivem duchovního „přesunu“ z bezpečí domova do zkušené Koreje: „a oba v duchu letěli jsme tam, / tam, do Koreje.“ (KUNDERA, Milan: *Zahradník*. In: TÝŽ: *Člověk zahrada širá*, s. 22 n., zde s. 23 – viz. pozn. 58.)

90 ŠIKTANC, Karel: *Korejské zemi*. In: TÝŽ: *Tobě, živote!* Praha, Práce 1951, s. 58.



Mandelinkový business, který u nás nepokvete (Tvorba, roč. 19, č. 32, 9. srpna 1950, nestránkováno)

i nepatrný ozvuk fučíkovského erotismu, když tragický hrdina vyvolává v mladé čtenářce blíže nespecifikované „rozechvění“). Znaky mají možná jinou formu (motiv neznámého písma), avšak odkazují ke stejnému konceptu, jsou buď univerzální či dokonale zástupné: „I písne s našimi zpívaly přesně totéž. / Jen kde my Gottwald, oni Kim Ir Sen.“⁹¹

Korea jako „skutečný sen“, prostor paradoxně rozprostřený na hranici poznání a víry, se v Šiktancově poezii stává zemí pohádkovou, jakousi „Zemí-nezemí“ dětské fantazie, která se z imaginární existence přeměňuje performativním aktem víry v realitu (sepisují se rezoluce, které jsou hmotným důkazem, že sen je skutečný). Ačkoli je v dobové poezii stále podtrhován atribut korejské země jako zjevení, snové říše, jakési „vždy-už“ přítomné druhé vlasti, motivický repertoár používaný k její reprezentaci je velmi úzký a stabilní. Prim tu hrají motivy slunce, svěžesti, rýžových polí a jejich emblematických odvozenin, které charakterizují i prvotní domovinu lyrického subjektu:

Znám ještě z dětství, z pohádkových knížek,
dalekou zemi při Žlutém moři,

91 Tamtéž.

kde u stříbrných řek a polí rýže
východní asijské slunce hoří.

My tenkrát ještě, jako malí kluci,
jsme o téhle zemi jenom snili.
Dnes píšem o ní ve svých resolucích,
abychom i tam už zvítězili.⁹²

V básních o Koreji rezonuje i další podstatný prvek obrazu domova: personifikace země jako krásné, milované a milující ženy. Právě sepětí básnického subjektu s probouzející se domovinou, životelkou i milenkou, se promítá i do zobrazování Koreje, u níž se přidružuje ještě atribut ženy-trpitelky, tedy domoviny, které bylo násilně odebráno právo milovat a žít. V básni Jana Šterna „Jsme s Tebou, Koreo!“ se tak vedle motivu šťastného otcovství lyrického subjektu odvíjí motiv zneužitě a zotročené ženy-sestry:

Sestřičko naše, vlasti dobrých lidí,
to na Tě otrokář si vyšel z brlohu.
Ty něžná, tančící, po Tvoji kráse slídí
a v duchu už v svém nevěstinci vidí
Tvé oči, tvář...⁹³

Michal Sedloň v básni „Vpřed, jitřní země!“ používá apostrofu s konstantním atributem svěžesti a jitra („Koreo, země bojující, / krásná jak jitro v červánkách“).⁹⁴ Stejně tak Vilém Závada na stránkách *Rudého práva* operuje s personifikací Koreje jako sestry Číny, která byla znásilněna „lupiči z divočiny“, avšak hrdě povstane a zažene barbary do moře.⁹⁵

Zatímco sémantické centrum (domov) zůstává pevné, zaštitěné stabilními emblémy socialistického realismu, osídlené autentickými „dědici budoucnosti“, Korea jako periferie (exotická varianta domova) umožňuje rozvíjení zdánlivě nepřipustné ideologické fantazie kataklyzmatického ohrožení a zmaru, nepřímou projekci vlastního pocitu křehkosti a vyobrazení praktických dopadů toho, co se skrývá v „černém bodě“ stalinistické mytologie.

Závěrem

Korejská válka jako jedna z možných konkretizací „černého bodu“ socialistického realismu poskytuje produktivní vhled do fungování dobového sémiotického systému a ideologického konceptu, projektovaného ideologickými aparáty státu, avšak realizo-

92 Tamtéž, s. 57.

93 ŠTERN, Jan: Jsme s Tebou, Koreo! In: *Tvorba*, roč. 19, č. 27 (2.7.1950), s. 643.

94 SEDLOŇ, Michal: Vpřed, jitřní země! In: *Tamtéž*, č. 35 (30.8.1950), s. 840.

95 ZÁVADA, Vilém: Korea. In: *Rudé právo* (31.10.1950), s. 4.

vaného na mnohem širším poli společenské komunikace. Ohrožený prostor vzdálené země je tu pružně zobrazen jako odvozenina prostoru domovského, jako sémiotický odraz definovaný exotickými znaky, sdílející však s prostorem domácího socialismu příbuzný mytologický koncept a základní emblematické pilíře (především se tu uplatňuje podobně strukturovaná hagiografie vůdců, řízená metaforou velké rodiny).

Tato struktura dvojího domova, která prostupuje dobovou publicistikou, je reflektována i v tehdejší poezii – na prostor Koreje jsou aplikována konstantní schémata v rozložení fikčního světa i totožné konfigurace motivů. Síla ideologického apelu pramení z jejich narušení a rozbití, které je sice prostorově izolované od harmonického světa domácího, ale právě svou přenosností umožňuje poezii navázat s modelovým vnímatelem dialog, jehož základní charakteristikou je přesvědčování skrze zastrašování (jak je tam, může jednou být i zde).

Příbuznost obou prostorů není dána jen společnou emblematickou, ale i jakousi univerzální entitou lidství, jejíž podstatou je láska k bližnímu, ochrana míru a víra vkládaná do dětí jako dědiců budoucnosti. Tato sdílená podstata, tolik akcentovaná dobovými články o mírovém hnutí po celém světě i narůstajícím množstvím podpisů pod Stockholmskou výzvou, je v poezii rozvíjena až do monumentalizujících obrazů řetězu lidských těl, která nejsou oddělena ideologickými rozdíly, nýbrž spojena na základě univerzální příbuznosti. Tím, že se právě ideologie stalinismu k této prvotní přirozenosti hlásí (prohlašuje se za jejího legitimního pokračovatele a logické vyústění myšlenkového vývoje), utvrzuje mýtus své vlastní nevyhnutelnosti a právoplatnosti.

Její protivníci se tak musí jevit jako nestvůrné a přízračné bytosti, definované právě nedostatkem přirozenosti, esenciálního lidství. Jako hybridy dravých šelem, jejichž cílem je zabítet a ničit, a strojí ovládaných mamonem. Odtud velmi produktivní metaforika, v níž se atributy zvířecí primitivity a nízkosti prolínají s atributy strojové dokonalosti a superlidství.

Vágně definovaná kategorie nepřítel (index v podobě ukazovacích a osobních zájmen, rozvitý podmětou větou vedlejší), na niž míří se slzami v očích voják z básně Josefa Bílka zmíněné v úvodu, se koncentruje do výsměšně hororových kreatur, v něž jsou dobovou mytologií proměňováni především vůdci nepřátelského tábora. V tomto ohledu dobová politická publicistika pružně spolupracuje s básníky, kteří přenášejí prostředky poetické exprese do prostoru veřejného přesvědčování, čímž vytvářejí pevné sepětí a vzájemně prostupný vztah mezi poezií a propagandou.

Oficiální propagandu v dobové publicistice a poezii, která reflektuje válku v Koreji, však nelze vnímat jako čistě analogický znakový proces realizovaný v jiném médiu totožnými prostředky. Jsou to spíše dva příbuzné projevy sdíleného a živého sémiotického systému, dva prostředky výstavby vyšší symbolické roviny, kterou označují jako ideologickou fantazii. Mohou se vzájemně prostupovat, vyznačují se ale rozdílnou mírou subjektivity. Obě tyto sféry nicméně směřují k témuž „černému bodu“ (strachu, ohrožení, sublimovaným obavám ze zhroucení křehkého a proměnlivého znakového systému, z něž čerpají a který pomáhají definovat) a vzájemně se inspirují – publicistika dodává aktuální události a poskytuje jejich ideologickou interpretaci, poezie je začleňuje do fikčních světů, vepisuje do sémiotického systému socialistického realismu a hledá pro ně adekvátní místo v již existující síti symbolů

a emblémů. Naturalizuje je pro modelového čtenáře, zároveň však v sobě uchovává patrnou míru distance subjektu a dějin. Akcentovaná snovost a pohádkovost Koreje a sebevtržování subjektu o reálnosti tohoto světa dokládají procesualnost ideologie, která je rituálně zapisována a integrována do subjektivního života, přetavována do individuální fantazie a odtud navracena zpět jako gesto víry a ztotožnění.

Bílkův plačící Jano tak nemusí být jen sentimentálním obrázkem „ze cvičiště“, ale (zřejmě nezáměrně) se stává reflexí pozice, ve které se dobová poezie ocitá vůči ideologickým aparátům státu – „černý bod“, který je na mušce, se nezaplňuje významem sám od sebe. Zaplní ho ten, kdo na něj míří. Pomyslný terč se tak mimoděk stává zrcadlem, v němž může socialistický realismus jako prostředek vytváření a stabilizace ideologického konceptu spatřit svůj vlastní odraz. Hyperstylizace nepřítelů a zmíněný sémiotický *horror vacui* jsou pak možná jen paranoickým důsledkem snahy subjektu ideologie nespátřit v „černém bodě“ stopy falše, nepůvodnosti, manipulace i zcizené rysy vlastní tváře.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 323250 „Subjekty, ideologie, modely, mýty a rituály v poezii českého stalinismu (1948–1953)“.



„Pod heslem ‘Ruce pryč od Koreje!’ manifestoval pracující lid Plzeňska svou rozhodnou vůli bojovat za trvalý mír“ (Rudé právo, 23. července 1950, s. 1)

Přes ambasády ke svobodě

Drama východoněmeckého exodu v roce 1989

Jakub Doležal

V dějinách dvacátého století není mnoho okamžiků, kdy pozornost celého světa byla upřena na Prahu. Mezi takové momenty ale rozhodně patří podzim roku 1989. Ten vyvrcholil událostmi „sametové revoluce“, ještě před jejím propuknutím ale velvyslanectvím Spolkové republiky Německo na Malé Straně a poté pražskými nádražími procházely desítky tisíc východoněmeckých občanů směrem na Západ – a už tehdy byl tento masový útěk provázen tušením, že s velkou pravděpodobností znamená začátek konce Honeckerova režimu. Tyto relativně známé události najdeme v německé literatuře téměř vždy ve výčtu faktorů, které podstatným způsobem přispěly k jeho pádu a o necelý měsíc později i ke zhroucení Berlínské zdi, v naprosté většině případů jsou však zmiňovány pouze jako kulisa pro zdánlivě důležitější dění „horkého podzimu“ v samotné Německé demokratické republice.¹ Do dnešní doby tak chybějí studie, které by se problematikou východoněmecké emigrace v devětaosmdesátém roce zabývaly v celé její šíři, tedy od lednového obsazení stálého zastupitelství (*Ständige Vertretung*) SRN ve východním Berlíně přes červnové střihání drátů na maďarsko-rakouské hranici a následné útoky východních Němců do Rakouska

1 To platí jak pro dnes už téměř klasické práce (např. HERTLE, Hans-Hermann: *Der Fall der Mauer: Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1996), tak pro nové syntézy (z mnoha příkladů viz např. HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Revolution und Wiedervereinigung 1989/90: Als in Deutschland die Realität die Phantasie überholte*. München – Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Endspiel: Die Revolution von 1989 in der DDR*. München, C. H. Beck 2009).

a Spolkové republiky až po několik uprchlických vln přes Prahu a Varšavu během září, října a listopadu 1989.²

V české historické literatuře k uvedené problematice najdeme pouze velmi málo. V první řadě je nutné ocenit úsilí Viléma Prečana, který sestavil sborník vybraných dokumentů (a to například i z Archivu spolkového ministerstva zahraničí, kde ještě oficiálně platí třicetiletá ochranná lhůta) k uprchlické krizi v Praze od konce září 1989 až do pádu Berlínské zdi.³ Kromě této publikace existuje ještě průkopnická studie Oldřicha Tůmy, která se soustřeďuje na eskalaci uprchlické vlny v Praze na přelomu září a října 1989.⁴ Tím je výčet prací v češtině ukončen.

Cílem následujícího textu je smazat tento pomyslný dluh prostřednictvím komplexního (nikoliv vyčerpávajícího) přehledu událostí vztahujících se k východoněmeckému exodu během roku 1989, a to v širších souvislostech středoevropských vztahů. Studie má v první řadě přispět k pochopení vzájemné propojenosti, respektive neoddelitelnosti vývoje na všech níže zmíněných místech, a tím pádem k celistvějšímu vnímání popisovaného dění jako součásti procesu rozpadu Německé demokratické republiky i východního bloku jako celku.

Text je do velké míry založen na studiu archivních dokumentů. Z Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR byly využity zejména přijaté telegramy tehdejšího federálního ministerstva zahraničí od československého velvyslanectví ve východním Berlíně (v menší míře telegramy tomuto velvyslanectví odeslané), z Archivu spolkového pověřence pro materiály Státní bezpečnosti bývalé Německé demokratické republiky (*Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen demokratischen Republik* – BStU) zde posloužily dokumenty bývalého ministerstva státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), třetím důležitým zdrojem jsou pak fondy Nadace Archiv stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR* – SAPMO) ve Spolkovém archivu (*Bundesarchiv*). V menší míře byly využity také situační zprávy federálního ministerstva vnitra uložené v Archivu bezpečnostních složek⁵ a fond Ústředního výboru KSČ z Národního archivu v Praze.

2 Jistou výjimkou je publikace Wolfganga Mayera *Flucht und Ausreise: Botschaftsbesetzungen als Form des Widerstands gegen die politische Verfolgung in der DDR* (Berlin, Anita Tykve 2002), jejíž autor ale koncentruje svůj zájem především na období před rokem 1989. Mayer se jako bývalý *Botschaftsflüchtling* – byl členem skupiny, která v roce 1988 obsadila dánské velvyslanectví ve východním Berlíně – tématu východoněmecké emigrace nadále věnuje a hlavně jemu můžeme poděkovat za dobře fungující internetové diskusní fórum *Flucht und Ausreise*, kde lze nalézt řádově stovky užitečných příspěvků (viz www.flucht-und-ausreise.de, odkaz *Diskussionsforum*).

3 PREČAN, Vilém (ed.): *Ke svobodě přes Prahu: Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. Praha, Československé dokumentační středisko 2009.

4 TŮMA, Oldřich: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží: Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 147–164.

5 Denní situační zprávy federálního ministerstva vnitra z roku 1989 jsou k dispozici na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989).

Situace do roku 1989

Je všeobecně známým faktem, že Německé demokratické republiky od jejího vzniku v roce 1949 až do znovusjednocení Německa o jednačtyřicet let později kontinuálně ubývalo obyvatelstvo. Největší ztráty pochopitelně spadají do období před postavením Berlínské zdi, ale ani po roce 1961 se východoněmeckému vedení nepodařilo stabilizovat počet obyvatel, natož pak dosáhnout dlouhodobějšího přírůstku. Pro tamní občany nespokojené s poměry ve vlastní zemi oficiálně existoval pouze jediný způsob, jak si zvolit život na Západě: podat si žádost o takzvaný trvalý výjezd z NDR (*Antrag zur ständigen Ausreise aus der DDR*) na některé z poboček ministerstva vnitra. Úřední rozhodnutí však v naprosté většině případů znělo zamítavě. Odhlédneme-li od dalších faktorů, tak Německá demokratická republika jen z čistě ekonomického pohledu investovala do výchovy a vzdělání každého ze svých obyvatel značné množství prostředků a úsilí – souhlas s jejich emigrací pak znamenal, že vynaložené náklady přijdou vniveč.

Pro vytrvalé žadatele však přeci jen existovala naděje. Od poloviny šedesátých let totiž Spolková republika zřídila speciální fond na „výkup“ politicky nepohodlných osob z NDR a tamní režim v zájmu získání cenných valut na tento obchod přistoupil: do zhroucení sovětského bloku stihlo východní Německo za „prodej“ téměř třiceti tisíc svých obyvatel vyinkasovat bezmála tři miliardy západoněmeckých marek.⁶ Kromě politických vězňů měli šanci na emigraci hlavně členové rodin, které v roce 1949 rozdělila německá hranice nebo o dvanáct let později zeď v Berlíně.

Počty zájemců o trvalé vycestování na Západ pochopitelně výrazně přesahovaly neoficiální kvóty stanovené východním Berlínem a konstantně narůstaly. Přesná čísla zůstávala tajemstvím⁷ a i dnes se můžeme opírat prakticky jen o odhady, které se mezi sebou liší téměř o řád. Ještě před návštěvou generálního tajemníka Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) Ericha Honeckera ve Spolkové republice v září 1987 tak zprávy československých diplomatů z východního Berlína referovaly o přibližně půlmilionu nevyřízených žádostí,⁸ zatímco dnešní historici jsou umírněnější a přiklánějí se k číslům podstatně nižším.⁹ Suverénně nejvyšší cifru prezentoval východoněmecký

6 Viz GARTON ASH, Timothy: *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*. London, Random House 1993, s. 658 n.

7 „Veškeré údaje o počtu žadatelů o vystěhování, vystěhovaných osob, jako i osob, které vycestování zneužily k opuštění republiky, jsou přísně utajovány,“ uvádělo se v telegramu československého velvyslanectví ve východním Berlíně pro federální ministerstvo zahraničí (FMV) z 18.2.1988 (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV ČR)*, Praha, fond (f.) Telegramy přijaté (TP), telegram č. 042 897).

8 *Tamtéž*, telegramy č. 056 089 z 10.10.1986 (informace údajně pocházely z blíže neurčených „západních zdrojů“) a č. 043 642 z 27.2.1987 (taktéž z blíže nespécifikovaných „důvěrných zdrojů“). Podobný byl i odhad východoněmecké evangelické církve ze začátku roku 1988 – 450 tisíc nevyřízených žádostí (*tamtéž*, telegram č. 053 966 z 27.2.1987).

9 Marion Detjenová tvrdí, že hranice stovky tisíc žádostí o trvalý výjezd byla překonána během roku 1987 (DETJEN, Marion: *Permanente Existenzbedrohung: Abwanderung, Flucht, Ausreise*. In: HENKE, K.-D. (ed.): *Revolution und Wiedervereinigung 1989/90*, s. 75). Hans-Hermann Hertle

velvyslanec v Československu Helmut Ziebart, který se tajemníkovi Ústředního výboru KSČ Jozefu Lenártovi na konci října 1989 svěřil, že na stolec regionálních poboček ministerstva vnitra v NDR leží osm set tisíc žádostí o trvalý výjezd.¹⁰

Na přesných číslech možná ani tak nezáleží, důležitější je všeobecná shoda nad rostoucím trendem. Důvodů pro něj najdeme celou řadu. Přes proklamace o úspěšších východoněmecké ekonomiky a ještě zářivějších zítřcích lidí v NDR začínali být jednoduše unaveni a zklamáni. Po třiceti letech budování socialismu se výsledky sice mohly zdát uspokojivé, ale pouze v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci. Ve srovnání se západním Německem se jevila průměrná životní úroveň (respektive v širším smyslu kvalita života) naopak značně tristně: od (ne)dodržování základních práv přes zřetelně nižší kvalitu bydlení, osobních automobilů a naprosté většiny dalších produktů spotřebního průmyslu až po obrovské koncentrace jeďů ve vodě, vzduchu a půdě.

Další příčina spočívala v nastartování jakéhosi domino-efektu. Státní bezpečnost věděla, že každý případ schválené emigrace vyvolává průměrně další dva pokusy o následování z řad příbuzných a přátel.¹¹ Jinými slovy, čím větší počet svých obyvatel východoněmecký režim „prodal“ do Spolkové republiky, tím větší množství lidí bude chtít emigrovat v budoucnu. Chuť emigrovat se ale zakládala na klíčovém předpokladu, aby výhody života ve svobodném světě převážily nad obavami z represí nebo minimálně velkých nepříjemností ze strany Stasi. V tomto ohledu je nutno připomenout význam Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), podepsaného roku 1975 v Helsinkách, ve kterém se Německá demokratická republika zavázala respektovat lidská a občanská práva včetně možnosti vybrat si místo k životu na základě svobodné volby. Tento moment bezpochyby přispěl k tomu, že odvaha východních Němců zažádat si o trvalý výjezd rostla, až nakonec v roce 1989 vyústila v masový exodus, předznamenávající faktický zánik východoněmecké republiky.

První pokusy východoněmeckých občanů odejít ze země přes zastupitelské úřady Spolkové republiky se odehrály již na konci sedmdesátých let. Podle kusých informací se na stálém zastoupení SRN ve východním Berlíně čas od času objevilo několik osob z NDR (jednotlivců nebo maximálně členů neúplných rodin) s tímto cílem¹² a s podobnými situacemi se setkávali i diplomaté v Lobkovickém paláci v Praze, který sloužil od roku 1974 jako sídlo západoněmeckého velvyslanectví.¹³

je ještě opatrnější: na konci října 1989 celkové množství žádostí podle něj dosahovalo počtu 188 180 (HERTLE, Hans-Hermann: *Germany in the Last Decade of the Cold War*. In: NJØLSTAD, Olaf (ed.): *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*. London – New York, Frank Cass 2004, s. 275).

10 *Národní archiv* (Praha), f. Předsednictvo ÚV KSČ, zápis č. 136/89, bod 6, Záznam z přijetí velvyslance NDR v ČSSR H. Ziebartu členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ J. Lenártem, s. 1.

11 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 51 (viz pozn. 2).

12 *Tamtéž*, s. 307.

13 Podle vzpomínek západoněmeckého velvyslance v Praze Hermanna Hubera, který byl v úřadu od 21.12.1988 do 30.8.1992 (HUBER, Hermann: *Uprchlíci z NDR na Německém*



Advokát Wolfgang Vogel (vpravo) byl mimořádnou osobností. Už v únoru 1962 dojednal výměnu pilota sestřeleného amerického špionážního letounu U2 Francis Powerse za odhaleného plukovníka KGB Rudolfa Abela. Poté se podobným způsobem podílel na osvobození sto padesáti agentů z třidvaceti zemí. Jako Honeckerův pověřenec pro humanitární otázky pomohl zprostředkovat „vykoupení“ více než třiceti tisíc východoněmeckých občanů do SRN a výjezd více než dvou set tisíc emigrantů z východního do západního Německa (foto DPA, www.welt.de)

Zatím se ale jednalo spíše o ojedinělé případy, které režim ve východním Berlíně nemohly nějak vážněji ohrozit. Řešení těchto případů spočívalo v zapojení východoněmeckého právníka Wolfganga Vogela, jehož režim už předtím využíval v takzvaných humanitárních otázkách, k nimž patřilo „vykupování“ politických vězňů nebo špiónů působících na opačné straně železné opony, spojování rozdělených rodin a také zmíněné *Botschaftsfälle* – případy obsazování zastupitelských úřadů Spolkové republiky.¹⁴ Vogel z pověření Státní rady NDR,¹⁵ ministerstva zahraničí

velvyslanectví v Praze v roce 1989 – text je dostupný na webové stránce velvyslanectví SRN v Praze www.prag.diplo.de, staženo 1.6.2014).

14 Hodnotit právníka Wolfganga Vogela (1925–2008), využívaného v delikátních jednáních mezi NDR a SRN, je z dnešního pohledu obtížné. Na jedné straně právě on vybavil nezbytné dokumenty pro více než dvě stě tisíc emigrantů, na straně druhé je tu jeho nezpochybnitelná loajalita vůči vládnoucímu režimu. Vogel svou činnost nikdy nebral jako poslán; svědčí o tom i fakt, že uprchlíky na ambasádách neoznačoval jako klienty, ale v duchu slovníku Stasi jako vyděrače.

15 Státní rada NDR (*Staatsrat der DDR*) byla formálně nejvyšším kolektivním orgánem východoněmeckého státu. Zřízena byla v roce 1960 namísto dosavadního úřadu prezidenta republiky a volila ji Lidová sněmovna (*Volkskammer*).

a ministerstva státní bezpečnosti lidem nabízel přezkoumání žádostí o trvalý výjezd výměnou za jejich návrat. Jelikož se všeobecně vědělo, že Vogelova nabídka velmi pravděpodobně znamená vstupenku na Západ, systém celé roky bezchybně fungoval. Na podmínky přistoupili prakticky všichni azylanti, kteří se na zastupitelstvích Spolkové republiky „ohřáli“ maximálně několik dní, a východnímu Berlínu se tak tyto případy dařilo s úspěchem tutlat.

Změna nastala v roce 1984, kdy se taktika obsazování ambasad poprvé dostala do širší pozornosti západních médií. Jelikož vlastní téma této studie je situováno až do roku 1989, musí zde stačit stručný přehled. V lednu 1984 se šesti uprchlíkům podařilo vycestovat do Západního Berlína přes americké velvyslanectví ve východní části města, na konci června pak bezmála šedesát lidí na několik dnů obsadilo stálé zastoupení SRN ve východním Berlíně. Největší vlna však čekala na Prahu. Skupina pětaticeti uprchlíků se na Malé Straně objevila na přelomu února a března, opravdová krize pak dorazila se začátkem podzimu. Během téměř čtyř měsíců od konce září 1984 do poloviny ledna 1985 se v Lobkovickém paláci vystrídaly téměř dvě stovky uprchlíků. Východní Berlín ale ani tehdy neustoupil a přímou cestu na Západ neotevřel – všichni lidé se nejprve museli vrátit zpátky domů, kde ale vytožená razítka během následujících měsíců nakonec přeci jen dostali.

Bezprecedentní počty, a hlavně odhodlanost zůstat na ambasádě *dlouhodobě* (řada uprchlíků skutečně vydržela celé týdny) měly být pro východoněmecké činitele varováním do budoucna. Ve srovnání s desítkami a nakonec stovkami tisíc emigrantů devětaosmdesátého roku může význam oněch dvou set mužů, žen a dětí v Lobkovickém paláci na první pohled zanikat. Šlo ale o první skutečnou krizi, kdy dosavadní přísliby od Wolfganga Vogela nezafungovaly. Co je však ještě podstatnější, západoněmecké velvyslanectví v Praze díky mediálnímu zpravodajství vešlo do povědomí většiny obyvatel NDR jako potenciální „díra“ v železné oponě, kde lze proces získání souhlasu s emigrací významně urychlit.¹⁶

V dalších měsících a letech se situace uklidnila; tlak a počty uprchlíků na zastupitelských úřadech se vrátily do zaběhnutých kolejí, to znamená k případům několikadenního azylu jednotlivců nebo maximálně dvou, tří rodin bez mediální odezvy. Do pozornosti uprchlíků se ale stále více dostávala i velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti a ve Varšavě. Během zmiňovaného roku 1984 západoněmecká ambasáda v maďarské metropoli registrovala pouhých jedenáct dlouhodobých azylantů, jejich celkový počet v dalších letech ale vytrvale stoupal (od sedmnácti osob v roce 1985 po bezmála dvě stovky o čtyři roky později) a „perla na Dunaji“ se tak po východním Berlínu a Praze stala třetím centrem, kde se lidé z NDR pokoušeli vynutit si razítka do žádostí o trvalý výjezd.¹⁷ I tady nicméně stále šlo v prvé řadě o jednotlivce, kteří nenarušovali ani standardní fungování úřadu, natož aby vyvolali politické změny uvnitř východoněmecké republiky.¹⁸ Ve Varšavě panovala

16 O východoněmeckých uprchlících z roku 1984 viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 318 n.

17 *Tamtéž*, s. 378 a 381.

18 Konkrétní případy viz *Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen demokratischen Republik (BStU)*, f. Ministerium für

prakticky totožná situace, s tím že počty uprchlíků byly ještě nižší; není náhoda, že tamější velvyslanectví Spolkové republiky vstoupí do hry po Berlínu, Budapešti a Praze v polovině září 1989 jako poslední.

Přesto do období mezi roky 1985 a 1988 spadá jeden relativně dosti medializovaný případ. Tím je obsazení dánského velvyslanectví na východoberlínské třídě Unter den Linden dne 9. září 1988 skupinou osmnácti osob z durynského města Ilmenau. Jednalo se o vzájemné přátele a známé, kteří tento podnik naplánovali na dobu návštěvy dánského premiéra Poula Schlütera ve východním Berlíně. Akce založená na předpokladu, že Honeckerovy úřady nebudou toužit po negativní reklamě a raději vydají povolení k trvalému výjezdu, ztroskotala na reakci dánského velvyslance Erika Krog-Meyera. Ten totiž vcelku nepochopitelně kontaktoval východoněmecké ministerstvo zahraničí, které neprodleně informovalo Stasi a ta po neúspěšných slibech beztravného návratu vyslala na místo komando dvaceti tajných policistů. Dánové jim 10. září ve dvě hodiny v noci otevřeli dveře a pak pouze přihlíželi, jak jsou uprchlíci na místě zatčeni a odváděni.

Díky vlně zájmu ze strany západních médií a veřejnosti však nakonec nedošlo k odstrašujícímu procesu s rozsudky nepodmíněných odnětí svobody. Deníky ve Spolkové republice (především *Das Bild*) nepokrytě obviňovaly dánské diplomaty, což v samotném Dánsku vyústilo ve vládní krizi. Parlamentní výbor čtyř největších stran na Jutském poloostrově pak potvrdil pochybení velvyslance Krog-Meyera, který se na konci roku 1988 rozhodl sám odstoupit. Uprchlíci z Ilmenau této vlně mediálního zájmu mohli vděčit za nižší tresty: ženy byly zcela osvobozeny, muži dostali maximálně tříleté podmíněné tresty, což bylo pravděpodobně méně, než si původně představoval ministr státní bezpečnosti Erich Mielke.¹⁹

Zkratovitě jednání dánských diplomatů kontrastuje s postupem amerického velvyslanectví ve východním Berlíně, kam se necelých čtyřadvacet hodin před obsazením dánské ambasády uchýlilo osm jiných osob včetně dvou dětí. Velvyslanectví Spojených států v podobných případech zásadně nespolečně pracovalo s východoněmeckým ministerstvem zahraničí; ihned se spojilo se stálým zastupitelstvím Spolkové republiky ve východním Berlíně, které obratem zajistilo kontakt na Wolfganga Vogela. Také v tomto případě stačil jeho příslib pohovoru na příslušném oddělení ministerstva vnitra, jež bylo kompetentní pro otázky trvalého výjezdu, aby se následujícího dne všichni azylanty vrátili do svých domovů.²⁰

Před vylíčením událostí na jednotlivých zastupitelských úřadech Spolkové republiky v roce 1989 je nezbytné alespoň stručně zodpovědět otázku, proč k takovému vyhocení problému emigrace došlo zrovna tehdy. Příčin je hned několik, pro lepší

Staatssicherheit (MfS), Abteilung X, složka č. 426.

19 Případ obsazení dánské ambasády nejlépe popisuje Wolfgang Mayer jako člověk k tomu více než povoláný, protože právě on byl neoficiálním vedoucím celé skupiny (viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 391 n.). Pro další informace možno využít i *Archiv der Gegenwart: Deutschland 1949–1999*, sv. 9: *Januar 1986–1994 Juni* (Sankt Augustin, Sieglar 2000, s. 8566).

20 Viz MAYER, Wolfgang: Die Botschaft der USA in Ost-Berlin (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).



Skupina uprchlíků z durynského města Ilmenau, kteří se pokusili emigrovat přes dánské velvyslanectví ve východním Berlíně (foto www.spiegel.de)

orientaci je lze rozdělit na vnější a vnitřní. Tou nejdůležitější vnější příčinou je vedle již zmíněného helsinského procesu Gorbačovova perestrojka, spojená s demokratickými změnami v Polsku a v Maďarsku. Politika, která původně měla reformovat a zefektivnit politické a ekonomické fungování Sovětského svazu, potažmo celého východního bloku, vedla nejprve k jeho většímu rozvolnění, symbolizovanému ukončením platnosti Brežněvovy doktríny, a nakonec k (nevyhnutelnému) pádu sovětské říše. Skutečnost, že v Kremlu už neseděl vojenskými metály „okovaný“ vůdce, ale rozumný politik těšící se velké popularitě i na Západě, dávala tušit, že pokud nespokojení obyvatelé vyjdou do ulic, sovětsští vojáci zůstanou v kasárnách a nebudou se tak opakovat krvavé události z června 1953. Lidé se pak jednoduše přestali bát vyjádřit svůj názor, ať už toužili změnit poměry doma nebo emigrovat.²¹

Vnitřní příčiny se týkají vývoje v samotné NDR. Východní Německo v posledních letech své existence spolu s Jakešovými Československem, Ceaușeskovým Rumunskem a do jisté míry Živkovovým Bulharskem patřilo mezi státy východního bloku k odpůrcům hlubších změn,²² odmítalo zavést vlastní verzi přestavby a dostávalo se do prohlubující se mezinárodní izolace. Hospodářské problémy se mu však nevyhýbaly. Ekonomika pod vedením tajemníka Ústředního výboru SED Güntera Mittaga zaostávala ve všech odvětvích, včetně údajně vzkvétající mikroelektroniky, podporované obrovskými subvencemi. Státní zadlužení vůči západním věřitelům přesahovalo deset miliard dolarů, navzdory více než dvacetiletému sponzoringu

²¹ Viz DETJEN, M.: *Permanente Existenzbedrohung*, s. 75 (viz pozn. 9).

²² V této souvislosti se někdy hovoří o období čínského tzv. gangu čtyř (viz např. GEDMIN, Jeffrey: *The Hidden Hand: Gorbachev and the Collapse of East Germany*. Washington DC, AEI Press 1992, s. 18).

Spolkové republiky ve formě nejrůznějších plateb (takzvaných transferů). Po bezmála čtyřech dekádách budování socialismu se v NDR na osobní automobil mnohdy čekalo patnáct let, na katalogovou dovolenou v socialistickém zahraničí tři až čtyři roky, a pokud ji už člověk dostal, zjistil, že denní příděl československých korun nebo maďarských forintů stačí sotva na oběd.²³

Doslova tragická byla úroveň mediální politiky, zosobněné v první řadě šéfredaktorem ústředního východoněmeckého deníku *Neues Deutschland* Joachimem Herrmannem. Styl většiny příspěvků v těchto novinách, ale i politických pořadů v televizi, jimž vévodila hlavní zpravodajská relace *Aktuelle Kamera* a agitky typu *Der Schwarze Kanal*,²⁴ připomínal padesátá léta; pochopitelnou reakcí obyvatel byl naprostý nezájem o zprávy východoněmecké televize, respektive příklon k pořadům západoněmeckých televizních kanálů ARD a ZDF.²⁵ Vysoké poptávce se naproti tomu těšilo německé vydání *Sputniku* – měsíčního výběru ze sovětského tisku, kde kromě perestrojkových témat vycházely i atraktivní články věnované kapitolám z dějin dvacátého století – na index se třeba dostalo vydání z října 1988 se statí o režimem zatajovaném paktu Molotov–Ribbentrop. Jelikož vedení SED o takové „přepisování historie“ nemělo zájem, dovoz *Sputniku* byl s platností od listopadu 1988 zastaven.²⁶

Beznaděj a nevíra, že se poměry v zemi v dohledné době změní k lepšímu, vedly hlavně u mladší části populace k logické otázce, proč v NDR vlastně zůstat – *Warum bleibe ich eigentlich?*²⁷ K definitivní ztrátě nadějí v tom směru podstatným způsobem přispěly události, v nichž Honeckerův režim neváhal „ukázat zuby“. Jednalo se například o rozbití občanského hnutí Iniciativa za mír a lidská práva (*Initiative Frieden und Menschenrechte* – IFM), nejvýznamnější opoziční skupiny v pozdní NDR. Zásah Stasi v kostele Zion na berlínském Prenzlauerbergu v listopadu 1987 směřoval k likvidaci tamní knihovny vybavené kopírovací technikou, již používala právě tato iniciativa při rozšiřování svého samizdatového časopisu *grenzfall*.²⁸ O dva měsíce později při lednovém výročí násilné smrti revolučních vůdců Rosy Luxemburgové

23 AMZV ČR, f. TP, telegramy č. 041 133 z 22.1.1988, č. 042 594 z 12.2.1988 a č. 045 620 z 29.3.1988. Zvláště nenadálé snížení přídělu československých korun na jednoho obyvatele NDR z ledna 1988 vyvolalo v NDR ostré reakce včetně otevřené kritiky vedení SED.

24 Náplň tohoto pravidelného televizního pořadu, vysílaného každé pondělí, tvořil účelově sestříhaný a patřičně okomentovaný výběr ze zpravodajství západoněmeckých televizí. Ukázky lze zhlédnout na *You Tube* (např. http://www.youtube.com/watch?v=WmUeRXEx_u4, staženo 1.6.2014).

25 Sledovanost hlavních televizních zpráv dosahovala asi tři procent na začátku pořadu v 19:30 a s přibývajícímí minutami klesala na pouhé dvě desetiny procenta (AMZV ČR, f. TP, telegram č. 047 899 z 18.5.1989).

26 Navíc po odchodu Güntera Schabowského z místa šéfredaktora *Neues Deutschland* na jaře 1988 přestal ústřední východoněmecký deník o situaci v SSSR informovat úplně (viz *tamtéž*, telegram č. 048 687 z 18.5.1988).

27 SCHUMANN, Karl: Flucht und Ausreise aus der DDR. In: *Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. V/3. Baden-Baden, Nomos 1995, s. 2371.

28 Viz AMZV ČR, f. TP, telegram č. 059 549 z 3.12.1987. Název časopisu je v literatuře uváděn s malým počátečním písmenem.

a Karla Liebknechta byla praktická likvidace Iniciativy za mír a lidská práva dotažena do konce. Z dvou set tisíc účastníků režimem organizovaného průvodu se tajným policistům podařilo „vytáhnout“ 126 „opozičníků“, z nichž více než padesát bylo několik týdnů drženo ve vazbě, mezi nimi především hlavní postavy iniciativy, jako Bärber Bohleyová nebo Ralf Hirsch.²⁹ Příslušné orgány pak oba dva raději donutily přejít z vazby do politického azylu ve Velké Británii.³⁰

Tyto události vyvolaly vlnu celoněmecké pozornosti (na řadě míst NDR byly za ztčené slouženy solidární bohoslužby, západoněmecké deníky přinášely obsáhlé zprávy), někteří z žadatelů o trvalý výjezd se však mohli cítit poškozeni. Zažádat si o emigraci totiž v mnoha případech znamenalo smířit se s permanentním znepříjemňováním života ze strany Stasi, které se mohlo táhnout dlouhé roky a dotyčným přinášet stigmatizaci „vyvrhelů v depresi“.³¹ Lednové demonstrace (*Liebknecht-Luxemburg Demonstration*) ještě nelze chápat jako nějaký spouštěč hromadného exodu, nicméně aktivity lidí toužících opustit východní Německo od té doby trvale rostly. Již koncem února 1988 se zpráva z československé ambasády ve východním Berlíně zmiňuje o bližší neurčených „provokacích“ v Drážďanech, kterých se údajně účastnily tři stovky osob s cílem vynutit si emigraci.³² Krátce poté byl pod ochranou evangelické církve otevřen úřad zprostředkovávající duchovní podporu žadatelům o trvalý výjezd. Ten však musel být po několika týdnech kvůli obrovskému zájmu veřejnosti uzavřen, vysoký klérus se totiž obával možného narušení křehkého *modu vivendi* mezi církví a režimem.³³ Žadatelé o emigraci se však strachu zbavovali, už se nehodlali dále schovávat. Symbolem se stalo bílé písmeno A (*Ausreise*) nošené na aktovkách a taškách, popřípadě bílé stužky na anténách nebo zpětných zrcátkách osobních aut.³⁴ Stručně řečeno, situace v Německé demokratické republice připomínala pevně uzavřený a pomalu zahříváný tlakový hrnec. Všeobecná frustrace vyplývající z tristních domácích poměrů nakonec vyústila v největší exodus od postavení Berlínské zdi.

Leden–květen 1989: ouvertura ve východním Berlíně

První dny roku 1989 v Budapešti a Praze v tomto směru zatím žádný přelomový okamžik nepředstavovaly. Počty východoněmeckých uprchlíků na zdejších zastupitelských úřadech Spolkové republiky zůstávaly až do léta na stejných úrovních jako v předcházejících letech, což znamenalo najednou maximálně dvacet osob. Složky Stasi se v té době zaměřovaly na pečlivé hodnocení minulosti každého

29 *Tamtéž*, telegram č. 041 012 z 21.1.1988.

30 *Tamtéž*, telegram č. 041 474 z 27.1.1988.

31 *Tamtéž*, telegram č. 042 593 z 12.2.1988. Podle všeho jde o hodnocení československé ambasády, nejspíše velvyslance ve východním Berlíně Pavla Sadovského.

32 *Tamtéž*, telegram č. 043 112 z 22.2.1988.

33 Viz BRÄUTIGAM, Hans-Otto: *Ständige Vertretung: Meine Jahre in Ost-Berlin*. Hamburg, Hoffmann und Campe 2009, s. 423.

34 *AMZV ČR*, f. TP, telegram č. 040 596 z 12.1.1989.

uprchlíka na ambasádě, zvláště pak u těch jedinců, kteří předtím udržovali kontakty s bývalými obyvateli NDR, jimž se podařilo získat povolení k vycestování.³⁵

Zatímco maďarská a československá metropole se nacházely mimo pozornost, na stálém zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně se situace oproti předcházejícím letům změnila. Statistiky za první pololetí roku 1989 hovoří jasně – ve srovnání se stejným obdobím z let 1987 a 1988 se počty azylantů ztrojnásobily.³⁶ Tento fakt je vedle výše uvedených důvodů možno připsat mediální smřšti, která se strhla po zmiňovaném obsazení dánského velvyslanectví – jak známo, příklady lákají k následování.

Kromě počtu azylantů rostla i ochota riskovat, což dokládá třeba událost z poloviny února, kdy čtyřčlenná rodina z Postupimi autem prorazila vstupní závory, přičemž těžce zranila hlídkujícího policistu.³⁷ Už během prvních dvou měsíců nového roku se tak reálně uvažovalo o dočasném uzavření zastupitelství pro veřejnost. Ředitel Úřadu spolkového kancléře Wolfgang Schäuble spolu s ministryní pro vnitřní věci Dorothee Wilmsovou však toto opatření prozatím nepodpořili.³⁸

Trojnásobný přírůstek utečenců na zastupitelství Spolkové republiky v hlavním městě NDR byl výmluvným důkazem prohlubující se deziluze východoněmeckých obyvatel. Doslova šok vyvolalo vystoupení Ericha Honeckera po skončení následné schůzky KBSE ve Vídni 19. ledna 1989. Generální tajemník SED ve známém projevu prohlásil, že Berlínská („antifašistická“) zeď zůstane stát tak dlouho, dokud nezmizí důvody jejího postavení, tedy klidně padesát nebo i sto let.³⁹ V únoru byl mezi berlínskými čtvrtěmi Treptow a Neukölln zastřelen jednadvacetiletý mladík Chris Gueffroy,



Chris Gueffroy, poslední uprchlík z NDR, který byl zastřelen při pokusu překonat Berlínskou zeď. Stalo se tak v noci z 5. na 6. únor 1989 ve věku jeho jednadvaceti let (foto Rondholz, www.badische-zeitung.de)

35 BStU, f. MfS, Abteilung X, složka č. 426.

36 Viz MAYER, Wolfgang: Die Ständige Vertretung vor dem Fall der Mauer (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

37 Viz Ständige Vertretung erneut besetzt. In: *Süddeutsche Zeitung* (4.8.1989).

38 Viz DUISBERG, Claus J.: *Das deutsche Jahr: Einblicke in die Wiedervereinigung 1989/1990*. Berlin, wjs Verlag 2005, s. 32.

39 Viz *Texte zur Deutschlandpolitik*, sv. III/8a: 1990. Bonn, Bundesministerium für innerdeutsche Politik 1991, s. 24 n.

jenž je dnes uváděn jako poslední oběť Berlínské zdi.⁴⁰ O měsíc později však v Berlíně došlo k dalšímu incidentu v důsledku pokusu dostat se do západní části města. Příběh Winfrieda Freudenberga, jemuž se hranici podařilo překonat kuriózním způsobem – v balonu sešitým ze stanových látek – ale nemá šťastný konec: Freudenberg z neznámých příčin v přibližně dvoukilometrové výšce z balonu vypadl.⁴¹ Oba případy vešly ve známost široké veřejnosti, u níž vyvolaly zděšení, a po delší době připomněly, že za pokus dostat se na Západ se stále platí i ta nejvyšší cena.

Dalším předělem se staly východoněmecké komunální volby uspořádané na začátku května 1989. Když místopředseda Státní rady NDR a druhý muž ve státě Egon Krenz v televizním zpravodajství *Aktuelle Kamera* zfalšované výsledky (98,85 procent zúčastněných údajně hlasovalo pro kandidátku Národní fronty) bez uzardění prezentoval jako potvrzení správnosti dosavadní cesty, museli snad i ti největší optimisté nadobro ztratit víru v možný obrat směrem k demokratičtějšímu uspořádání. Východoněmecké vedení se nicméně kvůli svému neústupnému kurzu dostávalo do fatální pasti. Zaprvé trval tlak demokratického světa zaměřený na dodržování a lepší vymahatelnost lidských práv. Zadruhé probíhající perestrojka v Sovětském svazu a systémové změny v Polsku a Maďarsku měly za následek viditelné zaostávání NDR i při srovnání s Východem, na což i část vládnoucí strany reagovala voláním po vlastní verzi přestavby. A zatřetí, mladé generace východních Němců, které sice žily v nejzápadnější výspě socialistického bloku, ale reformy je pouze mýjely, už prostě nehodlaly „držet hubu a krok“. To se projevovalo v rostoucím odhodlání občanů uniknout ze země a nakonec vyvrcholilo revolucí prakticky ve všech větších městech Německé demokratické republiky.⁴²

Východoněmecké vedení samozřejmě vnímalo, že v přehřátém kotli hrozí výbuch, a rozhodlo se „upustit páru“ snížením tarifů pro „výkup“ uprchlíků v kombinaci s dočasně benevolentnějším přístupem při posuzování žádostí o trvalý výjezd. Během první poloviny roku 1989 tak můžeme zaznamenat bezprecedentní zvýšení počtu legálních emigrantů. Od ledna do června úřady povolily trvalý výjezd bezmála čtyřiceti tisícům východních Němců, což bylo více než za jakýkoliv jiný rok od postavení Berlínské zdi.⁴³ Nabízí se paralela s první polovinou roku 1984, kdy Honeckerův režim podnikl stejný krok. Počty schválených žádostí o emigraci tehdy skokově narostly na zhruba třicet tisíc, a jak je uvedeno výše, výsledkem byla první uprchlická krize na západoněmeckém velvyslanectví v Praze. Nyní se situace na stálém zastupitelství Spolkové republiky dočasně uklidnila, o nějakém

40 Viz HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *The Victims at the Berlin Wall*. Berlin, Christoph Links 2011, s. 422–426.

41 *Tamtéž*, s. 429.

42 O tomto trojím tlaku se zmiňuje několik autorů: viz např. KORTE, Karl-Rudolf: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft: Regierungsstil und Entscheidungen 1982–1989*. Stuttgart, Deutscher Verlags-Anstalt 1998, s. 446; Timothy Garton Ash píše o „smrtící kombinaci“ přímé zkušenosti východoněmeckých obyvatel se Západem, změn v SSSR a domácí stagnace (GARTON ASH, T.: *In Europe's Name*, s. 201 – viz pozn. 6).

43 Viz MAYER, W.: Die Ständige Vertretung vor dem Fall der Mauer (viz pozn. 36).

oddechu pro východoněmecké vedení se ale mluvit nedalo. Začala se totiž hroutit železná opona.

Květen–červenec 1989: předehra v Maďarsku

V listopadu 1988 se zformovala poslední maďarská komunistická vláda, vedená dvěma výraznými reformisty – premiérem Miklósem Némethem a ministrem zahraničí Gyulou Hornem. Maďarsko tehdy jako první stát východního bloku pochopilo, že Brežněvova doktrína už neplatí a že se tak nebudou opakovat sovětské intervence z let 1956 a 1968.⁴⁴ Tandem Németh a Horn proto během roku 1989 inicioval klíčové reformy, které měly za následek masovou emigraci východních Němců a přiblížily tak pád Berlínské zdi. Největší význam v tomto směru mělo postupné odstraňování železné opony na hranicích s Rakouskem od začátku května (známý snímek, na němž oba ministři zahraničí – Gyula Horn a jeho rakouský protějšek Alois Mock – stříhají pohraniční dráty, pochází až z konce června). Likvidace železné opony ale nepostupovala nijak živelně – ještě v červenci zbývalo zprůchodnit více než polovinu z celkových dvou set šedesáti kilometrů.⁴⁵

Představa (alespoň zčásti) volně průchozích maďarsko-rakouských hranic musela být pro východní Němce dráždivá. Důsledky této radikální změny se projevil se zpožděním, počty uprchlíků snažících se přes Maďarsko dostat do Rakouska začaly prudce růst až na konci července. Ani tato cesta za svobodou totiž nebyla bez rizika. Maďaři na už nezadrátovanou hranici podle oficiálních zpráv nasadili početné hlídky, které kontrolovaly podezřelé již hluboko na svém území.⁴⁶ Pokud byl dotyčný zadržen při pokusu o útěk, dostal do pasu razítko zakazující vstup do země na jeden rok, jak to vyžadovala smlouva mezi Maďarskem a NDR podepsaná v roce 1969. Zmíněný „štempl“ byl však především signálem pro Stasi, která uprchlíky stíhala za nelegální pokus o opuštění republiky.⁴⁷

Mnozí z těchto zadržených a také lidé, kteří jednoduše nehodlali riskovat, se raději rozhodli zkusit štěstí na západoněmeckém velvyslanectví v Budapešti. Tato ambasáda byla narozdíl od Prahy rozmístěná na více adresách, kolem hlavní budovy se táhl asi metr vysoký železný plot. Před úřadem hlídkovaly speciální jednotky maďarské policie určené na ochranu diplomatických misí s úkolem zabránit teroristickému útoku, naprostá většina návštěvníků ale se vstupem neměla problémy.⁴⁸ Množství azylantů i po začátku prázdnin narůstalo jen velmi zvolna. Kusé statistiky zaznamenávají patnáct osob z NDR na konci května a jednapadesát v polovině července. Pro zaměstnance úřadu od začátku platilo jedno přísně dodržované pravidlo – nevynášet mimo ambasádu žádné informace o uprchlících. Informační

44 Viz DETJEN, M.: *Permanente Existenzbedrohung*, s. 67 (viz pozn. 9).

45 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 382 (viz pozn. 2).

46 BStU, f. MFS, Hauptabteilung (HA) IX, složka č. 13 942, informace ADN z 23.5.1989, s. 60.

47 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 383.

48 TÝŽ: Die deutsche Botschaft in Budapest (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).



Ministři zahraničí Rakouska Alois Mock (vlevo) a Maďarska Gyula Horn 27. června 1989 stříhají pohraniční dráty mezi oběma zeměmi (foto DPA, www.badische-zeitung.de)

embargo na žádost Bonnu dodržovali i Rakušané, takže sami Maďaři se údaje o počtech uprchlíků na ambasádě a emigrantů přecházejících do Rakouska dovídali ze západních novin.⁴⁹

V archivech Stasi je uložena zpráva z prvního prázdninového týdne o pobytu jisté Doris Thiemerové s jejími třemi dětmi na budapeštském velvyslanectví Spolkové republiky. Dovídáme se z ní, že azylanti v té době bydleli ve sklepě zadní budovy, který byl v rámci možností zařízen jako ubytovna. Denně fungovala donáška teplého i studeného jídla, samozřejmostí byla možnost použití toalety a koupelny, odpoledne se na jednu hodinu smělo jít do zahrady na čerstvý vzduch.⁵⁰ Druhá zpráva z 20. července poskytuje trochu pozměněný obraz. Tehdy už uprchlíci bydleli i v hlavní budově, kde postupně obsadili sklep, nižší patra a nakonec i horní podlaží včetně místností a jídelny referentů, kteří v té době měli dovolenou. Zmiňuje se zde špatný stav sanitárního zařízení. Na velvyslanectví třeba chyběla pračka, takže špinavé věci se jednou za dva týdny vozily taxíkem na vyprání mimo úřad. Jako problém se ukazovala depresivní nálada i chybějící lékařská péče. Tu konečkonců potřeboval i západoněmecký velvyslanec v Budapešti Alexander Arnot, který v důsledku stresu zhubnul o šest kilogramů.⁵¹ V prvních týdnech poté, co

49 TÝŽ: *Flucht und Ausreise*, s. 382.

50 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 45.

51 Viz MAYER, W.: *Die deutsche Botschaft in Budapest*.

na maďarsko-rakouské hranici začala „děravět“ železná opona, se nicméně zvýšila pouze frekvence, s jakou se měnilo osazenstvo ambasády, počet uprchlíků v jednom okamžiku i nadále pouze výjimečně přesahoval třicet osob.⁵² Opravdu velká vlna měla teprve přijít.

Srpen–září 1989: intermezzo ve východním Berlíně

Na začátku srpna, kdy se z Budapešti stávalo hlavní centrum východoněmeckých uprchlíků, zcela náhle vznikly vážné komplikace na stálém zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně. Tuto epizodu není možné odbýt jedním odstavcem, protože v průběhu devětaosmdesátého roku do velké míry představovala mezník. Jak připomíná zastupitel Spolkové republiky v NDR z let 1982 až 1989 Hans-Otto Bräutigam, do té doby se naprostou většinu takzvaných *Botschaftsfälle* dařilo vyřešit ještě téhož dne – stačilo kontaktovat právníka Wolfganga Vogela, který se zaručil za „příznivější přezkoumání“ žádostí o trvalý výjezd, což téměř jistě znamenalo jízdenku na Západ.⁵³ Nyní se však v sídle úřadu shromáždili lidé požadující nikoliv neurčité přísliby razítek do budoucna, ale okamžité vycestování.

Tehdejší události ve východním Berlíně nejlépe popisuje vedoucí oddělení *Deutschlandpolitik* v Úřadu spolkového kancléře Claus Duisberg.⁵⁴ Ten se 7. srpna vrátil po dovolené zpět do práce, kde představa pokračující letní pohody vzala rychle zaskvě. Týž den totiž z východního Berlína volalo stálé zastupitelství, které si nevědělo rady s prudce stoupajícím počtem lidí odmítajících opustit úřad. Během jediného dne přibýlo asi padesát nových uprchlíků ze všech krajů NDR a jejich celkový počet se tak vyšplhal na 131 osob, mezi nimiž se nacházely i matky s malými dětmi.⁵⁵ Naděje vkládané do Wolfganga Vogela se ukázaly jako liché: prominentní právník zaručil pouze beztretnost v případě dobrovolného návratu, což za této situace bylo málo. Jelikož shodou okolností šéf Úřadu spolkového kancléře Rudolf Seiters⁵⁶ i ředitel stálého zastupitelství Franz Bertele měli v té době také volno, musel krizi řešit zmíněný Duisberg. Ještě večer se proto na telefonních linkách mezi východním Berlínem a Bonnem domluvilo uzavření stálého zastupitelství s platností od následujícího dne, tedy od 8. srpna; jednalo se o první takovýto krok od skončení krize v Lobkovickém paláci v lednu 1985. Za rozhodnutí nesl odpovědnost pouze Úřad spolkového kancléře, který to zdůvodnil omezenými prostorami a nemožností dále

52 *BStU*, f. MfS, Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (ZAIG), složka č. 16 277, Wochenübersicht zu den Erpressungsversuchen in diplomatischen Einrichtungen der BRD, s. 114.

53 BRÄUTIGAM, H.-O.: *Ständige Vertretung*, s. 425 (viz pozn. 33).

54 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 32 n. (viz pozn. 38).

55 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, informace ADN z 8.8.1989, s. 121 n.; *tamtéž*, Aus der Sendung der Tagesthemen, Gespräch mit Claus Richter, 7.8.1989, s. 124.

56 Rudolf Seiters se v rámci vládních rošád dostal na jaře 1989 do čela Úřadu spolkového kancléře, kde nahradil Wolfganga Schäubleho, pověřeného řízením spolkového ministerstva vnitra.

garantovat důstojné životní podmínky. Tlak ze strany NDR v tomto případě nehrál žádnou roli.⁵⁷

Prakticky současně s uzavřením zastupitelství začala obvyklá diplomatická hra s cílem najít cestu ze začarovaného kruhu. Do konce srpna se mezi pověřenci obou německých států uskutečnilo celkem pět schůzek; Bonn zastupovali Franz Bertele (který svou dovolenou pochopitelně ihned přerušil), Walter Priesnitz z ministerstva pro vnitroněmecké vztahy a Rudolf Seiters s Clausem Duisbergem z úřadu kancléře. Vyjednávači z NDR, jmenovitě Kurt Nier a Werner Krolikowski, nasadili tvrdý „poker face“. Jejich předstíraný nezájem o osud uprchlíků měl vyvolat pocit, že východní Němci ze svých pozic ani tentokrát neustoupí. Ve vyhroceném rozhovoru se Seitersem 18. srpna Krolikowski dokonce odmítl potvrdit i předtím deklarovanou beztrčnost v případě dobrovolného návratu uprchlíků a naznačil, že někteří z nich se už nebudou moci vrátit do svých zaměstnání. Podle Krolikowského problém způsobili pracovníci stálého zastupitelství Spolkové republiky, kteří zájemcům o emigraci umožnili dlouhodobě pobývat v jeho prostorách. Nerespektování východoněmeckého státního občanství bylo z pohledu NDR vměšováním do jejích vnitřních záležitostí. Jako argument sloužilo znění vídeňských konvencí o diplomatických stycích z roku 1961, v nichž se výslovně zapovídá využívat zastupitelských úřadů jako azylového útočiště pro obyvatele třetích států. Situaci tudíž podle východoněmeckého vyjednávače zavinila Spolková republika a ta by se také měla postarat o nápravu, jinými slovy o vypovězení uprchlíků z budovy. Když Seiters navrhol alespoň nabídku nového přezkoumání žádostí o trvalý výjezd, Krolikowski to odmítl s tím, že není možné zvýhodňovat lidi, kteří se pobytem na stálém zastupitelství vlastně dopustili protiprávního jednání.⁵⁸

Spolková vláda se nacházela v nezáviděníhodné situaci. Jednak bylo potřeba ideově se vymezit vůči východnímu Berlínu, na druhou stranu Bonn emigraci přes zastupitelské úřady (zatím) nehodlal podporovat. Iniciativa kancléře Helmuta Kohla zaměřená na přímou dohodu s Honeckerem nevyšla. Na kancléřův dopis z 11. srpna generální tajemník SED odpověděl až po třech týdnech, kdy osobní setkání ze zdravotních důvodů odmítl a úředním tónem pohrozil zhoršením vnitroněmeckých vztahů, pokud stálé zastupitelství Spolkové republiky nepřestane přijímat uprchlíky.⁵⁹ Výtky z podpory emigrace ale nebyly namístě: sám šéf Úřadu spolkového kancléře Seiters hned 9. srpna na obyvatele NDR apeloval, aby na východoberlínském

57 BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 124.

58 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO-Barch)*, Berlin, DY 30, složka č. 5193, Vermerk über das Gespräch des ... Genossen Dr. Werner Krolikowski mit dem Bundesminister ... Rudolf Seiters, 18.8.1989, s. 118–123. Záznam rozhovoru je přetištěn v edici: KÜSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. München, Oldenbourg 1998, s. 358–363, dokument č. 24.

59 Viz KOHL, Helmut: *Erinnerungen 1982–1989*. München, Droemer Knauer 2005, s. 913. Erich Honecker se v té době zotavoval po operaci žlučníku, tudíž měl k odmítnutí schůzky s Kohlem reálný zdravotní důvod.

zastupitelství SRN nebo podobných místech nehledali útočiště, protože to více problémů vytváří, než řeší.⁶⁰

Tento postoj potvrdil i Claus Duisberg, který se z Kohlova pověření v polovině srpna vydal do východního Berlína osobně. Uprchlíkům na zastupitelství sice garantoval pomoc západoněmecké vlády, zároveň ale naznačil, že by bylo vhodné rozmyslet si další setrvávání na tomto místě, protože konečné rozhodnutí o trvalém výjezdu musí vždy učinit úřady NDR, nikoliv Spolková republika.⁶¹ Ani tento apel neměl větší efekt; po návratu pouhých šestnácti uprchlíků se jejich počet ustálil na sto patnácti.⁶² Vypadalo to, že se schyluje k podobné situaci jako v Praze před necelými pěti lety. Zkušenosti z Lobkovického paláce pomohly ke zvládnutí alespoň dílčích problémů této berlínské kapitoly východoněmecké emigrace. Osvědčilo se co nejširší zapojení uprchlíků do běžného života zastupitelství – došlo k vytvoření kuchařského týmu, úklidové služby nebo skupiny vytvářející hry pro děti i dospělé, jiní měli na starost organizaci pohybových cvičení. Povinnosti se pravidelně střídaly, čímž se snižovala pravděpodobnost upadnutí do letargie. Konflikty se však nikdy nepodařilo úplně eliminovat, zvláště když azylanti obývali omezený prostor zahradního altánu, normálně využívaného pro přednášky a různá společenská setkání. Díky iniciativě pracovníků zastupitelství (a zejména jejich manželek) bylo ještě dovezeno co nejvíce deskových her a knih, pomyslnou „třešničkou na dortu“ pak byla možnost přihlásit se do kurzu angličtiny. Pro všechny případy se na *Ständige Vertretung* vydal i psycholog z Bonnu s cílem pomoci těm, na které by nervové vypětí doléhalo přespráší.⁶³

Tato situace trvala šest týdnů, během nichž se Berlín postupně dostal mimo hlavní zájem médií. Pozornost západoněmeckých a teď už i dalších zpravodajských týmů z celé Evropy se v polovině srpna přesunula znovu na Maďarsko a od začátku září nově na Prahu. V tomto stínu se v Berlíně snáze podařilo dospět k řešení, které si tak jako v předchozích případech mohl osobně nárokovat Wolfgang Vogel. Osmého září při setkání s uprchlíky znovu garantoval, že východoněmecké úřady v případě dobrovolného návratu nesáhnou k žádným represím. Z Vogelovy nabídky „rozsáhlé pomoci“ jeho právní kanceláře se navíc dalo vyrozumět, že razítka v žádostech o emigraci jsou pouze otázkou času, a lidé se ještě do půlnoci ve dvou velkých skupinách vrátili zpět do svých domovů.⁶⁴ Stálé zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně ovšem i po odchodu uprchlíků zůstalo pro veřejnost nadále uzavřeno. Claus Duisberg to zdůvodnil nejenom obavou spolkové vlády z dalších

60 *BStU*, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, s. 209. Další vyjádření v podobném tónu následovala, např. spolková ministryně pro vnitroněmecké vztahy Dorothee Wilmsová prohlásila, že zastupitelské úřady SRN nemohou fungovat jako průchody na Západ (viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8643).

61 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 35 n. (viz pozn. 38).

62 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, informace ADN z 13.8.1989, s. 119.

63 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 35–37.

64 Die DDR-Flüchtlinge haben die Ständige Vertretung in Ost-Berlin verlassen. In: *Der Tagesspiegel* (9.9.1989).

podobných případů, ale i nutností provést v budově blíže neurčené stavební zásahy.⁶⁵ Otázkou je, zda se jednalo o skutečně akutní opravy, nebo jestli se Helmut Kohl tímto krokem rozhodl předejít komplikacím ve vnitroněmeckých vztazích, což by odpovídalo dosavadní linii jeho *Deutschlandpolitik*.

Srpen–září 1989: první dějství – Maďarsko

Události z pozdního léta v Maďarsku je bezpochyby nutno vnímat jako přelom, protože po trvalém otevření hranic s Rakouskem Berlínská zeď do značné míry ztratila svou funkci. Z tohoto důvodu je téměř ve všech publikacích o východoněmecké revoluci nebo o cestě k německému sjednocení událostem v Maďarsku věnováno hodně místa, řádově více než následující krizi v Lobkovickém paláci.⁶⁶

Maďarsko na seznamu oblíbených cílů východoněmeckých turistů tradičně zaujímal vysoké příčky – vyhlášená gastronomie, termální lázně nebo pláže Balatonu představovaly silné lákadlo. Léto roku 1989 nebylo výjimkou: počty turistů z NDR v polovině července jsou odhadovány na dvě stě tisíc, s tím že další lidé se přes Maďarsko vraceli z rumunských a bulharských letovisek na pobřeží Černého moře.⁶⁷ Zprávy o postupné likvidaci železné opony u mnoha východních Němců jistě vyvolávaly zvědavost, nakolik jsou hranice do Rakouska skutečně průchozí. I přes zvýšení počtu hlídek se maďarská ostraha hranic ve zpětném pohledu jeví jako polovičatá. Podle některých uprchlíků byl sice přechod do Rakouska i nadále nebezpečný a Maďaři je neváhali zatýkat a vracet zpátky do NDR.⁶⁸ Jiná svědectví ale hovoří o tom, že už v květnu při zadržení maďarští pohraničníci (alespoň někteří) obávané razítko do pasu nedávali.⁶⁹

Mnozí z těch, kteří po neúspěšném pokusu o překročení rakouských hranic nebyli vyhoštěni, se raději uchýlili na západoněmecké velvyslanectví v Budapešti a vyčkávali, jak se situace vyvine. Starší generace si tehdy musela vzpomenout na léto roku 1961. Kdo tehdy okamžitě k útěku proměškal, ten se pak přes Berlínskou zeď na Západ už jednoduše nedostal. Nenabízí se po bezmála třiceti letech opět jedinečná příležitost k útěku do světa svobody a blahobytu? Jak dlouho tato šance vydrží a kolik měsíců či let se nebude opakovat? Snaha využít náhle pootevřených dveří v předtím neprostupných hranicích (které by se v krátké době mohly zase

65 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 46.

66 Typickým příkladem je Hans-Hermann Hertle, který ve výše uvedené a fundované publikaci *Der Fall der Mauer* Maďarsku věnuje plných deset stran, zatímco eskalace uprchlického problému v Lobkovickém paláci je tu omezena na dva odstavce.

67 Viz KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 915 (viz pozn. 59).

68 BStU, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, s. 304, zpráva z 18.7.1989.

69 *Tamtéž*, HA IX, složka č. 13 942, DDR-Bürger in Bonns Budapester Mission – kein Kommentar aus Bonn (zpráva západoněmecké tiskové agentury DPA z 23.5.1989), s. 124.



Léto 1989 v Budapešti – uprchlický tábor vybudovaný z iniciativy Řádu maltézských rytířů (foto DPA, <http://german-historydocs.ghi-dc.org>)

uzavřít) vedla k tomu, že statistiky uprchlíků na přelomu léta a podzimu 1989 vystřelily prudce nahoru.⁷⁰

Už 9. srpna se situace na velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti prakticky v ničem nelišila od poměrů na stálém zastupitelství ve východním Berlíně; vzhledem ke klimatickým podmínkám byla dokonce ještě horší, protože lidé doslova trpěli v pětaticetistupňových vedrech.⁷¹ Uzavření západoněmecké ambasády v maďarské metropoli 13. srpna tedy bylo naprosto logickým krokem. Počet lidí zdržujících se přímo v prostorách úřadu v ten den dosáhl necelých dvou set a kolem této hranice se pohyboval po celou dobu krize. V celé Budapešti se nicméně nacházelo mnohonásobně více obyvatel NDR rozhodnutých emigrovat. Situace nepřerostla v humanitární katastrofu především díky Německému červenému kříži (v SRN) a Řádu maltézských rytířů, z jejichž iniciativy se na západním okraji města podařilo vystavět dva uprchlické tábory.⁷² Uvedeny do provozu byly již během prvního srpnového týdne,⁷³ o měsíc později v nich přebývalo zhruba šest tisíc uprchlíků.⁷⁴

Na první pohled může vypadat zvláště, že východoněmecké vedení během celého srpna prakticky vůbec neomezilo možnost svých občanů vycestovat do Maďarska. K výjezdu sice bylo potřeba vízum, to se ale vydávalo relativně benevolentně.

70 Tuto paralelu let 1961 a 1989 připomíná i Helmut Kohl ve svých vzpomínkách (KOHLE, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 910).

71 HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 98 (viz pozn. 1).

72 První uprchlický tábor se nacházel ve čtvrti Zugliget, druhý pak v obvodu Csillebérc. Viz Die DDR-Flüchtlinge haben die Ständige Vertretung in Ost-Berlin verlassen. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (9.9.1989).

73 Jetzt sind wir einmal hier. In: *Der Tagesspiegel* (4.8.1989).

74 Viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8644.

Důvodem tohoto postoje byly patrně obavy z protestů nespokojených obyvatel, které v napjaté situaci reálně hrozily.⁷⁵ Je nutné mít i na zřeteli, že vládnoucí strana se musela až do začátku září obejít bez svého generálního tajemníka, zotavujícího se po operaci žlučníku, a všechna důležitější rozhodnutí se tudíž odkládala až na dobu po Honeckerově návratu. Zvláště výmluvnou ukázkou bezradnosti vedoucích činitelů jsou přepisy srpnových zasedání politbyra Ústředního výboru SED. Počínající exodus vlastních občanů byl jednoznačně připsán aktivitě „nepřítele“ (rozuměj Spolkové republiky), zvláště jejím televizním zprávám, které údajně emigraci záměrně podporovaly.⁷⁶ Po tomto konstatování se rychle přešlo na „důležité“ body, jako hodnocení plnění plánu v jednotlivých odvětvích průmyslu a zemědělství nebo diskusi o účasti na stranických sjezdech v zemích třetího světa.⁷⁷

Vedení NDR tak v zásadě jenom přihlíželo postupnému vyhrocování maďarského problému. Maďari po intervencích Bonnu od 21. července definitivně přestali razítkovat pasy,⁷⁸ takže i při ztroskotání pokusu o útěk už východním Němcům po návratu domů nehrozily represe. Stále větší shovívavost pohraničnicků vedla k tomu, že do Rakouska se dařilo pronikat i větším skupinám uprchlíků – například celkem dvě stě lidí uspělo při přechodu v noci z 12. na 13. srpna a stejný počet ještě o tři dny později.⁷⁹ Do krize aktivně vstoupilo i samotné velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti, které uprchlíkům vydávalo tmavě zelené západoněmecké pasy, s nimiž se pochopitelně dalo cestovat zcela volně.⁸⁰

Přelomovou událostí se stal takzvaný Panevropský piknik, předem ohlášená mírová demonstrace poblíž starobylé Šoproně, ležící v bezprostřední blízkosti rakouských hranic. Organizátorům, maďarskému Demokratickému fóru a Panevropské unii, se díky kontaktům na státního tajemníka Imre Pozsgaye („nejpřesvědčenějšího reformátora“ ve vedení Maďarské socialistické dělnické strany)⁸¹ podařilo dosáhnout několikahodinového otevření hraničního přechodu.⁸² Atmosféra u Šoproně

75 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Aus der Sendung der Tagesthemen, Gespräch mit Claus Richter, 7.8.1989, s. 126.

76 Například na jednání politbyra ÚV SED 29. srpna slovo „nepřítel“ (*Gegner*) ve svých příspěvcích použili Herrmann Axen, Werner Krolikowski, Harry Tisch, Joachim Herrmann, Willi Stoph i Günter Mittag (*SAPMO-Barch*, DY 30/IV 2/2.039/76, s. 49–54).

77 *Tamtéž*, DY 30, složka č. 5193, Vertrauliche Verschlussache, ZK 02 – Politbüro, Beschlüsse, 8.8.1989, s. 39 n.

78 Datum uvádí Oldřich Tůma (9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 150 – viz pozn. 4). Maďarsko se do té doby bránilo uznat východní Němce za uprchlíky, když poukazovalo na nesrovnatelně horší podmínky rumunských Maďarů. Budapešť se nakonec nechala přesvědčit opakovaným připomínáním skutečnosti, že maďarská vláda v červnu 1989 podepsala Úmluvu o právním postavení uprchlíků (tzv. Ženevskou úmluvu) z roku 1951.

79 *BStU*, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, informace ADN ze 14. a 18.8.1989, s. 175 a 191.

80 Viz HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 98.

81 BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*. Brno, Jota 2011, s. 638.

82 Blíže viz HERTLE, Hans-Hermann: „In Ungarn hätte eine Bürgerkriegssituation entstehen können...“: Gespräch mit Prof. Dr. Imre Pozsgay, ungarischer Staatsminister a. d., über den politischen Umbruch in Ungarn im Jahr 1989. In: *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 30–31 (leden 2004), s. 35–45 (dostupné online na www.zzf-pdm.de/Portals/_Rainbow/images/publikationen/Hertle_30.pdf, staženo 1.6.2014).

incident, při němž byl za ne zcela vyjasněných okolností zastřelen východoněmecký občan, otec tříčlenné rodiny.⁸⁷

Násilné konflikty (které by v případě opakování na Maďary vrhaly nepříznivé světlo) byly jen potvrzením faktu, že snaha o kompromis mezi železnou oponou a volně průchozími hranicemi není udržitelným řešením. Maďarská vláda v situaci, kdy raději porušovala dohody s NDR, než aby přikázala střílet na utečence, zvažovala rozhodnutí hranice úplně otevřít;⁸⁸ koneckonců premiér Miklós Németh tuto myšlenku předestřel kancléři Kohlovi již v polovině srpna.⁸⁹ Rozuzlení přinesla tajná schůzka západoněmeckých a maďarských představitelů na zámku Gymnich nedaleko Bonnu, která byla z pohledu Spolkové republiky naplněna obrovským očekáváním.⁹⁰ Miklós Németh spolu s Gyulou Hornem zde skutečně potvrdili záměr otevřít všechny hraniční přechody do Rakouska. V následné diskusi se nicméně daly vysledovat konkrétní maďarské obavy z případných důsledků, hlavně z možné hospodářské izolace. Maďarská ekonomika se na konci osmdesátých let nacházela ve špatné kondici, když ji dusilo vysoké zadlužení u západních bank. Kdyby Sovětský svaz přiškrtil dodávky ropy a Německá demokratická republika spolu s Československem a Bulharskem vůči Budapešti zavedly další sankce, hrozil by Maďarsku hospodářský kolaps. Németh s Hornem při jednání ovšem nevznesli žádné přímé finanční požadavky,⁹¹ maďarský premiér se pouze zeptal, zda by Spolková republika v případě nutnosti pomohla. Kohl bez jakýchkoliv vytáček na nutné porady s vládou odpověděl, že ano.⁹²

Klíčovým předpokladem, bez něž by se otevření hranic uskutečnilo jen stěží, byl souhlas Moskvy. Michail Gorbačov v předchozích měsících a letech do vývoje v Maďarsku nezasahoval, nyní si ale musel uvědomovat, že v sázce je samotná existence Německé demokratické republiky. Helmut Kohl Gorbačovovi zavolal bezprostředně po odletu maďarské delegace z Gymnichu. Když se Gorbačov dozvěděl o záměrech Németha a Horna, pronesl pouze: „Maďaři jsou dobří lidé“, což kancléř chápal

87 BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Bonn schließt auch die Botschaft in Prag, s. 95.

88 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 44 (viz pozn. 38). Rozhodnutí mělo podle Duisberga padnout 22.8.1989.

89 Viz KORTE, K.-R.: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft*, s. 466 (viz pozn. 42).

90 Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 377–380, dokument č. 28 – Vermerk des Bundesministers Genscher über das Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Németh und Außenminister Horn, Schloß Gymnich, 25.8.1989; *tamtéž*, s. 380–382, dokument č. 29 – Gespräch des Bundeskanzlers Kohl und des Bundesministers Genscher mit Ministerpräsident Németh und Außenminister Horn während des Mittagessens, Schloß Gymnich, 25.8.1989 (viz pozn. 58).

91 GENSCHER, Hans-Dietrich: *Erinnerungen*. Berlin, Siedler 1995, s. 640.

92 KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 922 (viz pozn. 59). Maďarsko za tento krok bylo nakonec odměněno více, než možná samo čekalo. Ještě na podzim 1989 obdrželo dva úvěry v celkové výši jedné miliardy západoněmeckých marek, mezi Maďarskem a SRN byl zaveden bezvízový styk a v neposlední řadě se kancléř Kohl stal velkým přímluvcem Budapešti uvnitř Evropských společenství. (Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, dokumenty č. 41, 124 a 125.)



Lidé prchají přes dočasně otevřenou maďarsko-rakouskou hranici při Panevropském pikniku (foto Tamás Lobenwein, www.pametnaroda.cz)

jako požehnání.⁹³ Východoněmecký ministr zahraničí Oskar Fischer se sice snažil u sovětského velvyslance v Berlíně, známého „jestřába“ Vjačeslava Kočemasova, dosáhnout zvratu. Svolání mimořádné schůze ministrů zahraničí všech členských států Varšavské smlouvy, na níž by Maďaři byli buď přivedeni k rozumu nebo potrestáni, se mu ale prosadit nepodařilo. Kočemasov Fischerovi vyjádřil podporu, vymluvil se však na mimořádně nabitý kalendář a blížící se zasedání Valného shromáždění OSN v New Yorku.⁹⁴ Jinými slovy, Kreml změny režimu na maďarských hranicích považoval za věc, o níž rozhoduje vláda v Budapešti.⁹⁵

Gyula Horn se ještě na konci srpna vydal do východního Berlína, kde na schůzce s Oskarem Fischerem a Günterem Mittagem vysvětlil postoje maďarské vlády: východoněmecké uprchlíky na jedné straně není možné považovat za politické běžence, na straně druhé ale musí být brán ohled na mínění evropské veřejnosti, a proto Maďarsko nesáhne k násilným deportacím. Horn pak vedení Jednotné socialistické strany Německa požádal, aby NDR všem uprchlíkům garantovala schválení žádostí o emigraci, popřípadě aby je nechala vycestovat na dokumenty vydávané Německým červeným křížem (v SRN). Fischer s Mittagem tyto návrhy ale jednoznačně odmítli,

93 KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 923.

94 *SAPMO-Barch*, DY 30, složka č. 5194, Vermerk über das Gespräch des Ministers für auswärtigen Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, mit dem außerordentlichen und bevollmächtigten Botschafter der UdSSR in der DDR, Genossen W. I. Kotschemassow, 5.9.1989, s. 35–42 a dopis Kočemasova Fischerovi ze 7.9.1989, s. 39.

95 Viz HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 102.

čímž se veškeré možnosti dohody vyčerpaly.⁹⁶ Németh s Hornem se pak definitivně rozhodli pro liberalizaci pohybu na hranicích, velvyslanci Sovětského svazu, NDR a Spolkové republiky v Budapešti byli s předstihem informováni 8. září.⁹⁷

O tři dny později, přesně o půlnoci z 10. na 11. září, se hraniční závory mezi Maďarskem a Rakouskem otevřely. Maďarská vláda se očekávané negativní důsledky ve vzájemných vztazích s východním Berlínem snažila zmírnit tím, že akci prezentovala jako dočasné pozastavení vzájemných dohod. Podle prvních vyjádření se po odchodu uprchlíků měly přechody s Rakouskem opět uzavřít, a to nejpozději 7. října, v den čtyřicátého výročí vzniku NDR.⁹⁸ O několik dní později premiér Németh tuto informaci dementoval, když (s narážkou na známé politické heslo Michaila Gorbačova) prohlásil, že pokud se má vytvořit „společný evropský dům“, nelze jednu místnost oddělit ostatním drátem.⁹⁹

Helmut Kohl v den otevření hranic ze stranického sjezdu Křesťanskodemokratické unie v Brémách poděkoval Budapešti za projev lidskosti a evropské solidarity a ministerského předsedu Németha ujišťoval, že „nikdy nezapomeneme na to, co pro nás Maďarsko v těchto dnech vykonalo“.¹⁰⁰ Východní Němci nacházející se tenkrát v Maďarsku nezapomněli zcela určitě. Počty uprchlíků okamžitě narostly o jeden řád. Během prvních osmačtyřiceti hodin rakouskou spolkovou zemí Burgenland projelo dvanáct tisíc uprchlíků, pak se jejich množství logicky snížilo, ale i tak v prvním měsíci od otevření hranic průměrný počet lidí emigrujících přes Maďarsko přesahoval jeden tisíc denně.¹⁰¹ Tato díra v železné oponě se až do pádu Berlínské

96 *SAPMO-Barch*, DY 30/IV 2/2.039/304, s. 133–137 (již citovaný rozhovor ministrů zahraničí Horna a Fischera z 31.8.1989); *tamtéž*, DY 30/IV 2/2.039/342, Vermerk über das Gespräch des Mitglieds des Politbüros und Sekretärs des ZK der SED, Genossen Günter Mittag, mit dem Minister für Auswärtige Angelegenheiten der Ungarischen Volksrepublik, Genossen Gyula Horn, 31.8.1989, s. 34–43.

97 Denní situační zpráva FMV č. 128 z 11.9.1989, s. 2 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

98 Zpravodajství televizní stanice ARD *Tagesschau* z 13.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=ul0OkXL6LbM>, staženo 1.6.2014).

99 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 16.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=ZOfgDSbv9Kk>, staženo 1.6.2014). Gorbačov s otevřením maďarsko-rakouských hranic osobně neměl problém – po 11. září rozhodnutí maďarské vlády ani náznakem nekritizoval (viz BIERMANN, Rafael: *Zwischen Kreml und Kanzleramt: Wie Moskau mit der deutschen Einheit rang*. Paderborn, Schöningh 1997, s. 171).

100 Kohl oznámení o otevření hranic dostal prostřednictvím maďarského velvyslance 10. září v poledne, pár hodin před svým odjezdem do Brém, což se mu víc než hodilo. Jeho vnitrostraniční pozice totiž v předcházejících měsících neustále slábla: troje volby během roku 1989 – v Západním Berlíně, v Hesensku a do Evropského parlamentu – pro CDU skončily výraznými ztrátami. Kohl tak musel čelit nejen silné opozici, ale i reálné možnosti, že v Brémách už nebude zvolen do čela strany. Večer 10. září ale vytáhl trumf v podobě chystaného otevření maďarsko-rakouských hranic, načež „730 delegátů v brémské městské hale zůstalo v tichém úžasu nad tím, že svět se změnil, a následoval potlesk“. I když kancléř druhý den dostal nejméně hlasů od svého nástupu do čela CDU v roce 1973, svůj post obhájil. (Obě citace viz KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 934–936; blíže viz také KORTE, K.-R.: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft*, s. 463–468 – viz pozn. 42.)

101 *BStU*, f. MFS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 9.10.1989, s. 139.

zdi nezacelila a prošlo jí pravděpodobně více uprchlíků než všemi zastupitelskými úřady Spolkové republiky dohromady.

Tato vlna masové emigrace ovšem nevedla k východoněmecké verzi perestrojky v podobě nějakého reformního akčního plánu. Vedení SED paradoxně upadlo do jakéhosi ospalého klidu, během nějž se noviny *Neues Deutschland* nenamáhalo komentovat ani otevření maďarských hranic, ani proud tisíců emigrantů. Jistá změna nastala okolo 20. září, kdy se propaganda napůl probudila. Použité prostředky ale u východních Němců (tedy těch, co zatím zůstávali) vyvolaly pouze zlostný úsměv. Pomyslným „majstrštykem“ dezinformační kampaně se stala konspirační teorie o obchodu s lidmi organizovaném zločineckými bandami ze západního Německa. Deník *Neues Deutschland* otiskl rozhovor s kuchařem Mitropy,¹⁰² jistým H. Ferwormem, který byl údajně v Budapešti omámen cigaretou a v bezvědomí proti své vůli převezen do Vídně. Vymyšlená historka měla demonstrovat praktiky, pomocí nichž se z východních Němců stávali obyvatelé Spolkové republiky.¹⁰³ Propaganda typu „emigrace je řízena zlým, protřelým Západem a Springerovým tiskem“ dokonce způsobila neklid na nižších stupních vládnoucí strany, kde se tušila vážnost situace.¹⁰⁴

Katastrofální mediální politika a neschopnost vedení země podívat se pravdě do očí byla tím nejsilnějším impulzem pro pokračování exodu. Gerontokracii ve východním Berlíně jako by teprve se zpožděním docházelo, že jestli proud emigrantů nezastaví, nebude mít brzy komu vládnout. Hned 12. září sice na seznamu bodů zasedání stranického politbyra najdeme „prověření výjezdních modalit obyvatel NDR“,¹⁰⁵ režim ale nesáhl k předpokládanému kroku – plošnému zákazu cestování do Maďarska nebo k ještě efektivnějšímu uzavření hranic s Československem. Teprve týden po otevření maďarsko-rakouských přechodů se začaly množit zprávy o odebrání již udělených pasů a preventivním zatýkání podezřelých z útěku již na území NDR,¹⁰⁶ a také o přísnější kontrole na přechodech mezi Slovenskem a Maďarskem.¹⁰⁷

Mezi východními Němci v tu dobu začaly kolovat fámy (živené západoněmeckou televizí) o blížícím se zavedení vízové povinnosti s Československem, což vedlo k náporu na maďarsko-slovenskou hranici.¹⁰⁸ Jelikož lidé nechtěli riskovat, že je slovenští celníci pošlou zpátky do NDR s razítkem v pase, velká část z nich se rozhodla hranice jednoduše přeplavat; například přes Ipel se 14. září dostalo odhadem dvacet lidí.¹⁰⁹ Československé orgány pak toto slabé místo dobře strážily a k útěku

102 Společnost Mitropa provozovala v NDR pohostinské služby v jídelních vozech vlakových souprav, nádražních restauracích, některých motelech nebo na výletních lodích.

103 „Ich habe erlebt, wie BDR-Bürger 'gemacht' werden“. In: *Neues Deutschland* (21.9.1989), s. 1 a 3. Viz archiv *Neues Deutschland* na www.nd-archiv.de.

104 Viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8668.

105 *SAPMO-Barch*, DÝ 30, složka č. 5194, Zum Auszug, Nr. 575-36/89, 12.9.1989, s. 29.

106 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 25.9.1989, s. 1.

107 Zpravodajství *ARD Tagesschau* ze 17. a 18.9.1989 (viz *YouTube*, http://www.youtube.com/watch?v=lKZ2nN_NgAY a <http://www.youtube.com/watch?v=kdPLA9DKJhs>, staženo 1.6.2014).

108 Podrobněji viz TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 151 (viz pozn. 4).

109 Tamtéž.

už zůstal pouze široký a nevyzpytatelný Dunaj. Východní Němci se však ani této výzvy nezalekli a Dunaj v relativně velkých počtech překonávali,¹¹⁰ v kilometr široké řece však také několik obětí utonulo. Strohá informativní zpráva z počátku října hovoří o osmi lidech utopených v jejích vodách, což se nepřipisovalo pouze mohutnému a zrádnému proudu, ale také alkoholu, jímž si uprchlíci před plavbou dodávali odvahy.¹¹¹

Největší nápor nastal o víkend mezi 15. a 17. zářím. V oněch dnech bylo na hranicích mezi Československem a dalšími socialistickými zeměmi zadrženo bezmála šest set obyvatel NDR, z nichž drtivou většinu tvořili uprchlíci mířící do Budapešti.¹¹² Tlak na slovensko-maďarskou hranici ustal až 3. října se zavedením vízové povinnosti mezi Německou demokratickou republikou a Československem. Samozřejmě že i po tomto datu se našli lidé, kteří se nebáli riskovat přechod přes dvě střežené hraniční čáry, šlo ale pouze o jedince. Většina uprchlíků během října zamířila raději do Varšavy, protože „zelená hranice“ v podobě Odry představovala menší komplikace než pečlivě střežené Krušné hory. K Varšavě se ale ještě vrátíme, nyní je čas podívat se konečně do Prahy.

Srpen–říjen 1989: druhé dějství – Praha

Děni v Lobkovickém paláci se až do srpna 1989 nijak zásadně nelišilo od toho, na co byli diplomaté zvyklí v době od skončení první velké uprchlické vlny v lednu 1985.¹¹³ Stejně jako v Budapešti se i v Praze lehce zvýšila frekvence návštěv z NDR – lidé přicházeli častěji a zdržovali se kratší dobu. Zpráva z konce června 1989 hovoří o tom, že od začátku roku azyl na velvyslanectví využilo tisíc lidí, což v průměru znamenalo necelých šest osob denně.¹¹⁴ Stále se však jednalo v podstatě o jednotlivce, maximálně (a zcela výjimečně) o třicet osob, tedy o množství, které se v rozlehlých prostorách barokního paláce téměř ztrácelo. Každý uprchlík musel před svým „nastěhováním“ absolvovat osobní pohovor a vyplnit dotazník, včetně uvedení důvodů stojících za rozhodnutím emigrovat. Prozatím všichni azylanti (muži, ženy i děti) obývali jednu místnost ve vedlejší křídle, spalo se na palandách nebo

110 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, Zur Information, 1.10.1989, s. 87. Zpráva se zmiňuje o 265 dosud zaznamenaných pokusech o přeplavání Dunaje.

111 *Tamtéž*.

112 Denní situační zpráva FMV č. 133 z 18.9.1989, s. 12 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014). Oldřich Tůma uvádí týdenní statistiky za celé období měsíců srpen a září 1989 (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 151).

113 Zde je nutno znovu upozornit na Tůmovu studii, která ani po patnácti letech nepotřebuje žádnou zásadní revizi. Následující kapitola je v první řadě pokusem o její doplnění, což se týká období od začátku srpna do poloviny září, a především druhé uprchlické vlny na začátku října 1989. Tůma naopak podrobněji sleduje diplomatickou aktivitu v závěrečných záříjových dnech, korunovanou průlomovým souhlasem vedení NDR s vycestováním uprchlíků z velvyslanectví do Spolkové republiky.

114 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Aktenvermerk, 27.6.1989, s. 114.



Neoficiální uprchlický tábor na zahradě pražského Lobkovického paláce, 29. srpna 1989 (foto www.mdr.de)

matracích položených na zemi. Do hlavní části budovy byl vstup zapovězen, lidé ale mohli využívat venkovní prostor ve dvoře.¹¹⁵

Potvrdilo se nepsané pravidlo, že jakmile počet uprchlíků na velvyslanectví překročí stovku, následuje jeho dočasné uzavření. Lobkovický palác této hranice dosáhl pravděpodobně během víkendu 19. a 20. srpna. V úterý 22. srpna pak spolkové ministerstvo zahraničí a kancléřský úřad rozhodly s platností od následujícího dne ambasádu v Praze uzavřít.¹¹⁶ V bezmála pětiminutovém tehdejší příspěvku západoněmecké televizní stanice ARD o sílící uprchlické vlně je však této události věnováno pouze dvacet vteřin na samém konci pořadu, což svědčí o tom, že Praze se v této souvislosti zatím nedostávalo žádné zvláštní mediální pozornosti.¹¹⁷

Děni na velvyslanectví ale začaly bedlivěji sledovat československé státní orgány. V situačních zprávách federálního ministerstva vnitra se první informace nadepsaná „Situace na ZÚ NSR v Praze v souvislosti s pobytem NDR státních příslušníků“ objevila 24. srpna.¹¹⁸ O den později na zahradě Lobkovického paláce vyrostlo prvních

115 *Tamtéž*, s. 82 a 87. Informace pocházejí ze dvou zpráv datovaných 10. a 17.7.1989.

116 Viz PREČAN, V.: *Ke svobodě přes Prahu*, s. 41 n., dokument č. 1 – Ministerstvo zahraničí velvyslanectví SRN v Praze. Pokyny související s prozatímním uzavřením velvyslanectví pro veřejnost, Bonn, 22.8.1989 (viz pozn. 3).

117 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 23.8.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=dFd83bY-nfI>, staženo 1.6.2014).

118 Denní situační zpráva FMV č. 116 z 24.8.1989, s. 14 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

šest velkokapacitních stanů – jeden z nich později sloužil jako škola.¹¹⁹ Když počet uprchlíků ještě na konci srpna překročil hranici dvou set, dorazila na Malou Stranu delegace poslanců západoněmecké CDU s cílem přesvědčit je k návratu domů. Výsledkem byl odjezd jedné čtyřčlenné rodiny.¹²⁰ Pod dojmem tohoto neúspěchu tehdejší velvyslanec Spolkové republiky v Praze Hermann Huber pochopil, že se chystá přinejmenším opakování krize z přelomu let 1984 a 1985, a nechal proto kontaktovat posádku Bundeswehru v bavorském Weidenu, jejímž prostřednictvím zajistil lékaře a přiobjednal další potraviny a oblečení.¹²¹

Události v následujících dvou týdnech můžeme shrnout konstatováním, že počet azylantů se den po dni zvyšoval, do katastrofického scénáře však situace měla stále daleko. První polovině září jednoznačně dominovala eskalace a následné rozuzlení krize v Maďarsku, teprve po otevření hranic s Rakouskem se do zorného pole dostala i Praha. Když se počet uprchlíků na Malé Straně opět zdvojnásobil (na celkem čtyři sta), východoněmecká strana povolala Wolfganga Vogela. Jeho první pražská mise ve dnech 12. a 13. září dopadla relativně úspěšně. Vogel utečencům v Praze slíbil totéž co předtím v Berlíně v případě dobrovolného návratu – beztrestnost, získání původních pracovních pozic a přezkoumání žádostí o trvalý výjezd. Za těchto podmínek se k odchodu domů rozhodlo plných tři sta lidí ze čtyř set padesáti. Konstantní růst počtu uprchlíků se přerušil, na chvíli se zdálo, že „model Vogel“ i nadále účinkuje.¹²²

Zlom ve vývoji nadešel někdy mezi 17. a 19. zářím. Jak bylo uvedeno, existuje přímá souvislost mezi rostoucí křivkou *Ausreisewillige* v Lobkovickém paláci a zosílenou kontrolou hranic mezi Československem a Maďarskem, i když ve zpřístupněných dokumentech není žádná zmínka o tom, že by východoněmecké vedení o takové opatření speciálně žádalo. Podle výpovědí uprchlíků se pohraniční hlídky na jižním Slovensku tehdy nacházely ve stometrových rozestupech; zároveň se zdá, že se cesta do Maďarska uzavřela i pro ty, kdo měli platná víza.¹²³ Hrozba postřelení nebo utopení velkou část východních Němců od ilegálního přechodu do Maďarska odradila, a protože do Československa se stále dalo cestovat jen s občanským průkazem, stala se Praha přirozenou alternativní volbou.

V pondělí 25. září se počet uprchlíků v Lobkovickém paláci pomalu blížil magické hranici jednoho tisíce, stany už zabíraly většinu volného prostoru. Téhož dne večer znovu dorazila naděje zosobněná Wolfgangem Vogelem, který přijel přímo z Bonnu z jednání se zástupci spolkové vlády. Jeho nabídka vzhledem k exponenciálně rostoucímu počtu uprchlíků byla velkorysá: Vogel poprvé garantoval

119 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 3 (viz pozn. 13).

120 Denní situační zpráva FMV č. 121 z 31.8.1989, s. 18 n. (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

121 Tamtéž.

122 *BStU*, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, přepisy informací z televizních zpravodajství ARD a ZDF, s. 65 n. a 72.

123 Zpravodajství ARD *Tagesschau* ze 17.–19.9.1989 (viz YouTube, http://www.youtube.com/watch?v=lKZ2nN_NgAY; <http://www.youtube.com/watch?v=3p-cUkuIBN4>, staženo 1.6.2014).

trvalý výjezd všem azylantům bez výjimky, jejich žádosti měly být vyřízeny do půl roku.¹²⁴ Do připravených autobusů však v úterý 26. září nastoupilo jenom dvě stě lidí. Renomovaný právník si proto pobyt v Praze prodloužil o jeden den s cílem přesvědčit váhající jedince. Při jednání s uprchlíky ve středu dopoledne se ke slovu ale dostalo tvrdé jádro žádající bezodkladný odjezd na Západ a Vogel byl za výkřiků *Raus!* doslova vypískán.¹²⁵ Pro uhlazeného diplomata, na nějž se lidé po desetiletí obraceli jako na svou poslední záchranu, tento výsledek znamenal takřka životní tragédii. Podle vzpomínek Clause Duisberga Vogel po tomto krachu propadl zoufalství a vážně přemýšlel o tom, že svou zprostředkovatelskou činnost ukončí.¹²⁶ Teprve po přemlouvání se ještě ve středu 27. září rozhodl odjet do Varšavy, kde se situace vyhrcovala podobným tempem jako v Praze.

Krach Vogelova snažení byl zároveň začátkem etapy živelného přílivu uprchlíků, jejichž počet v Lobkovickém paláci narůstal v průměru o pět až sedm stovek za každých čtyřiaadvacet hodin. Bylo zřejmé, že množství azylantů v budově a ve stanovém táboře v zahradě je *de facto* za hranicemi, kdy se ještě daly garantovat důstojné podmínky. Se zhoršeným počasím se nepříjemným, leč všudypřítomným společníkem stalo bláto, které znemožňovalo udržovat v čistotě toalety a sanitární zařízení. Pokud si někdo chtěl vyprat oblečení, musel se vrátit ke starému způsobu, tedy k ruční práci s kýblem a mýdlem v ruce. Život za těchto okolností představoval vděčný cíl zájmu nejenom novinářů, ale postupem doby i zahraničních turistů, kteří si uprchlíky fotografovali zpoza plotu oddělujícího areál velvyslanectví.¹²⁷ To, že se stále dařilo zajišťovat zásobování, lékařskou pomoc i základní úklid tamních prostor, je v první řadě nutno připisat Německému červenému kříži (v SRN), bez jehož pomoci by se situace velmi pravděpodobně vymkla kontrole.¹²⁸

Během čtyř posledních zářijových dnů množství azylantů narostlo z patnácti set na neuvěřitelných tři a půl tisíce. Televizní záběry s kočárky podávanými přes plot velvyslanectví obletěly celou Evropu.¹²⁹ Každičké místo paláce až na pracovnu Hermanna Hubera bylo obsazeno. Děti už si neměly kde hrát, protože zahradu s výměrou dva tisíce metrů čtverečních kompletně zabraly armádní stany, v nichž se spalo „na směny“, kdy se o jednu postel dělili tři až čtyři lidé. Nakonec ani to nestačilo, a tak někteří museli ležet na blátivé zemi. Nedostatek sprch a toalet způsobil další zhoršení hygienických podmínek, které se projevilo kožní vyrážkou. Vzhledem k těmto podmínkám velvyslanectví v pátek 29. září nechalo narychlo

124 Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 420, dokument č. 47 – Schreiben des Rechtsanwalts Vogel an Staatssekretär Priesnitz, Prag, 26.9.1989 (viz pozn. 58).

125 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, telegram z Prahy nadepsaný „Wagner“, 27.9.1989, s. 22.

126 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 59 (viz pozn. 38).

127 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 28.–30.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=OGCnSvPLly4>; <http://www.youtube.com/watch?v=VcmNkcdYoDY>, staženo 1.6.2014).

128 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 5.

129 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 30.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=VcmNkcdYoDY>, staženo 1.6.2014).



Uprchlíci přelézají zeď západoněmeckého velvyslanectví ve Vlašské ulici na Malé Straně v září 1989 (foto www.freiheit-und-einheit.de)

dovézt další kempinkové vybavení a dřevěné palety, ze kterých se ve stanech udělala podlaha, na níž se dalo i ležet.¹³⁰

Spolková vláda se nejvíce obávala, že pokud by vypukla nějaká infekce, situace by se ze dne na den mohla stát kritickou. Bonn prakticky od uzavření Lobkovického paláce zvyšoval tlak na československé vedení v tom směru, aby se i v Praze celý problém vyřešil „maďarskou cestou“. Jakousi první sondou byl rozhovor mezi československým velvyslancem v Bonnu Dušanem Spáčilem a vedoucím politického oddělení spolkového ministerstva zahraničí Dieterem Kastrupem. Spáčil však Kastrupovi dal jednoznačně na srozuměnou, že pokud by v Praze vznikla situace obdobná Budapešti, tedy že by lidé se svými stany začali obsazovat území mimo ambasádu, pak by československá policie tyto osoby všemi prostředky deportovala do jejich vlasti.¹³¹

Kastrup to pak zkusil ještě jednou 7. září, kdy československému ministru zahraničí Jaromíru Johanesovi udělal zajímavou nabídku: západoněmecká strana by zajistila odlet tehdy 348 uprchlíků v letadlech Červeného kříže z Ruzyně rovnou do Spolkové republiky. Československo mělo u akce pouze „zavřít oči“, za což by bylo „odpovídajícím způsobem odměněno“. Johanes ale tuto variantu striktně odmítl, spolkovou vládu obvinil z nerespektování východoněmeckého občanství a celou věc se snažil prezentovat čistě jako problém mezi oběma německými státy. Kastrup pak ustoupil a smířlivě dodal, že v Praze zůstane ještě pár dní, během nichž si snad

¹³⁰ BStU, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 29.9.1989, s. 45 n.

¹³¹ AMZV ČR, f. TP, telegram č. 052 124 z 24.8.1989.

československá vláda jeho návrh rozmyslí.¹³² Československo však své principiální postoje, kdy zachování spojenectví s NDR mělo vyšší prioritu než nabízené valuty, nezměnilo, což výslovně ocenil i Erich Honecker.¹³³

Snaha Bonnu se pak soustředila na to, aby Československo souhlasilo alespoň s poskytnutím exteritoriálního ubytování pro uprchlíky ve vybraných pražských hotelech. Tento tlak vygradoval 27. září při rozhovoru prvního náměstka československého ministra zahraničí Pavla Sadovského s Jürgenem Sudhoffem, státním tajemníkem na spolkovém ministerstvu zahraničí. Sudhoff vystupoval nezvykle útočně. Tvrdým tónem žádal ubytování uprchlíků mimo ambasádu a hrozil, že československá vláda na případné humanitární katastrofě ponese svůj díl odpovědnosti. Sadovský však ani teď neustoupil. Snažil se naopak dosáhnout toho, aby Sudhoff osobně požádal o zvýšenou ochranu velvyslanectví, což mohlo zahrnovat všechno od zvýšení plotu po ostré zásahy Veřejné bezpečnosti proti uprchlíkům. Akce podobného typu by ale žádná spolková vláda nedokázala obhájit před svými voliči a Sudhoff tyto kroky pochopitelně odmítl.¹³⁴

Ve stejnou dobu, na konci září 1989, se konalo v New Yorku zasedání Valného shromáždění OSN, kde po skončení oficiálního programu probíhala čilá diplomatická aktivita se vztahem k situaci v Praze. Klíčovým hráčem byl Hans-Dietrich Genscher (který jednání organizoval navzdory svému zdaleka ne ideálnímu zdravotnímu stavu),¹³⁵ jeho partnery československý, východoněmecký a sovětský ministr zahraničí. V rozhovorech s Oskarem Fischerem Genscher poprvé nastínil konkrétní možnosti řešení uprchlického problému. Uprchlíci by podle něj mohli dostat razítka na ambasádě v Praze a poté by odjeli přímo do Bavorska, druhá varianta spočívala ve vypravení zvláštních vlaků z Československa přes území NDR, kdy by se víza

132 *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 477, telegram velvyslance NDR v Praze Helmuta Ziebartha pro východoněmecké ministerstvo zahraničí z 8.9.1989, s. 26 n.; dále viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 45 n., dokument č. 5 – Náčelník 2. odboru II. správy SNB kpt. Novotný: Záznam o jednání s ředitelem 4. teritoriálního odboru FMZV ČSSR Kadnárem o řešení situace občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, kteří chtějí odejít do Spolkové republiky, Praha, 11.9.1989.

133 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 46 n., dokument č. 6 – Velvyslanec ČSSR v NDR Langer ministerstvu zahraničí v Praze, 11.9.1989. Informaci uvádí i Oldřich Tůma (9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 152).

134 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace velvyslance NDR v Praze Helmuta Ziebartha z 27.9.1989, s. 17–19; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 64 n., dokument č. 23 – Záznam o rozhovoru 1. náměstka ministra zahraničí ČSSR Sadovského se státním tajemníkem v ministerstvu zahraničí SRN Sudhoffem o řešení situace v souvislosti s bytem občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, Praha, 27.9.1989; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 156.

135 Spolkového ministra zahraničí v New Yorku kromě manželky doprovázeli dva kardiologové „se zachmuřenými výrazy“ – Genscher totiž po srdeční příhodě z konce července 1989 musel podstoupit chirurgický zákrok a za normálních okolností by se věnoval rekonvalescenci (GENSCHER, Hans-Dietrich: *Der Tag der Freiheit*. Článek je zveřejněn na webových stránkách deníku *Die Zeit* (www.zeit.de/politik/2009-09/prager-botschaft-1989), staženo 1.6.2014).



Uprchlíci před Lobkovickým palácem se snaží zahnat podzimní chlad (foto Blanka Lamrová, www.blankalamr.cz)

vyřizovala během cesty.¹³⁶ Naproti tomu dvě Genscherovy schůzky s Jaromírem Johanem namísto byt jen minimálního posunu přinesly pouze obecné fráze. Západoněmecký ministr zahraničí však své zklamání nedal najevo a zůstal u přátelského tónu, protože československá vláda tolerovala dovoz lékařských pomůcek nebo potravin a neprotestovala ani proti dlouhodobým návštěvám vysokých úředníků ze spolkového ministerstva zahraničí.¹³⁷ Jako důležitější se připomíná narychlo domluvený rozhovor Genschera s Eduardem Ševardnadzem večer 28. září, při němž sovětský ministr zahraničí údajně vyjadřoval velké odhodlání uprchlický problém v Praze řešit, hlavně kvůli několika stovkám malých dětí.¹³⁸

Je určitě zajímavé, že Genscherovi ještě v New Yorku, prakticky pár hodin před odletem zpět do Bonnu, volal vedoucí kanceláře Oskara Fischera s informací, že východní Berlín učinil významné (zatím blíže neurčené) rozhodnutí, o němž bude následujícího dne informovat stálý zastupitel NDR v Bonnu.¹³⁹ Co východoněmecké činitele přimělo k nadcházející změně postoje – byl to hlavně jejich vlastní náhled, nebo spíš Ševardnadzeho naléhání? Názor, že tím rozhodujícím faktorem při řešení

136 Tamtéž.

137 GENSCHER, H. D.: *Erinnerungen*, s. 18 n. (viz pozn. 91).

138 Tamtéž, s. 19; TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*.

139 TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*. Spolkový ministr stihl plánovanou schůzku přesměrovat ze svého úřadu na kancléřství, protože i tehdy dodržoval pravidlo, že NDR z pohledu Spolkové republiky není zahraničím. Genscher si blízkost průlomového jednání uvědomoval a téměř celý zpáteční let v rozrušení probděl. (Viz TÝŽ: *Erinnerungen*, s. 20.)



*Pohled do zahrady Lobkovického paláce během uprchlické krize
(foto Blanka Lamrová, www.blankalamr.cz)*

uprchlické krize byl sovětský tlak, je dnes v odborné literatuře spíš výjimečný.¹⁴⁰ Gorbačov a Ševardnadze byli o situaci v Praze určitě informováni, dokumenty ale nedokládají jejich přímou aktivitu v této věci.¹⁴¹

Spíše než sovětský faktor je nutno jako důležitější proměnnou v celé hře vyzdvihnout omezenou podporu československého vedení, které po krachu Vogelovy mise začalo projevovat citelné znepokojení. Doprava na Malé Straně kolabovala – situaci každý den komplikovaly nově odstavené trabanty ponechané na ulici svému osudu. Rovněž neustálá pozornost zahraničních médií byla vnímána jako riziková: nejenže rostl mezinárodní tlak, aby se československá vláda zasadila o jakékoliv řešení téměř už katastrofální situace,¹⁴² ale permanentní zpravodajství posilovalo nervozitu pražské vlády i tím, že přinášelo záběry potyček příslušníků Veřejné bezpečnosti vybavených obuškou s uprchlíky snažícími se přelézt plot velvyslanectví.¹⁴³

140 Viz např. RICHTER, Michael: *Die friedliche Revolution: Aufbruch zur Demokratie in Sachsen 1989/90*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, s. 250.

141 Absence pražské kapitoly uprchlického dramatu v Gorbačovových pamětech spíš ukazuje na to, že několik tisíc východoněmeckých obyvatel v Lobkovickém paláci z pohledu Kremle nepředstavovalo klíčový problém (srv. TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 160).

142 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 29.9.1989, s. 45. Podle zprávy na československém ministru zahraničí žádal jeho francouzský protějšek Roland Dumas humanitární gesto, aby části uprchlíků bylo dovoleno ubytovat se v prostorách mimo velvyslanectví.

143 Přístup příslušníků VB k uprchlíkům se měnil: zatímco v červenci a srpnu projevovali až ostentativní nezájem (překvapen byl i velvyslanec Hermann Huber, jak uvádí ve svém vzpomínkovém článku „Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989“, s. 2),

Ke konfliktům docházelo nejčastěji v podvečerních hodinách, kdy se dočasní obyvatelé Lobkovického paláce vydávali pro alkohol mimo velvyslanectví a údajně přitom narušovali veřejný pořádek.¹⁴⁴ V důsledku neřešeného problému východoněmeckých uprchlíků v Praze se dokonce objevily výhrůžky adresované československým úřadům v zahraničí. Z konce září pocházejí dvě zprávy o demonstracích před československou vojenskou misí v Západním Berlíně s cílem přimět Československo k otevření hranic se Spolkovou republikou.¹⁴⁵ Naprostého opaku – „ukončení propašování východních Němců do Spolkové republiky“ – chtěli dosáhnout extrémně pravicoví západoněmečtí republikáni, kteří svůj cíl podpořili hrozbou možného bombového útoku na linkách Československých aerolinií.¹⁴⁶

Českoslovenští činitelé ve světle nečinnosti svých východoněmeckých kolegů ztratili trpělivost a dosud zastávané „principiální stanovisko“ nezasahování do německo-německého problému opustili.¹⁴⁷ Uvnitř komunistického vedení se zformovala exekutivní skupina v čele s tajemníkem Ústředního výboru KSČ Jozefem Lenártem, která 29. září v ranních hodinách dospěla k návrhu dopravit uprchlíky v autobusech přes území NDR do Spolkové republiky.¹⁴⁸ Tuto ideu Ústřednímu výboru SED prostředně tlumočil jak východoněmecký velvyslanec v Praze Helmut Ziebart, tak československý velvyslanec ve východním Berlíně František Langer, a ještě též den vpodvečer v prostorách drážďanské opery (kde za účasti nejvyšších představitelů NDR právě probíhaly oslavy čtyřicátého výročí založení Čínské lidové republiky) se uskutečnilo mimořádné zasedání politbyra, na němž Erich Honecker (který se před pouhými čtyřmi dny oficiálně vrátil z pooperační rekonvalescence) ustoupil a souhlasil s mimořádným vycestováním uprchlíků z Prahy a Varšavy přes východoněmecké

s přibývajícím počty prchajících lidí se občas pokoušeli fyzicky jim zabránit v přelézání plotu velvyslanectví. První zprávy o takovýchto incidentech pocházejí z 26. září 1989 (viz *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 26.9.1989, s. 5; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 78, dokument č. 35 – Záznam o rozhovoru zástupce ředitele konzulárního odboru FMZV ČSSR Kubáně s konzulem SRN v Praze Rüngerem o problémech spojených s pobytem občanů NDR na území velvyslanectví SRN, Praha, 29.9.1989).

144 Tamtéž.

145 *AMZV ČR*, f. TP, telegramy č. 053 300 z 26.9.1989 a č. 053 438 z 28.9.1989.

146 *Tamtéž*, telegram č. 053 509 z 29.9.1989.

147 Československá strana prosila o zvážení možnosti mimořádného výjezdu uprchlíků již 21. září (viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 56 n., dokument č. 16 – Záznam o rozhovoru ministra zahraničních věcí NDR Fischera s ředitelem 4. teritoriálního odboru FMZV ČSSR Kadnárem, Berlín, 21.9.1989).

148 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, s. 60 n.; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 70, dokument č. 28 – Federální ministerstvo zahraničních věcí Stálé misi ČSSR při OSN v New Yorku, Praha, 29.9.1989. Lze odůvodněně předpokládat, že Lenárt jednal z Jakešova pověření, nebo alespoň s jeho souhlasem. Za zmínku dále stojí, že východní Berlín jako řešení uprchlické krize navrhoval vybudovat okolo Lobkovického paláce zeď, což československá strana z pochopitelných důvodů odmítla (viz *tamtéž*, s. 31 n., dokument č. 31 – Velvyslanec NDR Ziebart ústřednímu výboru SED a ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, Praha, 29.9.1989). Ke genezi československého návrhu z 29. září blíže viz také TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 158–160; autor zde mj. připomíná, že netrpělivost vedení KSČ a vlády v Praze byla patrná už 25.9.1989.

území do Spolkové republiky. Oproti československému návrhu se Honeckerovo rozhodnutí lišilo pouze v tom, že jako dopravní prostředek byly zvoleny vlaky – což bylo v souladu s řešením, které v New Yorku svému východoněmeckému partnerovi navrhoval Genscher.¹⁴⁹ Snaha najít východisko, byť za cenu bezprecedentních ústupků, zcela jistě souvisela s rychle se blížícím čtyřicátým výročím založení Německé demokratické republiky. Problémy s azylanty v Praze nebo ve Varšavě nesměly za žádnou cenu narušovat plánované velkolepé oslavy, zvláště když svou účast potvrdil samotný Gorbačov.¹⁵⁰

Honecker o konečném rozhodnutí bezprostředně informoval vůdce „bratrských“ komunistických stran v Československu a Polsku Miloše Jakeše a Wojciecha Jaruzelského,¹⁵¹ vládu Spolkové republiky měl uvědomit Horst Neubauer, stálý zastupitel NDR v Bonnu.¹⁵² Dopoledne 30. září se Neubauer setkal s vedoucím Úřadu spolkového kancléře Rudolfem Seitersem a dohodl se s ním na konkrétním času odjezdu jednotlivých vlaků.¹⁵³ Schůzky se účastnil i Genscher, který na úřad dorazil téměř bezprostředně po svém příletu z New Yorku. Spolkový ministr zahraničí prosadil, že v každé soupravě budou přítomni dva vysocí úředníci SRN, aby se uprchlíci při průjezdu východoněmeckým územím neobávali možného zatčení.¹⁵⁴ Klíčový moment uprchlické krize přišel vzápětí. Východoněmecká strana chystaný výjezd prezentovala jako jednorázový ústupek, po němž očekávala uzavření Lobkovického paláce, respektive zamezení přístupu dalších azylantů do jeho areálu. Hans-Dietrich Genscher však Neubauerovi výslovně sdělil, že Spolková republika s Německou demokratickou republikou nemůže uzavřít žádnou dohodu týkající se zastupitelských úřadů ve třetích zemích.¹⁵⁵ Je ovšem možné, že Neubauer i poté doufal v dobrou vůli Spolkové republiky – při krizi na stálém zastupitelství SRN ve východním Berlíně také k žádné dohodě nedošlo a jeho uzavření v srpnu bylo zdůvodněno nutností rekonstrukce.

Další události jsou dobře známé. Ještě téhož dne, tedy v sobotu 30. září 1989, Genscher s týmem pěti lidí odletěl do Prahy, kde ho na balkoně Lobkovického paláce čekala příjemná povinnost oznámit rozhodnutí východoněmeckého vedení. Jeho klíčová věta – *Wir sind zu Ihnen gekommen, um Ihnen mitzuteilen, dass heute Ihre*

149 Viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 181 (viz pozn. 98); KOWALCZUK, I.-S.: *Endspiel*, s. 378 (viz pozn. 1); SCHULLER, Wolfgang: *Die deutsche Revolution 1989*. Berlin, Rowohlt 2009, s. 79; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 157 n.

150 Viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 182.

151 *Tamtéž*, s. 181.

152 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 79, dokument č. 36 – Usnesení politbyra ÚV SED o souhlasu s transportem občanů NDR pobývajících na velvyslanectvích SRN ve Varšavě a v Praze vlaky železnice NDR do Spolkové republiky, Berlín, 29.9.1989.

153 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 50 (viz pozn. 38).

154 Viz GENSCHER, H.-D.: *Der Tag der Freiheit* (viz pozn. 135).

155 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 50. Genscher ve svých pamětech uvádí, že sám rozhodl o ubytování „neomezeného počtu“ uprchlíků na pražském velvyslanectví SRN (GENSCHER, H.-D.: *Erinnerungen*, s. 644 – viz pozn. 91).

*Ausreise möglich geworden ist*¹⁵⁶ – ale zůstala nedokončena. Při slově *Ausreise* totiž tři a půl tisíce lidí pochopilo, že se pro ně po týdnech čekání otevřela cesta do vysněného (byť určitě idealizovaného) světa demokracie a blahobytu, takže zbývající slova zanikla v nepopsatelném jásotu; sám Genscher tyto okamžiky označil za nejsilnější v celé své politické kariéře.¹⁵⁷ K budově velvyslanectví pak byly přistaveny autobusy, které uprchlíky odvezly na nádraží v Libni, a poté odcestovali vlakovými soupravami Německých říšských drah (*Deutsche Reichsbahn*) přes území NDR do Spolkové republiky. Jejich přeprava probíhala bez větších problémů od 30. září večer (začátek ve 21:30) do večera (18:30) následujícího dne.¹⁵⁸

Na první pohled vyvstává otázka, proč se Erich Honecker rozhodl nechat odjet uprchlíky oklikou přes NDR namísto přímé cesty z Prahy směrem na Norimberk nebo Mnichov. Důvod je jednoduchý: východoněmecký režim potřeboval zjistit identitu uprchlíků a propustit je ze státního svazku, což by následně umožňovalo právně obhajitelné zabavení jejich majetku v zemi.¹⁵⁹ Těsně před hranicí se Spolkovou republikou proto každý vlak zastavil, aby do něj nastoupili vždy dva příslušníci Stasi, kteří cestujícím odebírali pasy a občanské průkazy. Lidem často došla trpělivost a své doklady po „tajných“ doslova házeli.¹⁶⁰ V některých případech nálada ve vlacích přerostla v demonstrativní zbavování všeho, co připomínalo dosavadní život. Na peronech tak skončily stranické knížky, východoněmecké marky i klíče od starých bytů.¹⁶¹

156 „Přišli jsme za vámi, abychom vám sdělili, že Vaše vycestování bylo dnes umožněno.“ (GENSCHER, H.-D.: *Der Tag der Freiheit.*) V poněkud odlišném, diplomatictější znění je toto prohlášení citováno v edici: PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 83, dokument č. 41 – Poselství ministra zahraničí SRN Genschera občanům NDR shromážděným na velvyslanectví SRN, 30.9.1989.

157 Genscher at the German Embassy in Prague 1989 (viz <http://www.youtube.com/watch?v=Qh9EwNurawE>, staženo 1.6.2014); DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 41–43; GENSCHEER, H.-D.: *Erinnerungen*, s. 21–23; TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*. Spolkový ministr zahraničí nechtěl východní Berlín dráždit přílišnou medializací, proto nepovolil vstup do velvyslanectví žádným novinářům. Dochovaný záznam byl natočen někým, komu se přes sousední domy podařilo dostat se alespoň do zahrady Lobkovického paláce.

158 Horní odhady počtu uprchlíků v Lobkovickém paláci 30. září večer se pohybují kolem 4300 osob, do večera 1. října však v soupravách vycestovalo 6339 lidí (*BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 1.10.1989; viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 86 n., dokument č. 45 – Velvyslanectví SRN v Praze ministerstvu zahraničních věcí v Bonnu. Souhrnná zpráva o jednorázovém výjezdu občanů NDR do Spolkové republiky v noci z 30. září na 1. října po intervenci ministra zahraničí Genschera a o dalším přílivu uprchlíků na území velvyslanectví, 2.10.1989). Znamená to, že během noci z 30. září na 1. října a ještě v průběhu dne do Prahy dorazily další dva tisíce uprchlíků. Ti už nemuseli obsazovat velvyslanectví SRN; na nádraží v Praze-Libni stačilo pouze předsednout do „vlaků svobody“.

159 Viz SCHULLER, W.: *Die deutsche Revolution 1989*, s. 77 (viz pozn. 149).

160 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 55.

161 Dokumentují to materiály k výstavě fotografií a osobních vzpomínek Blanky Lamrové *Der Weg zur Freiheit: DDR-Bürger in Prag 1989*, která se konala v roce 2009 v Českém centru v Drážďanech a v roce 2011 ve Vzdělávacím centru Úřadu spolkového zmocněnce pro materiály Stasi (*Bildungszentrum des BStU*). Materiály jsou v osobním fondu autora.



30. září 1989 večer: spolkový ministr zahraničí Hans-Dietrich Genscher z balkonu Lobkovického paláce uprchlíkům oznamuje, že mohou vycestovat (foto DPA, www.bild.de)

Jednorázový výjezd šesti a půl tisíce lidí samozřejmě podstatu uprchlického problému neřešil; Praha a východní Berlín nicméně doufaly, že se jeden průchod v železné oponě podařilo zacetit. Tato iluze nevydržela ani čtyřiaadvacet hodin. Už od nedělního rána 1. října se na Malé Straně srocovaly další skupiny východních Němců. Brána prozatím zůstávala zavřená, před ní a okolo ambasády navíc hlídkovali příslušníci Veřejné bezpečnosti. V šest hodin večer však třem stovkám lidí čekajících před branou na příkaz ministra Genschera otevřel sám velvyslanec Hermann Huber,¹⁶² což noví obyvatelé ambasády ocenili hlasitým potleskem.¹⁶³

Víra v takzvané berlínské řešení (tedy skutečné uzavření zastupitelského úřadu) se rozplynula, spolková vláda jednoduše přehodnotila svou dosavadní strategii nevyvolávat v NDR nepokoje. Ačkoliv to Kohl ani Genscher otevřeně nepřiznali, z Prahy se narozdíl od východního Berlína měl stát *Fluchtborg* – pomyslné uprchlické centrum. Horst Neubauer sice Spolkovou republiku obvinil z nedodržování

162 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 85, dokument č. 44 – 2. oddělení II. správy SNB. Záznam o telefonátech velvyslance SRN Hubera s představitelem FMZV ČSSR Kadnářem a s ministerstvem zahraničí v Bonnu ve věci občanů NDR dožadujících se vstupu na půdu velvyslanectví a příprav na další očekávané přírůstky žadatelů o výjezd do SRN, Praha, 2.10.1989; KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 435 n., dokument č. 54 – Vorlage des Ministerialdirigenten Duisberg an Bundesminister Klein, Bonn, 2.10.1989. Podle druhého uvedeného dokumentu byli uprchlíci (mezi nimiž se opět nacházelo hodně dětí) vpuštěni z toho důvodu, že hrozila násilná konfrontace s jednotkami Veřejné bezpečnosti.

163 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 1.10.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=fRQAmbhDen8>, staženo 1.6.2014); viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, dokument č. 45 (viz pozn. 158).

dohody a velkého zásahu do vzájemné důvěry, Rudolf Seiters ale potvrdil, že ani v budoucnu ze zastupitelských úřadů Spolkové republiky nebude žádný člověk vyhozen násilím.¹⁶⁴ Tento krok bychom navzdory Kohlovým proklamacím měli vnímat jako záměr Bonnu přispět ke změně východoněmeckého režimu;¹⁶⁵ spekulativnější je pak otázka, zda spolková vláda rovněž uvažovala o úmyslné destabilizaci tehdejšího vedení v Československu.

Vedení SED sice s povolením výjezdů Prahu zároveň požádalo o „ostrahu Lobkovického paláce, zejména u plotu“,¹⁶⁶ s otevřením hlavní brány však střežení plotu pozbývalo smyslu. Československé ministerstvo vnitra nicméně podle „požadavku přátel z NDR“ vypracovalo dvě varianty bezpečnostních opatření. Druhá – důslednější – se začala realizovat v pondělí 2. října v odpoledních hodinách, kdy byly na přístupových cestách vedoucích k velvyslanectví (ulice Vlašská, Šporkova a Jánský Vršek) postaveny mobilní zábrany, hlídané příslušníky Veřejné bezpečnosti.¹⁶⁷ Komu se přeci jen podařilo dostat se přes Petřín k ambasádě, narazil na další bezpečnostní jednotky, které za použití kopanců a bití bránily lidem v přelézání plotu. Tento postup nezůstal bez reakce. Dušan Spáčil byl v Bonnu okamžitě pozván na spolkové ministerstvo zahraničí, kde Jürgen Sudhoff vznesl ostrý protest proti jednání československé policie a varoval, že extempore příslušníků Veřejné bezpečnosti poběží ještě ten večer v televizi.¹⁶⁸

Mobilní železné ploty ani surové způsoby však příliv uprchlíků nezastavily. Ti totiž využívali přistavených dodávek Německého červeného kříže nebo dlouhých tyčí,

164 BStU, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, Gespräch des Bundesministers Seiters mit dem Ständigen Vertreter der DDR, Neubauer, Bonn, 2.10.1989, s. 92–94; západoněmecký přepis jednání obsahuje publikace: KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 433–435, dokument č. 53.

165 Stejného názoru je např. Hanns Jürgen Küsters v publikaci *Das Ringen um die deutsche Einheit: Regierung Helmut Kohl im Brennpunkt der Entscheidungen 1989/90* (Freiburg im Breisgau, Konrad-Adenauer-Stiftung 2009, s. 66). Podle autora měla spolková vláda zájem na takové destabilizaci NDR, kterou by byla schopna sama řídit. Tyto názory podporuje i výpověď Jürgena Sudhoffa, jenž údajně obvolával televizní stanice z celého světa a přesvědčil je, aby do Prahy vyslaly své štáby (viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 181; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 154). K názoru, že Lobkovický palác se ve *Fluchtburg* proměnil „záměrně“, dospěl i velvyslanec Hermann Huber: „Pomalů nám začínalo být jasné, že už nejde o to, jak zabránit, aby velvyslanectví praskalo ve švech, nýbrž že právě tlak, který vznikl přílivem uprchlíků, mohl uvést do pohybu podstatně větší kolo dějin.“ (HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 6 – viz pozn. 13).

166 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 83, dokument č. 42 – Federální ministerstvo zahraničních věcí Stálé misi ČSSR při OSN v New Yorku. Informace 4. teritoriálního odboru pro ministra Johanese o přeletu spolkového ministra Genschera do Prahy a průběhu dopravní operace týkající se občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, 30.9.1989.

167 *Tamtéž*, s. 87–90, dokument č. 46 – Náčelník II. správy SNB plk. Vykypl 1. náměstkovi ministra vnitra ČSSR gen. Lorencovi. Informace o situaci na velvyslanectví SRN v Praze s návrhy na uzavření prostoru kolem velvyslanectví SRN, Praha, 2.10.1989.

168 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 92, dokument č. 48 – Velvyslanec ČSSR Spáčil ministerstvu zahraničí v Praze. Informuje o demarši ministerstva zahraničí SRN kvůli zajištění přístupu do areálu velvyslanectví v Praze, 2.10.1989.



Odjezd jednoho z „vlaků svobody“ z nádraží Praha-Libeň (foto www.badische-zeitung.de)

s jejichž pomocí se dalo vyšplhat na zdi domů sousedících s velvyslanectvím a přes jejich zahrady poté proniknout do areálu Lobkovického paláce. Na některých místech jednoduché železné zábrany hlídané maximálně dvěma policisty pod tlakem desítek těl stejně povolily.¹⁶⁹ Ještě v pondělí krátce před jednadvacátou hodinou, kdy v zadržovaném davu rostla nepřátelská nálada, bylo rozhodnuto blokádu přístupových cest k velvyslanectví definitivně ukončit.¹⁷⁰ V ten moment se uvnitř ambasády nacházely dva tisíce lidí a během noci se jejich počet možná až zdvojnásobil; za situace prakticky nepřetržitého proudu nových azylantů je ale nutno všechna čísla brát pouze jako orientační.

Ráno v úterý 3. října tak v Lobkovickém paláci mohlo být pravděpodobně něco mezi třemi až čtyřmi a půl tisíci osob, tedy stejně jako v kulminační fázi první vlny.¹⁷¹ Velvyslanec Huber vyhlásil „stop stav“, další uprchlíci nesměli dovnitř, ale shromažďovali se venku před budovou.¹⁷² Československé vedení bylo vývojem šokováno: když se týdny trvající problém zdál být konečně vyřešen, přišla o pouhých dvaasedmdesát hodin později další, ještě mohutnější vlna. Podobně jako 29. září, i 3. října se v dopoledních hodinách mimořádně sešla skupina tvořená špičkami KSČ v čele s Jozefem Lenártem. Výsledky této porady do východního Berlína

169 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 3.10.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=-mJEoLBbccg>, staženo 1.6.2014); *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 609, Flüchtlinge stürmen die Botschaft (zpráva DPA z 3.10.1989), s. 17.

170 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, dokument č. 46 (viz pozn. 167).

171 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 3.10.1989, 14:00, s. 108. Československé ministerstvo vnitra podle této zprávy odhadovalo počet uprchlíků 3. října ráno na horní hranici, tedy na čtyři a půl tisíce.

172 Viz HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 7 (viz pozn. 13).

bezodkladně tlumočil opět Helmut Ziebart. Z jeho zprávy vyplývá, že československé vedení mělo strach z demonstrací uprchlíků, kteří už se nedostali na ambasádu (jejich počet byl v poledne 3. října odhadován na jeden až dva tisíce), a především z toho, aby se k případným protestním akcím nepřipojila československá opozice a mládež. Lenárt proto požádal východoněmecké soudruhy o zopakování postupu, k němuž se uchýlili před třemi dny.¹⁷³

Československý velvyslanec ve východním Berlíně František Langer poslal do Prahy takřka obratem zprávu o reakci tamních politických špiček. Ty po krátkém jednání souhlasily s vypravením druhé vlny transportů a současně rozhodly pozastavit bezvívový styk s Československem.¹⁷⁴ Tento krok byl z pohledu Honeckerova vedení logický, protože začarovaný kruh hromadění uprchlíků na Malé Straně a následných „mimořádných“ výjezdů do Spolkové republiky mohl teoreticky pokračovat až do chvíle, kdy by už nebylo komu vládnout. Západní televizní stanice přinesly zprávy o uzavření hranic mezi Německou demokratickou republikou a Československem už v půl třetí odpoledne, ačkoliv informace o tomto opatření byly oficiálně vydány až v 17:00, přesně se začátkem platnosti nového režimu na hranicích.¹⁷⁵

Ve stejnou hodinu se na telefonních linkách mezi Prahou a Bonnem spojil premiér československé vlády Ladislav Adamec s Helmutem Kohlem. Po zprávě, že ještě téhož dne večer nebo nejpozději během noci bude uprchlíkům dovoleno odjet, dal kancléř najevo velkou úlevu.¹⁷⁶ Adamec nicméně netušil, že slibované vlaky ten večer na žádné pražské nádraží nedorazí. Obyvatelé NDR totiž v situaci, kdy zmizela možnost cestovat do zahraničí pouze na občanku, vnímali „vlaky svobody“ jako poslední šanci, jak uniknout na Západ. To se potvrdilo hned večer 3. října na Hlavním nádraží v Drážďanech, kde se odehrálo několik incidentů, které způsobily výrazné zdržení připravených vlaků. Dílčí zprávy hovoří o shromáždění přibližně osmi set lidí, jejichž evidentním cílem bylo uprchnout ze země právě prostřednictvím *Sonderzüge*. Část z nich pak v půl jedenácté večer vnikla do prázdného vlaku (v domnění, že jde o jednu ze souprav vyhrazených pro uprchlíky v Praze) a k jejich vyvedení

173 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 95 n., dokument č. 52 – Ministr zahraničních věcí NDR Fischer generálnímu tajemníkovi ÚV SED a předsedovi Státní rady NDR Honeckerovi, Berlín, 3.10.1989.

174 *Tamtéž*, s. 101, dokument č. 58 – Velvyslanec ČSSR v NDR Langer ministerstvu zahraničí v Praze. Informuje o rozhodnutí vedení SED dočasně pozastavit soukromé cesty občanů NDR do Československa a řešit situaci na velvyslanectví SRN v Praze obdobně jako 30. září, 3.10.1989.

175 *Tamtéž*, dokument č. 52. Během odpoledních hodin příslušníci východoněmecké bezpečnosti v Bad Schandau vyváděli cestující z mezinárodních rychlíků mířících do Prahy nebo Budapešti (srv. RICHTER, M.: *Die friedliche Revolution*, s. 256 – viz pozn. 140). Se zrušením bezvívového styku šéf Stasi Erich Mielke dále nařídil zvýšenou aktivitu jejich „neoficiálních spolupracovníků“ v pohraničních oblastech, s cílem upozorňovat na osoby jevící úmysl dostat se do Československa nebo Polska (*BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 23 754, nedatovaná instrukce Ericha Mielkeho k dalšímu postupu, pravděpodobně z 3.10.1989).

176 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 96 n., dokument č. 53 – Záznam telefonního rozhovoru spolkového kancléře Kohla s předsedou vlády ČSSR Adamcem ve věci občanů NDR požadujících výjezd z Československa do SRN, Bonn, 3.10.1989.

musela být přivolána dopravní policie. Další skupina se rozhodla obsadit kolejiště ve směru na Bad Schandau (tedy na československé hranice), čímž na více než dvě hodiny přerušila veškerý provoz na trati.¹⁷⁷

V osm hodin večer, což byl původně plánovaný začátek odjezdů, tak vlakové soupravy stále čekaly na území NDR. Velvyslanec Huber za těchto okolností porušil vyhlášený „stop stav“ a do ambasády pustil alespoň matky s dětmi, více lidí se ale pod střechem napěchovaného Lobkovického paláce nevešlo.¹⁷⁸ Pro přibližně tisíc uprchlíků před velvyslanectvím začala dlouhá noc, zvláště pro ty, kteří byli proti zimě vybaveni pouze vlněným svetrem či bundou. Počáteční projevy agresivity se díky působení zaměstnanců ambasády a pracovníků Německého červeného kříže podařilo utlumit, a tak noc uplynula bez vážnějších problémů. Teplota nad ránem sice klesla těsně k bodu mrazu, po východu slunce se však rychle oteplilo a optimismus do žil v neposlední řadě vlila i snídaně s horkým čajem. Lidé byli rádi, že mají nocleh na kočičích hlavách za sebou, a většina nepochybovala o tom, že v následujících hodinách konečně nastoupí do vlaků směřujících do Bavorska.¹⁷⁹

V Úřadu spolkového kancléře po celou noc vládla horečná aktivita. O skutečném důvodu zdržení transportů neměl nikdo v Bonnu dlouhou dobu tušení, protože východoněmecká strana odmítla poskytnout jakékoliv informace – podle Clause Duisberga to měl být způsob odplaty za opětovné vpuštění uprchlíků do prostor Lobkovického paláce.¹⁸⁰ Velké napětí panovalo i v československém vedení. Ladislav Adamec ještě 3. října krátce před třináctou hodinou naléhavě žádal Helmuta Ziebartu o vysvětlení důvodů zdržení, východoněmecký velvyslanec ale o skutečných příčinách také nic nevěděl. Brzy ráno 4. října se u Adamce konala další porada za přítomnosti Jozefa Lenárta a ministra dopravy Františka Podleny. Z přepisu telefonátů Ziebartu do východního Berlína jasně vyplývá, že Praha žádala o vypravení vlaků a autobusů pro uprchlíky: „Pokud se tak nestane, bude ČSSR muset pomýšlet na ‘vlastní řešení’.“¹⁸¹

177 *BStU*, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, zpráva ministerstva dopravy NDR pro tajemníka ÚV SED Güntera Mittaga ze 4.10.1989 a informace o situaci v přípravách na odvoz obyvatel NDR z velvyslanectví SRN v Praze z téhož dne, s. 30 n.

178 Nově příchozí museli strávit noc v kotelně, která (mimo byt velvyslance) zůstávala jediným neobsazeným prostorem velvyslanectví (viz HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 8).

179 *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 609, Auch Mittwochmorgen noch immer kein Zug für die Ausreise der DDR-Flüchtlinge aus Prag (informace DPA z 5.10.1989), s. 18 n. K podrobnějšímu popisu noci z 3. na 4. října viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 123–125, dokument č. 77 – Reportáž signatáře Charty 77 Urbana o druhé vlně exodu občanů NDR z Prahy do Spolkové republiky, zveřejněná v nezávislém (samizdatovém) bulletinu *Informace o Chartě 77*; dále srv. *BStU*, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, výběr z tisku.

180 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 59.

181 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 108, dokument č. 63 – Záznam o telefonátu velvyslance Ziebartu. Informuje o naléhání československých představitelů na realizaci dohodnutého postupu, Berlín, 4.10.1989. Zmínka o československém „vlastním řešení“ se objevuje i v dokumentech č. 64, 65 a 66.



Nová vlna uprchlíků před velvyslanectvím Spolkové republiky v Praze, 4. října 1989 (foto DPA, www.mdr.de)

Toto ultimátum pomohlo „rozhoupat“ východoněmecké politické špičky. Generální tajemník Ústředního výboru KSČ Miloš Jakeš byl v dopoledních hodinách 4. října jako první informován, že původní dohoda platí a transport začne téhož dne v 17:00.¹⁸² Československá strana pak v poledne podala do Bonnu zprávu o příjezdu prvního vlaku na území ČSSR.¹⁸³ Východoněmecké dráhy vyslaly celkem jedenáct souprav, protože podle původních odhadů v Praze čekalo možná až dvanáct tisíc uprchlíků. Během druhé vlny transportů od večera 4. října (18:24) do prvních hodin 5. října (1:35) se nakonec naplnilo „pouze“ osm souprav s celkem 8 270 lidmi.¹⁸⁴ Narozdíl od první vlny výjezdů tuto druhou doprovázely vážné komplikace. První tři vlaky musely neplánovaně zastavit na několik hodin v Bad Schandau, zbývajících pět souprav bylo raději odkloněno na západočeský hraniční přechod Vojtanov – Bad Brambach.¹⁸⁵

182 *Tamtéž*, s. 110 n., dokument č. 67 – Usnesení politbyra ÚV SED o opatřeních v souvislosti s výjezdem občanů NDR zdržujících se na velvyslanectví SRN v Praze, o dalších omezeních bezvázového styku s ČSSR a zostření kontroly hranice NDR s Polskem, Berlín, 4.10.1989.

183 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 60.

184 *BStU*, f. MfS, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, Informationen über den Stand der Durchsetzung der zentral angewiesenen Maßnahmen zur Beförderung von DDR-Bürgern aus der Botschaft der BRD in Prag in die Bundesrepublik, Berlin, 5.10.1989, s. 5 n. (Gerhard Neiber byl náměstek ministra státní bezpečnosti).

185 *Tamtéž*.



Jednotka Volkspolizei blokuje prostor Hlavního nádraží v Drážďanech, kde se 4. října večer odehrály krvavé střety s demonstranty (foto Rigo Pohl, www.himmelweit-gleich.de)

Za výrazným narušením harmonogramu opět stály události v Drážďanech. Výše popsané incidenty z večera 3. října je ve zpětném pohledu možné hodnotit jako pouhou předeheru pro dění o den později. Tehdy, zatímco z Prahy vyjížděla první souprava s uprchlíky, se na drážďanském hlavním nádraží nacházela skupina asi tří set lidí čekajících na *Sonderzüge*. Během pouhých dvou hodin se dav rozrostl až na dvacet tisíc lidí¹⁸⁶ a čekání na „vlaky svobody“ se změnilo v protirežimní demonstraci. Nástup přivolaných pořádkových jednotek byl signálem k proměně hesel. Dosud skandované *Wir wollen raus!* se změnilo na *Nazis raus!*, *Stasi – Schweine!* nebo *China ist hier!*¹⁸⁷ Lidová policie neboli *Vopos (Volkspolizei)* měla rozkaz „vyčistit“ prostor nádraží i za cenu použití síly. Ke slovu se dostaly obušky a vodní děla, demonstranti vzali do rukou kameny a lahve. Největší vlna násilí se odehrála mezi jednadvacátou hodinou a půlnocí: v nepřehledném a surově vedeném konfliktu bylo zraněno několik desítek protestujících a pětáctýřicet příslušníků pořádkových sil, došlo ke zničení jednoho policejního vozu, uvnitř nádraží pak k demolici Intershoppu (východoněmecké období československého Tuzexu), velkých hodin a bezpočtu

186 *Tamtéž*, ZAIG, složka č. 3806, Information über die Realisierung von Maßnahmen zur Ausweisung der Personen, die sich widerrechtlich in der Botschaft der BRD in Prag aufhielten am 4./5. Oktober 1989, s. 4 n. Jedná se o horní hranici odhadovaného počtu demonstrantů, zpráva hovoří o tom, že velká část jich do Drážďan přijela vlastními auty a prakticky ze všech krajů (*Bezirke*) NDR (nebyly zastoupeny pouze kraje Suhl a Rostock).

187 *Tamtéž*, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, telegram z 6.10.1989, s. 32.

skleněných výplní.¹⁸⁸ Těžkooděncům v helmách se po těžkých bojích nakonec prostor nádraží podařilo vyklidit, 5. října ve tři hodiny v noci už nastal klid.¹⁸⁹

Jednalo se o nejtvrďší zásah bezpečnostních sil od známého povstání v roce 1953,¹⁹⁰ což jen přililo olej do ohně ve státě, který už beztak připomínal bublající kotel. Nepokoje v Drážďanech i na dalších nádražích v Sasku¹⁹¹ lze do jisté míry vnímat i jako přelom ve vztahu mezi obyvatelstvem Německé demokratické republiky a jejím vedením: zatímco hlavním motivem „provokací“ do té doby byl trvalý výjezd ze země, po 4. říjnu začala převládat otevřená konfrontace se státními orgány s cílem vynutit si alespoň částečnou demokratizaci režimu.¹⁹² Jinými slovy, průjezd takzvaných vlaků svobody přispěl k tomu, že vedle hesla *Wir wollen raus!* začalo být stále více slyšet *Wir bleiben hier!*. Nutno také upozornit na reakce uprchlíků po příjezdu do konečné stanice v bavorském Hofu. Zde čekalo několik desítek místních obyvatel, kteří při pohledu na „vlak svobody“ začali spontánně volat *Deutschland, Deutschland!*, a totéž – pouze mnohonásobně hlasitěji – jim odpovídaly tisíce hrdel z oken železničních vagonů.¹⁹³ S východoněmeckými uprchlíky se německá otázka zákonitě vracela na pořad dne, termín *Wiedervereinigung* (znovusjednocení) snad nikdy v uplynulých čtyřiceti letech nepadal tak často jako v prvním říjnovém týdnu roku 1989.¹⁹⁴

Dodejme, že Lobkovický palác po odjezdu druhé vlny transportů neosiřel úplně. Ještě 5. října v něm přebývala stovka lidí, z nichž naprostá většina odešla následujícího dne.¹⁹⁵ Do začátku listopadu se počet azylantů ve srovnání s předchozími

188 Původní zprávy o smrtelném úrazu mladého muže v kolejišti byly z východního Berlína dementovány – podle zpravodajství ARD *Tagesschau* z 6.10.1989 (viz YouTube. <http://www.youtube.com/watch?v=vZ4VNTkNqQA&feature=cp>, staženo 1.6.2014).

189 BStU, f. MfS, ZAIG, složka č. 3806, s. 5.

190 Viz GEHRMANN, Manfred: *Die Überwindung des „Eisernes Vorhangs“: Die Abwanderung aus der DDR in die BRD und nach West-Berlin als innerdeutsches Migranten-Netzwerk*. Berlin, Christoph Links 2009, s. 576.

191 BStU, f. MfS, ZAIG, složka č. 3806, s. 6. Přibližně tisícovka lidí se sešla na nádraží v Saské Kamenici (tehdy Karl-Marx-Stadt), okolo pěti set pak v Plavně, Reichenbachu a Freibergu. Další velké skupiny (kolem sto padesáti osob) byly zaznamenány poblíž míst s výrazně sníženou rychlostí vlaků – i na jejich rozeznání musely být nasazeny policejní síly.

192 *Tamtéž*, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, Störungen der öffentlichen Ordnung und Sicherheit in der Stadt Dresden am 6. Oktober 1989 (informace ministerstva vnitra NDR ze 7.10.1989), s. 49. Oldřich Tůma vyslovuje podobný závěr: události v Drážďanech přispěly k tomu, že (terminologií Alberta Otto Hirschmana) reakce obyvatel typu *exit* (emigrace) se transformovala v reakci typu *voice* (protest) (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 148).

193 BStU, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, výpověď uprchlíka A. Zipzera, který cestoval ve třetí soupravě, s. 12–16.

194 *Tamtéž*, ZAIG, složka č. 22 609, informace ADN ze 4.10.1989, s. 20.

195 Denní situační zpráva FMV č. 146 z 5.10.1989, s. 13 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014). Tito lidé využili tzv. Vogelovu nabídku, tedy nejdříve návrat do NDR a potom vystěhování na Západ (PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 114 n., dokument č. 72 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Souhrnná zpráva o výjezdní akci 4.–5. října 1989, 5.10.1989).

týdny udržoval na velmi nízké úrovni – „mezikrizové“ maximum (osmdesát sedm uprchlíků) bylo zaznamenáno 18. října.¹⁹⁶ Znamená to, že ochrana hranic mezi Československem a Německou demokratickou republikou (posílená navíc vojáky základní služby) byla svědomitá a z pohledu pohraničnicků úspěšná.¹⁹⁷ Největší nápor samozřejmě přišel hned po zavedení vízové povinnosti ze strany NDR. Mezi 3. a 5. říjnem bylo mezi Aší a Hrádkem nad Nisou zadrženo 427 lidí, mnozí z nich ve skupinách čítajících až deset osob.¹⁹⁸ Už 9. října však českoslovenští pohraničníci zaznamenali pouze třiadvacet pokusů o ilegální přechod hranic a klesající trend vydržel až do konce měsíce.¹⁹⁹ Pozornost východoněmeckých orgánů se v té době zaměřila na Varšavu, protože hranice mezi NDR a Polskem, tvořená z velké části Odrou a Nisou, se dala překonat s mnohem menším rizikem než střežená hranice s Československem.

Září–říjen 1989: varšavská mezihra

Západoněmecké velvyslanectví v polské metropoli bylo podobně jako v Budapešti roztroušeno v menších objektech na vícero adresách. Tato decentralizace nedovolovala propuknutí uprchlického dramatu v tak masivní podobě, k jakému došlo na Malé Straně, a proto se Varšava do pozornosti světových médií dostala až jako poslední z kvarteta uzavřených zastupitelských úřadů Spolkové republiky ve střední Evropě. Větší zájem vzbudila až reportáž polské televize z 13. září se záběry dětí z NDR, které na ambasádě se svými rodiči přebývaly již dlouhé týdny. Vyšlo najevo, že podmínky bydlení jsou zde více než stísněné – pro uprchlíky platily zákazy opuštění přidělené místnosti a jakéhokoliv kontaktu s novináři.²⁰⁰ Přesně týden po odvysílání reportáže se spolkové ministerstvo zahraničí rozhodlo uzavřít i ambasádu ve Varšavě – v ten den se v jejích prostorách nacházelo sto deset východních Němců s cílem vynutit si emigraci. Znovu se tak potvrdila nepsaná hranice sta uprchlíků, při jejímž překročení následovalo dočasné uzavření bran zastupitelského úřadu.²⁰¹

Ve Varšavě se v následujících dnech vytvořila zajímavá praxe, která ostře kontrastovala s postupem tehdejší československé vlády. Vzhledem k omezeným prostorám se východoněmečtí uprchlíci mohli ubytovat nejen pouze v objektech spadajících pod západoněmecké velvyslanectví, ale také v bývalém kněžském semináři

196 BStU, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 18.10.1989, s. 173.

197 Viz denní situační zpráva FMV č. 165 z 1.11.1989, s. 5 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

198 Tamtéž, denní situační zpráva FMV č. 147 z 6. října 1989, s. 5.

199 Tamtéž, denní situační zpráva FMV č. 150 z 11.10.1989, s. 3 a další zprávy z měsíce října.

200 Viz *Der Tagesspiegel* (14.9.1989) – citováno podle BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 147 n. Ve zpravodajské relaci ARD *Tagesschau* se Varšava v souvislosti s uprchlickým problémem poprvé objevila 18.9.1989 (viz *YouTube*, odkaz viz pozn. 123).

201 MAYER, Wolfgang: Die deutsche Botschaft in Warschau (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

v Tarchominu na severním okraji města, a dokonce i na soukromých adresách.²⁰² Tento postup umožnila shovívavost nové polské vlády v čele s katolickým intelektuálem Tadeuszem Mazowieckým, díky jehož iniciativě se do hledání alternativ pro uprchlíky zapojila Solidarita spolu s katolickou církví. Polský kabinet projevoval porozumění i vůči snahám zvláštního vyslance spolkového ministerstva zahraničí Dietera Kastrupa, jehož nevnímá jako nepřátelského emisara, ale jako partnera při řešení složitého humanitárního problému.

V týdnu po uzavření ambasády se v západoněmeckých médiích pravidelně objevovaly spekulace, že uprchlíkům bude povolen mimořádný výjezd buď trajektem do neutrálního Švédska nebo letadlem do Vídně.²⁰³ Navzdory Kastrupově snažení se však Mazowieckého nepodařilo přesvědčit o nutnosti takzvaného maďarského řešení a množství azylantů tedy i ve Varšavě den za dnem narůstalo, ačkoliv evropskou veřejnost tehdy pochopitelně v první řadě zajímal vývoj na Malé Straně. Ve středu 27. září přímo z Prahy dorazil Wolfgang Vogel. Pokud jeho druhá mise v Lobkovickém paláci skončila blamáží, ta varšavská dopadla snad ještě hůře. Vogel každému ze čtyř set uprchlíků nabídl totéž co v Praze, tedy garanci výjezdu do šesti měsíců. Když poté přítomné vyzval, aby v sále zůstali pouze ti, kteří jsou za stanovených podmínek ochotni uvažovat o návratu, všichni jako na pokyn odešli. Vogelova slova do televizních kamer – *Ich möchte nichts sagen*²⁰⁴ – jsou výmluvným projevem jeho zklamání. Nakonec se během odpoledne podařilo naplnit alespoň jeden autobus, když zhruba padesát lidí přesvědčil slib, že v případě návratu režim povolí výjezd i ostatním rodinným příslušníkům.²⁰⁵ Většina uprchlíků ve Varšavě si tak počkala až na rozhodnutí politbyra Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa o mimořádném výjezdu ve „vlacích svobody“. Během prvního říjnového dne z polské metropole přes území NDR odcestovalo celkem 809 osob a ve druhé vlně o čtyři dny později dalších 633, což v porovnání s Prahou bylo zhruba desetkrát méně.²⁰⁶

Jak bylo uvedeno v závěru předchozí kapitoly, význam Varšavy vzrostl během října 1989, kdy mezi NDR a Československem platil vízový režim. Zatímco v severozápadních Čechách hlídkovaly stovky pohraničnicků, řeky Odra a Nisa se daly s přijatelnou mírou rizika přeplavat. Východoněmecký režim se snažil útekům svých občanů do Polska narychlo zamezit, například vystavěním plotu v prostoru Žitavy nebo preventivním vysazováním mladých lidí z rychlíků směřujících do Varšavy.²⁰⁷ Neprodyšné uzavření 442 kilometru dlouhé linie však představovalo úkol nad síly

202 Například 26. září tak z více než tří set uprchlíků bydlelo 114 lidí přímo v objektech ambasády, 137 ve zmíněném kněžském semináři a dalších asi osmdesát ve varšavských bytech (viz *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 26.9.1989, s. 20).

203 *Tamtéž*, informace ADN z 29.9.1989, s. 46.

204 „Nechci se vyjadřovat.“

205 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 28.9.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=aaYJmroXF0k>, staženo 1.6.2014).

206 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 5.10.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=VAuIgpMbijg>, staženo 1.6.2014).

207 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 10.10.1989, s. 144.



Děti východoněmeckých uprchlíků za plotem velvyslanectví Spolkové republiky ve Varšavě, 26. září 1989 (foto www.diplo.warschau.de)

východoněmecké pohraniční strážce. Během týdne od 9. do 15. října množství uprchlíků v polské metropoli stoupl ze čtyř set na dvanáct set a Varšava se tak po Budapešti a Praze stala třetím městem, kde reálně hrozilo propuknutí nevladatelné krize.²⁰⁸

V tomto momentu do hry aktivně vstoupilo východoněmecké vedení. Z Berlína do Varšavy narychlo přicestoval náměstek ministra zahraničí Harry Ott, jemuž se při dvoudenních jednáních s novým polským ministrem zahraničí Krzysztofem Skubiszewským podařilo dohodnout radikální změnu dosavadní praxe. S platností od soboty 14. října měl každý zájemce o trvalý výjezd do Spolkové republiky přijít se svými doklady na velvyslanectví NDR ve Varšavě, které dostalo pověření v co nejkratší době zařídit všechny potřebné dokumenty včetně propuštění ze státního svazku.²⁰⁹ Východní Berlín toto opatření zdůvodnil humanitárním hlediskem, přičemž zdůraznil jeho dočasný charakter.²¹⁰

Východoněmecká ambasáda ale na úkol takového rozsahu nebyla kapacitně vybavena. Propouštění ze státního svazku trvalo dlouho, úředníci zpočátku nevládali vyřídit ani sto žádostí denně. Noví žadatelé o emigraci tak převládali nad „odbavenými“ šťastlivci, jimž stačilo nasednout na charterový spoj polských aerolinek do západního Německa, vypravovaný jednou za dva dny. Prakticky až do konce října tak počty uprchlíků ve Varšavě dále narůstaly; z dostupných zpráv se zdá, že

208 *Tamtéž*, informace ADN z 15.10.1989, s. 157.

209 *Tamtéž*, záznam rozhovoru Harryho Otta s Krzysztofem Skubiszewským z 15.10.1989, s. 159.

210 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/2.039/342, záznam rozhovoru s mluvčím východoněmeckého ministerstva zahraničí Wolfgangem Meyerem z 20.10.1989, s. 105–107.



*Odjezd uprchlíků autobusy na varšavské železniční nádraží, 1. října 1989
(foto www.diplo.warschau.de)*

maxima dosáhly 27. října, kdy se zde soustředilo 1 825 azylantů z NDR.²¹¹ Napjatá situace nevyhovovala ani Spolkové republice, protože se kvapem blížila mimořádně důležitá státní návštěva kancléře Helmuta Kohla v Polsku, a uprchlíci ve Varšavě mohli být vnímáni jako problém; západoněmecké velvyslanectví tudíž mělo zájem na tom, aby se dokumentů potřebných k emigraci uprchlíků vyřizovalo co nejvíce. Po jeho urgencích a obviňování ze záměrně pomalého tempa úředníci východoněmecké ambasády zavedli pracovní soboty a zrychlili na dvě stě schválených žádostí denně.²¹²

Listopad 1989: finále v Lobkovickém paláci

Pro Prahu byl výše popsán „varšavský model“ zaveden 26. října, takže několik desítek zbývajících uprchlíků v Lobkovickém paláci pak jen čekalo na to, až východoněmecké velvyslanectví potvrdí jejich propuštění ze státního svazku a vyhotoví prozatímní identifikační dokumenty, s nimiž se přes vybrané hraniční přechody dalo vycestovat přímo do Spolkové republiky.²¹³ Na začátku listopadu se však Praha

211 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, telegram velvyslance NDR ve Varšavě Jürgena van Zwolla z 27.10.1989, s. 184.

212 *Tamtéž*, telegram velvyslance NDR ve Varšavě Jürgena van Zwolla z 28.10.1989, s. 187.

213 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 145–147, dokument č. 97 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Informuje o modalitách a organizaci výjezdů občanů

opět dostala do všech hlavních zpravodajských relací. Důvod spočíval v odvážném rozhodnutí nového generálního tajemníka Ústředního výboru SED Egona Krenze. Ten v době svého zvolení 18. října jako jeden z hlavních záměrů deklaroval prosazení nového cestovního zákona, který by východním Němcům konečně umožnil cestovat i do západní Evropy. Proces jeho schvalování se však mohl protáhnout do začátku příštího roku, přitom nespokojenému obyvatelstvu bylo třeba dokázat, že s reformami se to teď myslí skutečně vážně. Po krátkém uvažování proto vedení Jednotné socialistické strany Německa rozhodlo o úlitbě v podobě znovuzavedení bezvívizového styku s Československem s platností od 1. listopadu 1989.²¹⁴

Toto opatření vyvolalo třetí a poslední vlnu východoněmecké emigrace směřující přes Československo do Spolkové republiky. Ukázalo se, že v NDR stále žije dost lidí, kteří v dalším setrvávání ve státě, jenž se ocitl na hospodářském, politickém, ekologickém a morálním dně, nevidí smysl (jak se vyjádřil jeden z uprchlíků v reportáži západoněmecké televizní stanice ARD).²¹⁵ Během dvaasedmdesáti hodin od otevření hranic se v místnostech Lobkovického paláce znovu usídlily masy východoněmeckých uprchlíků, když pouze během 3. listopadu se jejich počet více než zdvojnásobil na celkových asi pět tisíc.²¹⁶ Rozdíl oproti prvním dvěma uprchlickým vlnám spočíval v tom, že zpočátku lidé bydleli výhradně uvnitř ambasády, protože stany Bundeswehru byly teprve na cestě z Weidenu do Prahy. První dva listopadové dny tak muselo stačit vybavení ze skladů velvyslanectví, zahrnující vždy po šesti stech kusech skládacích lůžek, matrací a spacích pytlů, s nimiž se každé volné místo přeměnilo na provizorní noclehárnu.²¹⁷ Do velkokapacitních stanů se část lidí nastěhovala během 3. listopadu,²¹⁸ podle zpravodajských záběrů z Lobkovického paláce tam nicméně i poté panovala neuvěřitelná tláčenice – v pokojích diplomatů stejně jako v reprezentačních sálech, a dokonce na schodišti. Do očí bil hlavně vysoký podíl rodin s malými dětmi (včetně kojenců), pro něž dobrodružná cesta přes Odru nebo Nisu nebyla myslitelná.²¹⁹

NDR z Československa do Spolkové republiky, dohodnutých mezi orgány ČSSR a NDR, Praha, 26.10.1989.

214 Svou roli sehrály transparenty na demonstracích v Lipsku 16. října s nápisy *Visa frei in die Tschechoslowakei* (SAPMO-BArch, DY 30/IV 2/2.039/304, nedatovaná informace tajemníka ÚV SED Horsta Dohluse pro Ericha Honeckera, s. 87).

215 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 2.11.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=jUTPxPzhBfo>, staženo 1.6.2014).

216 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 8 (viz pozn. 13).

217 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 147 n., dokument č. 98 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Odbavování občanů NDR k výjezdům do Spolkové republiky a situace po obnovení bezvívizového cestovního styku z NDR do Československa, Praha, 1.11.1989.

218 *Tamtéž*, s. 156 n., dokument č. 105 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Situace na velvyslanectví přeplněném Němci z NDR, Praha, 3.11.1989.

219 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 3.11.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=AZqa6maJpfg>, staženo 1.6.2014).

Tento stav beze všech pochyb znamenal akutní humanitární krizi. Spolková republika nemohla dělat nic víc než zopakovat své prosby o poskytnutí exteritoriálního ubytování v hotelech nebo školách, jehož náklady by v plné výši uhradila západoněmecká vláda.²²⁰ Československý velvyslanec v Bonnu Dušan Spáčil se však nadále držel argumentace, že Československo na svém území nedovolí vytváření utečeneckých táborů, a doporučil jednat s NDR, která by na své pražské ambasádě mohla zvýšit kapacitu odbavování.²²¹ Takové myšlenky ale pocházely z říše fantazie; východoněmečtí úředníci by své tempo museli zrychlit přibližně dvacetkrát, aby stihli vyřídit žádosti všech zájemců o trvalý výjezd, jichž se hromadilo kolem dvou tisíc denně.²²²

Ve vedení KSČ panovala značná nervozita pramenící z toho, že ulice Malé Strany byly kvůli odstaveným trabantům znovu zablokovány, přičemž další tisíce východních Němců do Prahy teprve mířily. Zdálo se, že uprchlický problém nemá konce, a potvrdilo se, že ve východním Berlíně si s jeho řešením nikdo neví rady. Miloš Jakeš 3. listopadu odpoledne prostřednictvím velvyslance Ziebartu adresoval Egonu Krenzovi naléhavé osobní poselství, v němž východoněmecké vedení žádal buď urychlit proces odbavování uprchlíků (propuštění ze státního svazku a vydávání nových identifikačních dokumentů) nebo opětovně uzavřít hranice s Československem. Pokud by NDR nepřistoupila na jednu ani druhou alternativu, Jakeš prosil alespoň „pozastavit neveřejnou část smlouvy o vzájemné turistice s NDR, ukládající vracet občany, kteří se pokusí o nelegální přechod do třetí země“.²²³ Tato poznámka dokazuje, že československé vedení bylo v krajním případě připraveno nechat uprchlíky odjet přímou cestou do Spolkové republiky.

Soudruhy ve východním Berlíně však v onen pátek 3. listopadu primárně strašila jiná věc – na příští den ohlášená a režimem povolená demonstrace na Alexandrově náměstí, které se i podle střídavých odhadů mohl zúčastnit až milion lidí.²²⁴ Možná

220 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 149–151, dokument č. 99 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Zpráva o výsledku demarše na FMZV ČSSR, směřující k získání náhradních ubytovacích prostor pro občany NDR zdržující se v areálu velvyslanectví, Praha, 2.11.1989.

221 *Tamtéž*, s. 151 n., dokument č. 100 – Velvyslanec ČSSR Spáčil ministerstvu zahraničí v Praze, 3.11.1989.

222 Státní tajemník a člen ÚV SED Werner Krolikowski přítom odhadoval, že při maximálním posílení úřednického týmu na velvyslanectví NDR v Praze by stejně nebylo reálně vyřizovat víc než čtyři sta povolení během čtyřiařiceti hodin (viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 476–478, dokument č. 71 – Fernschreiben des Staatssekretärs Bertele an den Chef des Bundeskanzleramtes, Berlin (Ost), 3.11.1989).

223 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 152, dokument č. 101 – Federální ministerstvo zahraničí velvyslanectvím ČSSR v Berlíně a v Bonnu. Informace 1. teritoriálního odboru o poselství generálního tajemníka ÚV KSČ Jakeše generálnímu tajemníkovi ÚV SED Krenzovi s návrhy ke zvládnutí vystěhovalecké vlny občanů NDR do Spolkové republiky přes Československo a pokyn velvyslanci Spáčilovi intervenovat v bonnském ministerstvu zahraničí v zájmu urychlení odbavovací procedury, Praha, 3.11.1989.

224 O skutečném počtu účastníků se dodnes diskutuje, i podle nejnižších odhadů (půl milionu demonstrantů) se nicméně jednalo o zdaleka největší shromáždění v průběhu východoněmeckého „horkého podzimu“.



Pražský uprchlický happy end (foto www.zeit.de)

právě proto klíčové rozhodnutí padlo brzy – vedení NDR prostě nechtělo s blížícím se víkendem čelit hrozbě dosud největších nepokojů a zároveň mít na krku problém s tisíci uprchlíky za hranicemi země. Ještě vpoledvečer politbyro Ústředního výboru SED odsouhlasilo, aby východoněmeckým občanům bylo s okamžitou platností a bez jakýchkoliv formalit umožněno vycestovat z Československa na Západ.²²⁵ Uprchlíci na Malé Straně se radostnou novinu dozvěděli ještě v pátek krátce před půlnocí od velvyslancova zástupce Armina Hillera, protože Huber měl v té době dovolenou.²²⁶ Doslova během několika minut začali odjíždět lidé s vlastními auty, pro ty ostatní pak byla následujícího dne zorganizována třetí vlna transportů.²²⁷

Historický význam rozhodnutí politbyra dosud vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa z 3. listopadu je zřejmý – kdokoliv chtěl z NDR emigrovat, od tohoto okamžiku mohl. Stačilo pouze přijet na Hlavní nádraží v Praze a tam nasednout do vlaku ve směru Plzeň–Cheb–Marktredwitz. Československá nádraží u hranic s NDR o přibližných počtech uprchlíků nejdříve informovala Prahu, odkud hlavní dispečer železniční dopravy podal zprávu operačnímu středisku Německých spolkových drah. To pak objednalo buď celý mimořádný vlak, nebo pouze několik vagonů, které se připojily za pravidelné spoje.²²⁸ Ještě jednodušší způsob

225 *Tamtéž*, s. 155, dokument č. 104 – Usnesení politbyra ÚV SED o souhlasu s přímým výjezdem občanů NDR z Československa do Spolkové republiky Německo, Berlín, 3.11.1989.

226 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 8.

227 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 157 n., dokument č. 106 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Přímý výjezd 4600 občanů NDR z Československa do Spolkové republiky, organizovaný velvyslanectvím SRN, Praha, 4.11.1989.

228 *Tamtéž*, s. 174–176, dokument č. 118 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Zpráva o vlně volných výjezdů občanů NDR z Československa do Spolkové republiky

spočíval v přejezdu (nebo přechodu) dvacetikilometrového úseku mezi hraničními přechody Vojtanov-Schönberg a Pomezí-Schirnding v západních Čechách. V této oblasti se od 4. do 9. listopadu tvořily nekonečné fronty emigrantů spolu s těmi východními Němci, kteří liberalizace pohybu využívali pouze k návštěvě, výletu nebo nákupům.²²⁹

Nová pravidla cestování z pohledu Československa vytvářela absurdní situaci.

Hranice mezi oběma německými státy včetně rozděleného Berlína sice zůstávaly uzavřené, obyvatelé NDR ale mohli do Spolkové republiky vycestovat přes Československo, které v následujících dnech muselo řešit citelné komplikace: na komunikacích před hranicí se Spolkovou republikou panoval chaos, dopravu blokovaly opuštěné automobily a motocykly, emigranti čekající v dlouhých frontách vykupovali potraviny, které pak chyběly místním.²³⁰ Postižena byla i doprava na železnici (pochopitelně zvláště ve směru na Spolkovou republiku), jenom Hlavním nádražím v centru Prahy za běžného provozu denně procházely minimálně dva tisíce uprchlíků.

Otázkou je, proč vedení ve východním Berlíně neprosadilo elegantnější způsob řešení uprchlického problému – propouštění ze státního svazku klidně mohlo vyřizovat ministerstvo vnitra přímo v NDR. Hlavním důvodem pravděpodobně bylo několik set tisíc nevyřízených žádostí o trvalý výjezd, respektive obava, že s umožněním emigrace přímo z východního Německa tito lidé prostě zmizí. Potvrdilo se však, že pokud byli dotyční pevně rozhodnuti, tak při nejbližší možné příležitosti stejně odešli a nezáleželo na tom, jestli přes zastupitelství v Berlíně, Budapešti nebo v Praze. Během pouhých sedmi dnů (mezi 4. a 10. listopadem 1989) přes československé území do Spolkové republiky natrvalo odešlo 62 500 obyvatel NDR, a exodus přitom s každým dalším dnem nabíral na síle.²³¹

Tento stav českoslovenští komunisté nevydrželi tolerovat dlouho. První náměstek ministra zahraničí Pavel Sadovský 8. listopadu přes tradičního posla špatných zpráv – velvyslance Helmuta Ziebartu – do východního Berlína adresoval žádost, aby se výjezdy občanů NDR odbývaly přímo, bez zajišťdky na československé území.²³² Východoněmecká strana vyšla vstříc, když politbyro Ústředního výboru SED vypracovalo návrh, podle něžž žádosti o cestu do zahraničí nebo o trvalý výjezd měly v co nejkratší lhůtě schvalovat úřady přímo v Německé demokratické republice;

po 3. listopadu 1989, Praha, 9.11.1989.

229 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 5.11.1989 (viz YouTube, http://www.youtube.com/watch?v=_M2NL6klltU, staženo 1.6.2014).

230 AMZV ČR, f. TO, telegram č. 3770 z 8.11.1989. Nutno zdůraznit i to, že podnikaví Češi v pohraničním kiosku na Pomezí vydělávali na tu dobu neskutečné peníze, protože emigrující východní Němci (toužící cestu na Západ patřičně oslavit) za alkohol platili prakticky jakékoliv částky v korunách.

231 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 181 n., dokument č. 124 – Sdělení tiskového mluvčího Federálního ministerstva vnitra ČSSR o počtu občanů NDR, kteří vycestovali z Československa do SRN ve dnech 4.–10.11.1989, 10.11.1989.

232 *Tamtéž*, s. 171, dokument č. 116 – Velvyslanec NDR Ziebart ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, Praha, 8.11.1989.

pro emigraci pak bylo možné použít všechny hraniční přechody se Spolkovou republikou, respektive se Západním Berlínem.²³³

Když Egon Krenz 9. listopadu odpoledne s těmito změnami seznamoval ústřední výbor, určitě netušil, že návrh je vlastně mrtvě narozeným dítětem. O dvě hodiny později totiž tajemník Ústředního výboru SED Günter Schabowski před televizními kamerami mylně informoval o rozhodnutí otevřít i západní hranice NDR s okamžitou platností – což jak známo vedlo k otevření přechodů v Berlínské zdi. Ta ale za pokračující emigrace několika tisícovek lidí denně stejně nepředstavovala nic víc než jen bezúčelné memento právě končící studené války. Její (neplánovaný) pád večer 9. listopadu 1989 byl logickým vyústěním měsíce trvajících uprchlické krize, která z pohledu východoněmeckých komunistů měla pouze špatné nebo ještě horší řešení.

Závěrem

Východoněmecká uprchlická vlna nabývala na síle během celého roku 1989. Když se podařilo odstranit kouř na stálém zastupitelství ve východním Berlíně, objevily se plameny v Maďarsku, které se rozšířily do Prahy a do Varšavy. Z několika desítek berlínských azylantů v lednu se počty zmnohonásobily na řádově desítky tisíc lidí, kteří na podzim 1989 překotně opouštěli „první německý stát dělníků a rolníků“. Požár takového rozsahu nedokázalo komunistické vedení uhasit, o což se ostatně ani příliš nesnažilo – Erich Honecker ani nikdo jiný z jeho gardy neudělal prakticky nic, čím by proudy uprchlíků mířících do Spolkové republiky zastavil, nebo alespoň zmírnil. Sám Honecker transporty první vlny v deníku *Neues Deutschland* a v televizi okomentoval známými slovy: Emigranti „svým jednáním pošlapali morální hodnoty a sami sebe vyloučili ze společnosti; nikdo pro ně nebude ronit slzy“.²³⁴ Takováto reakce naopak vlila olej do ohně, exodus vlastních občanů dále posílila a pro generálního tajemníka vládnoucí strany *de facto* zpečetila brzký konec ve funkci. Jeho nástupci Egonu Krenzovi sice nelze upřít snahu postavit se k problému čelem, šance na návrat statistik emigrantů do starých kolejí byly ale od počátku mizivé, zvláště když se nedalo spoléhat na podporu Sovětského svazu, který do poloviny osmdesátých let vystupoval jako garant existence NDR.

Exodus východních Němců lze vnímat jako jeden z katalyzátorů událostí, respektive klíčových faktorů, které rok 1989 přetvořily na „rok zázraků“. Otevření hranic mezi Maďarskem a Rakouskem na začátku září, odstoupení Ericha Honeckera v polovině října, tentýž krok Egona Krenze o šest týdnů později, mezitím otevření hranic mezi oběma německými státy, s tím logicky spojené úvahy o další formě jejich

233 *Tamtéž*, s. 176 n., dokument č. 119 – Z přepisu magnetofonového záznamu o jednání 10. zasedání Ústředního výboru SED. Informace generálního tajemníka ÚV SED Krenze o zásadách pro cesty občanů NDR do zahraničí, schválených politbyrem ústředního výboru, Berlín, 9.11.1989.

234 Tento výrok cituje např. Michael Richter v knize *Die friedliche Revolution*, s. 251 (viz pozn. 140).

soužití včetně (zatím velmi opatrných) myšlenek na případné znovusjednocení – to vše východoněmecká emigrace přímo vyvolala, nebo alespoň podstatně urychlila. Popsané události bezesporu ovlivnily i politický vývoj v Československu, ačkoliv zde žádné přímé důsledky pro charakter režimu neměly. Jejich význam leží v jiné rovině: zatímco pro obyvatele Československa (respektive Prahy) byl do té doby rozklad komunistických diktatur východního bloku spíše nejasně tušený, díky uprchlíkům z NDR nabyl doslova hmatatelné podoby.²³⁵ Teprve s nimi zřetelně vyvstal reálný obraz krize sovětského bloku, z nějž lidé rychle prchají, dostanou-li příležitost. Kdo byl schopen tuto skutečnost už na podzim 1989 plně docenit, musel jasně tušit, že komunistický experiment v Evropě je minulostí.

Počty uprchlíků na velvyslanectví SRN v Praze během roku 1989

Datum	Počet osob	Komentář
3. ledna	14	
9. ledna	20	
15. června	30	
5. července	cca 20	
15. července	cca 30	
4. srpna	20	
10. srpna	30	Následný vzestup je zčásti připisován uzavření ambasády SRN v Budapešti 13. srpna
17. srpna	40	
18. srpna	49	
23. srpna	153	Uzavřeno velvyslanectví SRN v Praze
28. srpna	210	
5. září	300	
11. září	400	
12. září	450	Stav z ranních hodin, příjezd Wolfganga Vogela během dne
13. září	150	

235 Výstižně to formuloval Oldřich Tůma: „Historie obsazení pražské ambasády SRN ... významným způsobem přispěla i k pádu komunistického režimu v Československu, nebo – přesněji řečeno – k vytvoření psychologické atmosféry ve společnosti, jež byla předpokladem tohoto pádu. (...) Řady opuštěných aut s poznávacími značkami NDR ... byly svědectvím něčeho silného a živelného... Posilovaly tušení, že se něco významného mění a něco velkého neodvratně zaniká...“ (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 148 a 163.)

14. září	170	
19. září	500	
20. září	460	Uzavřeno velvyslanectví SRN ve Varšavě
22. září	600	
23. září	670	
24. září	780	
25. září	900	Vogel večer podruhé v krátké době v Praze
26. září	1200	Vogel garantuje výjezd pro všechny uprchlíky do šesti měsíců od návratu
27. září	1300–1500	Krach Vogelovy druhé pražské mise
28. září	2100–2500	Množství nově příchozích uprchlíků se prakticky nedá kontrolovat
29. září	2600–2700	Československému vedení dochází trpělivost, žádá po východním Berlíně řešení
30. září	3500	Stav v 19:00, krátce nato začíná první vlna transportů
1. října	cca 300	Stav v 18:00, kdy velvyslanec Huber uprchlíkům otevírá hlavní vchod
2. října	400–2000	Neúspěšný pokus VB zatarasit přístupové cesty k ambasádě
3. října	3000–4500	S platností od 17:00 je dočasně pozastaven bezvízový styk mezi NDR a ČSSR
4. října	100	S jednodenním zpožděním zorganizována druhá vlna transportů, stav večer
7. října	13	
18. října	87	
1. listopadu	383	Tímto dnem je obnoven bezvízový styk mezi ČSSR a NDR, stav v 18:00
2. listopadu	800–1500	
3. listopadu	4000–5000	Oznámeno povolení vycestovat na občanský průkaz, začíná třetí vlna transportů; prakticky od tohoto okamžiku až do pádu Berlínské zdi Československo vedle Maďarska pro obyvatele NDR sloužilo jako průchod v železné oponě

Tato studie vznikla v rámci projektu „Německo-německé vztahy v letech 1982–1989 v kontextu československé a evropské politiky“, financovaného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy pod číslem 0389/2010.

Od nezištné kulturní výměny k prosazování národních zájmů

*Koncepční proměny zahraniční kulturní politiky SRN
a česko(slovensko)-německé kulturní vztahy*

Petra Baštová

Na podzim roku 2011 představilo německé ministerstvo zahraničí novou koncepci zahraniční kulturní politiky. Byť se o ní příliš nemluví ani v Německu, natož pak v České republice, odráží tato nová koncepce poměrně dalekosáhlé změny zahraniční politiky Spolkové republiky Německo a vypovídá leccos i o společenském vývoji této země. Proto je žádoucí tuto novou koncepci analyzovat a zasadit do historického kontextu srovnáním s koncepcemi předcházejícími.

V historii Spolkové republiky Německo najdeme pouze tři ucelené koncepce zahraniční kulturní politiky: první z nich byla oficiálně schválena vládou sociálně-liberální koalice v roce 1977,¹ druhou přijala v roce 2000 vláda rudo-zelené koalice² a současnou koncepci, přijatou vládou konzervativně-liberální koalice,

1 Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kulturpolitik: Stellungnahme der Bundesregierung zum Bericht der Enquete-Kommission Auswärtige Kulturpolitik des Deutschen Bundestages. Dokumentation*. Bonn, Auswärtiges Amt 1977. Zveřejněno také jako: *Deutscher Bundestag*, tisk č. 8/927 z 23.9.1977. Dostupné též na webových stránkách Německého spolkového sněmu (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/08/009/0800927.pdf>, ověřeno 15.5.2012). Předstupněm vládní koncepcí z roku 1977 byly *Zásady zahraniční kulturní politiky*, formulované spolkovým ministerstvem zahraničí již v roce 1970. V této práci je detailně analyzována vládní koncepce jakožto finální dokument, který završil koncepční změny 60. a 70. let.

2 Auswärtiges Amt, Kulturabteilung (ed.): *Auswärtige Kulturpolitik: Konzeption 2000* (dále jen *Konzeption 2000*). Berlin, Auswärtiges Amt 2000. Dostupné též na webových stránkách

zveřejnilo spolkové ministerstvo zahraničí v září 2011.³ Na základě kvalitativní obsahové analýzy tří výše zmíněných klíčových dokumentů německé zahraniční kulturní politiky, jejich komparace a zasazení do kontextu německého politického a společenského vývoje od druhé světové války až do současné doby a na základě vyhodnocení rozsáhlého korpusu dobové politické publicistiky, klíčových archivních materiálů i odborné literatury⁴ nastiňují v této studii hlavní rysy zahraniční kulturní politiky Spolkové republiky Německo a jejich proměny v čase. Srovnání těchto tří koncepcí, pokud je mi známo, dosud nebylo provedeno ani v české, ani v cizojazyčné odborné literatuře.⁵

Článek se pokusí zodpovědět otázku, co sledované změny vypovídají o celkovém vývoji německé zahraniční politiky i německé společnosti, jejího vnímání sebe sama a vyrovnávání s nelehkou minulostí. Na konkrétním příkladu zahraniční kulturní politiky tak práce reflektuje, jak se německá společnost oprošťovala (případně ještě oprošťuje) od traumatu druhé světové války, neváhá již relativně otevřeně deklarovat své národní zájmy a přestává být altruistická, což je celkovým trendem současného vývoje zahraniční politiky Spolkové republiky Německo. Ještě více než výrazem rostoucího odstupu současné generace německých politických i hospodářských elit od zátěže minulosti jsou tyto změny ovšem projevem soudobých snah Německa konsolidovat své veřejné rozpočty.⁶

Ústavu pro zahraniční vztahy (*Institut für Auslandsbeziehungen*) (http://www.ifa.de/pdf/aa/akbp_konzeption2000.pdf, ověřeno 12.5.2012).

- 3 Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik in Zeiten der Globalisierung: Partner gewinnen, Werte vermitteln, Interessen vertreten*. Berlin, Auswärtiges Amt 2011. Dostupné též na webových stránkách spolkového ministerstva zahraničí (<http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/373560/publicationFile/165399/Organisationsplan.pdf>, ověřeno 13.5.2012).
- 4 Zasazení zkoumaných koncepcí do historického kontextu je v případě 70. let poněkud detailnější, protože se může opírat o archivní materiály a větší množství odborné literatury, zatímco podrobné zhodnocení současné koncepce bude možné až s větším časovým odstupem a po uplynutí třicetileté lhůty pro zpřístupňování archivních materiálů.
- 5 Česky psaná odborná literatura se německé zahraniční kulturní politice v koncepční rovině téměř nevěnuje. Z německojazyčné literatury se koncepcemi zahraniční kulturní politiky SRN zabývají např. následující díla, která ovšem ještě nezahrnují novou koncepci z roku 2011: BAUER, Gerd Ulrich: *Auswärtige Kulturpolitik als Handlungsfeld und „Lebenselixier“: Expertentum in der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik und der Kulturdiplomatie*. München, Iudicium 2011; MAAß, Kurt-Jürgen (ed.): *Kultur und Außenpolitik: Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden, Nomos 2009; RICHTEROVÁ, Pavlína: Der lange Weg zum Dialog: Ein Jahrhundert deutsche Auswärtige Kulturpolitik (1912–2001). In: *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territoria*, roč. 4, č. 6 (2004), s. 13–103.
- 6 Například pro oblast německé bezpečnostní politiky to doložili Martin Wagener a Wolfgang Wagner: WAGENER, Martin: Auslandseinsätze der Bundeswehr: Normalisierung statt Militarisierung deutscher Sicherheitspolitik. In: MAULL, Hanns W. – HARNISCH, Sebastian – GRUND, Constantin (ed.): *Deutschland im Abseits? Rot-Grüne Außenpolitik 1998–2003*. Baden-Baden, Nomos 2003, s. 33–48; WAGNER, Wolfgang: From Vanguard to Laggard: Germany in European Security and Defence Policy. In: *German Politics*, roč. 14, č. 4 (2005), s. 455–469.

Článek se inspiruje politologickými studiemi k zahraniční politice několika posledních spolkových vlád.⁷ Narozdíl od nich se však zaměřuje na kulturní dimenzi zahraniční politiky a věnuje se tématu z pohledu historika: sleduje vývoj v delším časovém rozmezí a rovnocenně srovnává novější dvě koncepce s koncepcí ze sedmdesátých let. Práci je možno zařadit mezi proud, který Eckart Conze označuje jako „moderní“ a Ute Frevertová jako „nové“ politické dějiny.⁸ Nejdříve stručně vymezují klíčové pojmy a charakterizují německou zahraniční kulturní politiku do sedmdesátých let dvacátého století. Poté v chronologickém pořadí popisují, zasazují do historického kontextu a analyzují zmíněné tři koncepce. Na závěr pak na základě komparace těchto koncepcí hodnotím vývoj německé zahraniční kulturní politiky za posledních více než čtyřicet let s ohledem na obecné proměny německé zahraniční politiky i německé společnosti. U všech tří zkoumaných koncepcí navíc stručně nastiňuji a hodnotím jejich důsledky pro vývoj česko-německých kulturních vztahů.

Vývoj zahraniční kulturní politiky SRN do sedmdesátých let

Zájem historiků o oblast kultury roste od šedesátých, a zvláště pak sedmdesátých let minulého století. Postupně došlo k výrazným změnám v užívání pojmu „kultura“. Velmi zjednodušeně řečeno, dříve velmi časté úzké vymezení „kultury“ jakožto umění ustoupilo širokému výkladu „kultury“ jakožto veškerých produktů lidské činnosti či soustavy náboženských, etických a estetických hodnot (toto pojetí zahrnuje mimo jiné i zvyky, tradice a životní styl), případně jako sdíleného systému znaků a symbolů (poslední pojetí vychází z lingvistického obratu).⁹ Se zaměřením

-
- 7 Viz např. KUNDNANI, Hans: More Money, More Problems: Germany's foreign policy is increasingly driven by economic interests. In: *IP Journal – Global Edition*, roč. 12, č. 6 (2011), s. 18–25; HELLMANN, Gunther: Normatively Disarmed, But Self-Confident: German foreign policy 20 years after reunification. In: *Tamtéž*, roč. 12, č. 3 (2011), s. 45–51; MAULL, H. W. – HARNISCH, S. – GRUND, C. (ed.): *Deutschland im Abseits?*; GUÉROT, Ulrike: Eine deutsche Versuchung: Östliche Horizonte? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 62, č. 10 (2012), s. 9–16; HIPPLER, Jochen: Perspektiven der internationalen Politik im 21. Jahrhundert: Rahmenbedingungen deutscher Außenpolitik. In: *Tamtéž*, s. 27–33.
- 8 Více viz např. CONZE, Eckart: Sicherheit als Kultur: Überlegungen zu einer „modernen Politikgeschichte“ der Bundesrepublik Deutschland. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 53, č. 3 (2005), s. 357–380; FREVERT, Ute: Neue Politikgeschichte: Konzepte und Herausforderungen. In: FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard (ed.): *Neue Politikgeschichte: Perspektiven einer historischen Politikforschung*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2005, s. 7–26; FREVERT, Ute: Neue Politikgeschichte. In: EIBACH, Joachim – LOTTES, Günther (ed.): *Kompass der Geschichtswissenschaft: Ein Handbuch*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2006, s. 152–164.
- 9 Více k pojímání a konceptu kultury viz např. SEWELL, William H.: The Concept(s) of Culture. In: SPIEGEL, Gabrielle M. (ed.): *Practicing History: New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn*. New York – London, Routledge 2005, s. 76–110; PEŠEK, Jiří: Zum Begriff der Kultur in Mitteleuropa: Eine Einführung. In: MAREK, Michaela – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jiří – PRAHL, Roman (ed.): *Kultur als Vehikel und als Opponent politischer Absichten: Kulturkontakte zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken von der Mitte des 19. Jahrhunderts*

na kulturní politiku dobře koresponduje definice britského kulturního historika Petera Burkeho, která „kulturu“ charakterizuje jako „systém sdílených významů, postojů a hodnot a symbolických forem (chování, předmětů), jimiž jsou vyjádřeny nebo ztělesněny“.¹⁰ Tato definice skýtá možnost propojit oblast kultury s oblastí kulturní politiky, kde jde právě o sdílené významy a o to, jak jsou postoje a hodnoty prezentovány, šířeny, interpretovány a recipovány.

Této definici „kultury“ odpovídá pojetí „zahraniční kulturní politiky“ u Victorie Znined-Brandové, která ji definuje jako „pěstování bilaterálních i multilaterálních mezinárodních státních a společenských vztahů v oblasti kultury, vzdělávání, vědy a v sociální oblasti“.¹¹ V tomto pojetí zahraniční kulturní politika zahrnuje mimo jiné mezinárodní výměnu v oblasti umění, zprostředkování německého jazyka a znalosti realit Německa, podporu německých škol v zahraničí, mezinárodní spolupráci na poli vzdělávání a vědy, spolupráci společenských organizací, pomoc rozvojovým zemím na poli kultury a vzdělávání či výměnné programy pro mládež a v oblasti sportu. Ve zmíněné definici se ovšem až příliš vytrácí složka „politiky“. Z tohoto pohledu je třeba ji doplnit například definicí Hansgerta Peiserta a Johannesena Kuppeho, kteří „zahraniční kulturní politiku“ vidí jako rozličné kulturní vztahy „mezi státy a společnostmi ... které jsou na základě státní podpory nasazovány jako nástroje zahraniční politiky“.¹² Zhruba takto chápalo a chápe „zahraniční kulturní politiku“ (západo) německé ministerstvo zahraničních věcí od přelomu šedesátých a sedmdesátých let dvacátého století až dodnes.¹³ Dříve bylo v Německu pojmem „kultura“ označováno v první řadě umění, a to jako takzvaná vysoká kultura pro elity. Zahraniční kulturní politika ovšem již v 19. století zahrnovala i šíření německého jazyka a klasické vzdělanosti.

-
- bis in die 1980er Jahre*. Essen, Klartext 2010, s. 31–37; HORSKÝ, Jan: Od rétorické figury k analytické kategorii: K vývoji pojmu „kultura“ v dějepiscetví 20. století. In: STORCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan (ed.): *Paralely, průsečíky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí n/L., Albis international 2009, s. 15–66.
- 10 BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha, Argo 2005, s. 15.
- 11 ZNINED-BRAND, Victoria: *Deutsche und französische auswärtige Kulturpolitik: Eine vergleichende Analyse. Das Beispiel der Goethe-Institute in Frankreich sowie der Instituts und Centres Culturels Français in Deutschland seit 1945*. Frankfurt/M., Peter Lang 1999, s. 21.
- 12 PEISERT, Hansgert – KUPPE, Johannes: *Kulturpolitik, auswärtige*. In: LANGENBUCHER, Wolfgang R. – RYTLEWSKI, Ralf – WEYERGRAF, Bernd (ed.): *Handbuch der deutsch-deutschen Wirklichkeit: Bundesrepublik Deutschland. Deutsche Demokratische Republik im Kulturvergleich*. Stuttgart, Metzler 1988, s. 372–379, zde s. 372.
- 13 Více k užívání pojmu „kultura“ v německé zahraniční politice viz KRETZENBACHER, Heinz L.: Der „erweiterte Kulturbegriff“ in der außenpolitischen Diskussion der Bundesrepublik Deutschland: Ein Vergleich mit der öffentlichen/innenkulturpolitischen und kulturwissenschaftlichen Begriffsentwicklung von den sechziger bis zu den achtziger Jahren. In: *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache: Intercultural German Studies*, roč. 18. München, Iudicium 1992, s. 170–196; ELENSCHNEIDER, Hannah-Kristin: *Definition und Verständnis des Kulturbegriffes: Die Auswärtige Kulturpolitik Deutschlands und Frankreichs seit 1990 respektive 1992*. München, Meidenbauer 2009; SCHREINER, Patrick: *Außenkulturpolitik: Internationale Beziehungen und kultureller Austausch*. Bielefeld, Transcript 2011, s. 34–125.

Ve třicátých letech uplynulého století sice německá zahraniční kulturní politika zaznamenala rozvoj, sloužila ale propagaci agresivní národnostní politiky a zároveň měla propůjčit politice nacistů „humánní tvář“.14 Hruzy druhé světové války a holokaustu ji pak zdiskreditovaly. Základní principy zahraniční politiky Spolkové republiky Německo, které vycházely a stále ještě vycházejí z traumatu druhé světové války a počínající války studené, jsou zakotveny v její ústavě: mírová politika, zákaz útočné války, důraz na mezinárodní spolupráci, respektování a hájení lidských práv a do počátku devadesátých let také usilování o opětovné sjednocení Německa.15

Během padesátých let získávala Spolková republika postupně zpět suverenitu v oblasti zahraniční politiky i důvěru mezinárodního společenství. Tomu odpovídala i její zahraniční kulturní politika, která byla tehdy poměrně zdrženlivá, obezřetná a snažila se především vylepšovat obraz Německa a odbourávat negativní předsudky.16 Již na podzim 1949 byl při kancléřském úřadu zřízen kulturní referát a ministerstvo zahraničí mělo své kulturní oddělení už od roku 1951, kdy bylo samo obnoveno. Během padesátých let vstoupila Spolková republika do mezinárodních organizací jako UNESCO a Rada pro kulturní spolupráci při Radě Evropy. Obnoveny byly takzvané zprostředkující organizace (*Mittlerorganisationen*), z nichž mnohé navázaly na činnost stejných nebo podobných institucí z dob Výmarské republiky – nejznámější z nich jsou Goethe-Institut, Německá akademická výměnná služba (*Deutscher Akademischer Austauschdienst* – DAAD), Ústav pro zahraniční vztahy (*Institut für Auslandsbeziehungen* – IfA) a Nadace Alexandra von Humboldta (*Alexander von Humboldt-Stiftung* – AvH).17

Provozování zahraniční kulturní politiky tedy ve Spolkové republice bylo a je decentralizované. Zprostředkující organizace mají poměrně velkou nezávislost. Spolková vláda (v jejím rámci především ministerstvo zahraničí) si ponechala většinou jen celkové řízení, koordinaci a plánování, přestože rozhodující měrou financuje činnost těchto organizací. Takovéto uspořádání vzešlo ze snahy distancovat se od kulturní propagandy třetí říše i centrálně řízené kulturní politiky Německé

14 ARNOLD, Hans: *Auswärtige Kulturpolitik: Ein Überblick aus deutscher Sicht*. München – Wien, Carl Hanser 1980, s. 13.

15 *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, především články 1, 2, 20, 24, 25 a 26. Dokument je dostupný na webových stránkách Spolkového sněmu (<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/10060000.pdf>, ověřeno 10.8.2012).

16 Johannes Paulmann v této souvislosti užívá výraz *Haltung der Zurückhaltung* (zdrženlivý postoj): viz PAULMANN, Johannes: *Auswärtige Repräsentationen nach 1945: Zur Geschichte der deutschen Selbstdarstellung im Ausland*. In: TÝŽ (ed.): *Auswärtige Repräsentationen: Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Köln/R., Böhlau 2005, s. 1–34, zde s. 1.

17 Základní přehled o hlavních zprostředkujících organizacích německé zahraniční kulturní politiky viz MAAß, Kurt-Jürgen: *Das deutsche Modell: Die Mittlerorganisationen*. In: TÝŽ (ed.): *Kultur und Außenpolitik*, s. 269–280 (viz pozn. 5). Detailně viz např. KATHE, Steffen R.: *Kulturpolitik um jeden Preis: Die Geschichte des Goethe-Instituts von 1951 bis 1990*. München, Meidenbauer 2005; WITTEK, Bernard: *Und das in Goethes Namen: Das Goethe-Institut von 1951 bis 1976*. Berlin, Vistas 2005; JANSEN, Christian: *Exzellenz weltweit: Die Alexander von Humboldt-Stiftung zwischen Wissenschaftsförderung und auswärtiger Kulturpolitik (1953–2003)*. Köln/R., DuMont-Literatur-und-Kunst-Verlag 2004.

demokratické republiky, z důrazu na svobodu kulturní tvorby a také z nedostatku personálu na ministerstvu zahraničí v poválečných letech.¹⁸ Celkově byl zahraniční kulturní politice v poválečném západním Německu přikládán poměrně malý význam (čemuž odpovídaly i vynakládané prostředky) a byla provozována nesystematicky, bez ucelenějších plánů a koncepcí. Její koordinace byla a je komplikována nejen pluralitou nositelů na úrovni zprostředkujících organizací, ale i rozptýlením kompetencí mezi několika spolkovými ministerstvy. A aby toho nebylo málo, jednoduchý v tomto případě není ani vztah spolku a spolkových zemí, protože zahraniční politika spadá do kompetence spolku, zatímco kultura do kompetence zemí.¹⁹

Pro pochopení změn, k nimž na poli západoněmecké zahraniční kulturní politiky došlo v šedesátých a sedmdesátých letech, je třeba mít na paměti především rozsáhlé společenské proměny let šedesátých. Mladá generace přišla s kritikou konzumního způsobu života svých rodičů, jejich odvratu od politiky a „mlčení“ o nacistické minulosti. Společenské nepokoje vyústily v revoltu roku 1968 a jejich extrémním projevem byly teroristické akce Frakce Rudé armády.²⁰ Díky této generační obměně a nástupu masových médií pokročila demokratizace společnosti a vzrostl její zájem o politické dění a angažovanost. Zvýšený důraz byl kladen na porozumění a dialog mezi národy, včetně uvolňování napětí mezi Západem a Východem a vyrovnávání rozdílů mezi Severem a Jihem. Zásadní dopad měly tyto proměny společenského klimatu šedesátých let mimo jiné právě na zahraniční kulturní politiku, která během tohoto a následujícího desetiletí získávala na významu. Začala být prohlašována za „třetí pilíř“ zahraniční politiky Spolkové republiky vedle klasické diplomacie a bezpečnostní politiky na straně jedné a zahraniční hospodářské politiky na straně druhé. Ujalo se rozšířené chápání pojmu „kultura“ a důraz se přesouval od exportu vlastní kultury k vzájemné kulturní výměně.

Změny se začaly rýsovat už v první polovině šedesátých let, kdy kulturní oddělení ministerstva zahraničí vedl Dieter Sattler. Od něj pochází označení zahraniční kulturní politiky za „třetí jeviště“ (*dritte Bühne*) zahraniční politiky,²¹ které později

18 Více k obnově západoněmecké kulturní politiky po druhé světové válce viz ECKARD, Michels: Zwischen Zurückhaltung, Tradition und Reform: Anfänge westdeutscher auswärtiger Kulturpolitik in den 1950er Jahren am Beispiel der Kulturinstitute. In: PAULMANN, J. (ed.): *Auswärtige Repräsentationen*, s. 241–258; DÜWELL, Kurt: Zwischen Propaganda und Friedensarbeit: 100 Jahre Geschichte der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik. In: MAAß, K.-J. (ed.): *Kultur und Außenpolitik*, s. 61–111, zde s. 82–96.

19 V Německu proto neexistuje spolkové ministerstvo kultury, nýbrž jen zemská ministerstva. Teprve v listopadu 1998 byla na spolkové úrovni zřízena alespoň funkce pověřence pro kulturu a média (*Beauftragter für Kultur und Medien*), který mimo jiné zasedá v Radě ministrů kultury Evropské unie.

20 Více viz např. WINKLER, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen*, sv. 2: *Deutsche Geschichte 1933–1990*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2005, s. 246–305; FREI, Norbert: *Jugendrevolte und globaler Protest*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2008; DAŇKOVÁ, Šárka: *RAF: Frakce Rudé armády*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006.

21 Viz např. SATTLER, Dieter: Die dritte Bühne der Außenpolitik. In: MARTIN, Berthold (ed.): *Jahrbuch der Auswärtigen Kulturbeziehungen 1964*. Bonn, Akademischer Verlag 1964, s. 13–21;

převzal Willy Brandt jako již zmiňovaný „třetí pilíř“. ²² Sattler pro své oddělení soustavně žádal navýšení personálního stavu i finančních prostředků a snažil se prosazovat rovnocennou kulturní výměnu se zahraničím. ²³ U svých nadřízených – státního tajemníka Rolfa Lahra i ministra Gerharda Schrödera – sice nenacházel dostatečnou podporu, ²⁴ přesto se ale podařilo nastartovat pozvolný pozitivní vývoj, o čemž svědčí například nárůst finančních prostředků, ²⁵ vydávání výročních zpráv a dalších publikací ²⁶ či debaty v plénu i v zahraničním výboru Spolkového sněmu. ²⁷ Tyto tendence pokračovaly i v druhé polovině šedesátých let.

Koncepce sociálně-liberální koalice

Naplno se chystané změny projevíly za vlády Brandtovy sociálně-liberální koalice (SPD a FDP). Ve vládním prohlášení vybídl Willy Brandt mimo jiné k tomu, aby byly v rámci zahraniční kulturní politiky prezentovány nejen výkony minulosti, ale i současné kulturní dění. ²⁸ Demokratizační tendence přelomu šedesátých a sedmdesátých let se odrážely ve snaze prezentovat německou kulturu v zahraničí nejen elitám, nýbrž „celé“ společnosti. V souladu s tím už pod pojmem „kultura“ rozhodně nebylo spatřováno jen umění – parlamentní státní tajemník při ministerstvu zahraničí, známý sociolog Ralf Dahrendorf v tomto kontextu dokonce mluvil o „mezistátní kulturní a společenské politice“ (*zwischenstaatliche Kultur- und*

SATTLER, Dieter: Einleitung. In: *Die Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes: Jahresbericht 1964*. Bonn, Auswärtiges Amt 1965, s. ix–xvi, zde s. x.

- 22 Viz např. BRANDT, Willy: Bemerkungen zur auswärtigen Kulturarbeit. In: MARTIN, Bernhard (ed.): *Auswärtige Kulturbeziehungen*, sv. 4. Neuwied – Berlin, Hermann Luchterhand 1967, s. 11–13, zde s. 11.
- 23 Podrobně viz STOLL, Ulrike: *Kulturpolitik als Beruf: Dieter Sattler (1906–1968) in München, Bonn und Rom*. Paderborn – München, Schöningh 2005, především s. 315–439.
- 24 *Tamtéž*, mj. s. 355–358, 426–433 a 438 n. Viz též dokumenty k jednáním o spolkovém rozpočtu na rok 1966: *Das politische Archiv des Auswärtigen Amtes*, Berlin (dále jen PA AA), fond (f.) Ministerbüro (B1), signatura (sign.) B1–231 (signatura udává archivní fond a číslo svazku); *tamtéž*, f. Büro Staatssekretäre (B2), sign. B2–155.
- 25 Viz např. Finanzielle Aufwendungen des Auswärtigen Amtes für die Kulturarbeit und Schulen im Ausland 1952–1971 (tabulka č. 39). In: Auswärtiges Amt (ed.): *Die Auswärtige Politik der Bundesrepublik Deutschland*. Köln/R., Wissenschaft und Politik 1972, s. 961.
- 26 Viz např. 1. výroční zpráva kulturního oddělení: Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes (ed.): *Die Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes: Jahresbericht 1964*. Bonn, Auswärtiges Amt 1965.
- 27 *Verhandlungen des Deutschen Bundestages: Stenographische Berichte* (dále jen VDB-SB): 3.–6. Wahlperiode. (Jednotlivé svazky byly průběžně vydávány Spolkovým sněmem v Bonnu v 60. a 70. letech.) *Der Auswärtige Ausschuß des Deutschen Bundestages: Sitzungsprotokolle 1957–1961, 1961–1965, 1965–1969*. Düsseldorf, Droste 1993, 2004 a 2006.
- 28 Im Bewußtsein der Verantwortung für die Zukunft unseres Landes: Reform von Staat und Gesellschaft. Wille zur Kontinuität und konsequenten Weiterentwicklung. Regierungserklärung des Bundeskanzlers vor dem Deutschen Bundestag. In: *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung* (dále jen Bulletin), č. 132 (29.10.1969), s. 1121–1128, zde s. 1127.

Gesellschaftspolitik).²⁹ Už roku 1970 vydalo spolkové ministerstvo zahraničí první ucelený koncepční dokument nazvaný *Zásady zahraniční kulturní politiky*, který do značné míry předjímal principy obsažené ve vládním stanovisku z roku 1977.³⁰

Spolkový sněm roku 1971 zřídil na podnět frakce Křesťanskodemokratické unie Německa a Křesťansko-sociální unie Bavorska (CDU/CSU) takzvanou anketní komisi „Zahraněční kulturní politika“ (*Enquete-Kommission „Auswärtige Kulturpolitik“*), která v říjnu 1975 předložila rozsáhlou závěrečnou zprávu.³¹ Jednalo se o dokument kompromisního charakteru, jehož návrhy korespondovaly s výše zmiňovanými *Zásadami zahraniční kulturní politiky*. V květnu 1976 byla zpráva jednohlasně schválena Spolkovým sněmem, což svědčí o v zásadě shodném postoji vládních i opozičních stran.³²

Jednadvacátého září 1977 schválila spolková vláda stanovisko ke zprávě parlamentní komise, které se tak stalo první oficiální a politicky závaznou koncepcí německé zahraniční kulturní politiky. V souladu se zprávou komise definovala zahraniční kulturní politiku jako „mezinárodní spolupráci v kulturní oblasti“, jako „nosný pilíř“ zahraniční politiky Spolkové republiky Německo („zahraniční politiky, která chce sloužit zajištění míru ve světě“ a „musí proto přispívat ke vzájemnému porozumění vnitřnímu vývoji jednotlivých národů“).³³ Vláda se shodla na stanovisku, že postavení a vnímání Německa nesmí být dáno jen jeho politickou vahou a výkonností jeho ekonomiky, že je třeba přikládat rovnocenný politický význam i oblasti kultury, a proto za „stálý cíl“ zahraniční kulturní politiky prohlásila „legitimaci Spolkové republiky jako kulturního státu v proměňujícím se světě“.³⁴ Vycházela přitom z jednoty německé národní kultury navzdory rozdělení německého národa do dvou států.³⁵ Kulturní politika měla za úlohu zlepšovat obraz Německa

29 Viz např. projev Ralfa Dahrendorfa ve Spolkovém sněmu 28.11.1969: Gesamtplan für die Auswärtige Kulturpolitik. In: *Bulletin*, č. 147 (3.12.1969), s. 1254–1256. Více viz DEFANCE, Corine: Die auswärtige Kulturpolitik im Wandel: Neuansätze der Jahre 1966–1974. In: WILKENS, Andreas (ed.): *Wir sind auf dem richtigen Weg: Willy Brandt und die europäische Einigung*. Bonn, Dietz 2010, s. 320–341, zde s. 331.

30 Auswärtiges Amt (ed.): *Leitsätze für die auswärtige Kulturpolitik*. Bonn, Auswärtiges Amt 1970.

31 Zpráva obsahuje 500 zjištění a 130 doporučení: *Bericht der Enquete-Kommission Auswärtige Kulturpolitik gemäß Beschluß des Deutschen Bundestages vom 23. Februar 1973*. Deutscher Bundestag, tisk č. 7/4121 ze 7.10.1975. Dostupné též na webových stránkách Ústavu pro zahraniční vztahy (http://www.ifa.de/pdf/aa/akbp_enquete1975.pdf, ověřeno 17.6.2012).

32 Viz 239. zasedání Spolkového sněmu v 7. volebním období, 7.5.1976. In: *VDB-SB*, sv. 98, s. 16 721–16 743.

33 Tato definice byla převzata ze *Zásad zahraniční kulturní politiky*: Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kulturpolitik: Stellungnahme der Bundesregierung...*, s. 13 (viz pozn. 1).

34 Tato formulace pochází ze zprávy anketní komise Spolkového sněmu (*tamtéž*, s. 13).

35 *Tamtéž*, s. 14. Teze o jednotě německé kultury ovšem nezamezovala soupeření mezi SRN a NDR na poli zahraniční kulturní politiky, které bylo nejsilnější v 50. letech, ale ani později neustávalo (viz např. WEIß, Peter Ulrich: *Kulturarbeit als diplomatischer Zankapfel: Die kulturellen Auslandsbeziehungen im Dreiecksverhältnis der beiden deutschen Staaten und Rumäniens von 1950 bis 1972*. München, Oldenbourg 2010; GRIESE, Olivia: *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg: Die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949–1973*. Wiesbaden, Harrassowitz 2006).

představováním jeho výkonů na poli kultury (výkonů, které nemohou a nesmějí být určovány vládou), přičemž měla zprostředkovávat vyvážený pohled na Německo, který odpovídá realitě a je i sebekritický.³⁶ Neměla ovšem být „pouze informací“ o německé kultuře, nýbrž také „výměnou a spoluprací“.³⁷

Zahraniční kulturní politika se podle spolkové vlády měla řídit všeobecnými zahraničněpolitickými cíli, které tehdy byly spatřovány v podpoře sjednocování Evropy a rozvoje transatlantického partnerství, v zajištění míru a uvolňování napětí a ve „vyrovnávání zájmů mezi průmyslovými a rozvojovými zeměmi“.³⁸ Tyto tři cíle charakterizují vztah Spolkové republiky k Západu, k Východu a k zemím třetího světa. V západních průmyslových zemích chtěla spolková vláda posílit „kulturní přítomnost“ Spolkové republiky.³⁹ Už v tomto prohlášení najdeme stanovisko, že Evropská unie (o níž bylo tou dobou teprve usilováno) není jen „politicko-hospodářský cíl“, nýbrž „potřebuje také kulturní dimenzi“.⁴⁰ S východoevropskými komunistickými státy chtěla Spolková republika rozvíjet kulturní vztahy, přestože tyto země přijímaly její nabídky pouze selektivně a odmítaly reciprocitu.⁴¹

Se zeměmi Latinské Ameriky, Blízkého a Středního východu, severní Afriky a s některými zeměmi Asie (s Indií, Indonésií, Jižní Koreou a Afghánistánem) měla Spolková republika tradičně poměrně rozvinuté a všestranné kulturní styky. Nově chtěla rozvíjet také styky s Čínou a Singapurem.⁴² V případě subsaharských afrických států mělo být primárním cílem západoněmecké kulturní politiky lépe se navzájem poznat a prohloubit vzájemné porozumění. Spolková republika zde neměla jen prezentovat svou vlastní kulturu, měla zároveň přispívat k svébytnému rozvoji kultury a školství těchto zemí. Vláda se také zavázala podporovat prezentaci africké kultury ve Spolkové republice.⁴³

Podívejme se nyní na tematické oblasti kulturní činnosti. Na prvním místě byla jmenována podpora německého jazyka, na druhém zahraniční německé školy a na třetím vysoké školy a věda. Následovaly oddíly: zprostředkování umělecké produkce a média, setkávání a výměna mezi společenskými uskupeními a na závěr multilaterální spolupráce v mezinárodních organizacích. Německý jazyk byl označen za centrální součást německé kultury a důležitého zprostředkovatele porozumění mezi národy⁴⁴ a podpora zahraničních německých škol za jednu z nejstarších a nadále nepostradatelných úloh.⁴⁵ Školy se měly co nejvíce otevřít hostitelským

36 *Tamtéž*, s. 15 n.

37 *Tamtéž*, s. 12.

38 *Tamtéž*, s. 14 a 33.

39 *Tamtéž*, s. 34.

40 *Tamtéž*.

41 *Tamtéž*, s. 35.

42 *Tamtéž*, s. 36.

43 *Tamtéž*, s. 37.

44 *Tamtéž*, s. 18 n.

45 V 70. letech existovalo více než tři sta takových škol s více než stovkou tisíc žáků. Na jejich podporu připadalo téměř čtyřicet procent výdajů ministerstva zahraničí v oblasti zahraniční kulturní politiky, což byla dosti velká zátěž. Proto chtěla spolková vláda do jejich financování zapojit i hostitelské země. (*Tamtéž*, s. 20 a 22.)



Průčelí budovy spolkového ministerstva zahraničí v Berlíně se státním znakem Německa

zemím jako vzdělávací a kulturní centra a měly být přístupné i dětem z těchto zemí, a to z různých vrstev společnosti. Celkově ovšem byla jejich podpora přece jen poněkud omezována ve prospěch podpory akademické výměny a spolupráce na poli vědy, kterou se spolková vláda rozhodla posílit s odůvodněním, že v ní bývají zapojeni lidé aktivně se podílející na kulturním životě své země a těšící se uznání ve své zemi, kteří často zastávají vůdčí pozice.⁴⁶ Principu vzájemnosti odpovídala snaha přilákat zahraniční vědce a studenty do Spolkové republiky i podporovat západoněmecké studenty při výjezdech do ciziny, a navíc zintenzivnit výuku cizích jazyků na německých školách.⁴⁷

Umění se dostalo poměrně málo pozornosti.⁴⁸ Kapitola „Setkávání a výměna mezi skupinami společnosti“ se sice rovněž nenacházela v popředí, přesto ale měla velký význam ve spojitosti s klíčovým prohlášením: „Kultura už dnes není privilegiem elitních skupin, ale nabídkou všem.“⁴⁹ Sport byl vyzdvihován jako příležitost k setkáním se zeměmi Východu a třetího světa. Také v multilaterální spolupráci na poli kultury byla spatřována možnost navázat vztahy i se zeměmi, s nimiž byly pro Spolkovou republiku bilaterální vztahy z politických důvodů problematické. Zvláštní význam přikládala spolková vláda organizaci UNESCO, protože podporovalo (a podporuje)

46 *Tamtéž*, s. 24 a 36.

47 *Tamtéž*, s. 26.

48 *Tamtéž*.

49 *Tamtéž*, s. 29. Taková setkávání a výměny zahrnovaly nejen výměny mládeže, ale i kontakty zástupců odborů, církví či ženských organizací a také partnerství měst a obcí (viz např. FILIPOVÁ, Lucie: *Francouzi a Němci na cestě ke sblížení: Partnerství měst a obcí (1950–2000)*. Praha, Academia 2013).

dialog, lidská práva, svobodné šíření informací a právo na vzdělání.⁵⁰ Výše zmiňovaná vzájemnost kulturní výměny byla chápána jako výzva a obohacení pro Spolkovou republiku samotnou. Celkově byly do velké míry zohledněny také vnitropolitické aspekty zahraniční kulturní politiky, o níž se tvrdilo, že „začíná a končí doma“.⁵¹ Myšleno to bylo tak, že svůj obsah čerpá z domácí kulturní báze a že interakce a recepce na mezinárodním poli pak zpětně ovlivňují vnímání německé kultury i Němci samotnými.

V rozdělení kompetencí nebyly plánovány žádné podstatnější změny. Koncepce „pouze“ usilovala o zlepšení vzájemné informovanosti a koordinace mezi vládními úřady a zprostředkujícími organizacemi.⁵² Už ve stanovisku z roku 1977 psala spolková vláda o složité situaci státního rozpočtu, znemožňující navyšovat prostředky na zahraniční kulturní politiku. V souvislosti s tím jmenovala prioritní programy – uvedla však v podstatě všechny oblasti činnosti, o skutečné stanovení klíčových priorit se tudíž nejednalo.⁵³

Uvědomme si, jak silně tato koncepce odráží společenský vývoj tehdejšího západního Německa. Ve vůli k zapojení širokých vrstev je patrná demokratizace společnosti Spolkové republiky a rostoucí angažovanost jejích občanů. Důraz na vzdělávání a vědu je typický pro dobu, kdy se v Německu budovaly nové univerzity a výrazně stoupal počet studentů. Snaha představovat Spolkovou republiku i jako kulturní, nejen hospodářsky silný stát je v souladu s kritikou materialistického přístupu k zajištění blahobytu společnosti, jenž byl typický pro dobu hospodářského zázraku. Výzvy ke kritické sebereflexi Německa a jeho kulturní tvorby souvisejí do jisté míry i s detabuizací jeho nacistické minulosti. A v neposlední řadě koncepce ze sedmdesátých let reaguje také na šíření masových elektronických médií – rozhlasu a televize.

U této první sledované koncepce stojí za zdůraznění skutečnost, že se na jejím formulování podílela vláda i opozice, a to za poměrně velkého zájmu médií a odborné i laické veřejnosti. I díky tomu panovala na konci sedmdesátých let v základních otázkách zahraniční kulturní politiky Spolkové republiky Německo všeobecná shoda.⁵⁴ (Západo)německá kulturní politika se v duchu této koncepce rozvíjela už od šedesátých let, více pak v sedmdesátých letech a mnohé její zásady uznává dodnes. Leckteré myšlenky ovšem nebyly naplňovány důsledně. Dlouhodobé záměry často ustupovaly krátkodobým zájmům a musely se přizpůsobovat aktuálnímu dění doma i v zahraničí. Zahraniční kulturní politika se ve Spolkové republice nikdy nestala skutečně rovnocenným „třetím pilířem“ zahraniční politiky.

50 *Tamtéž*, s. 31 n.

51 *Tamtéž*, s. 39.

52 *Tamtéž*, s. 42–44, 46 a 48.

53 *Tamtéž*, s. 52.

54 Více viz např. BAUER, G. U.: *Auswärtige Kulturpolitik als Handlungsfeld und „Lebenselixier“*, s. 87 (viz pozn. 5).

Československo v kulturních vztazích SRN

Zastavme se krátce u kulturních styků mezi Spolkovou republikou a Československem a pokusme se zodpovědět otázku, jak se sledované koncepční změny promítly či nepromítly do vzájemných vztahů těchto dvou zemí. Diplomatické styky oba státy, patřící k ideologicky opačně orientovaným táborům, navázaly teprve na základě takzvané pražské smlouvy z prosince 1973. Kulturní styky mezi západním Německem a Československem oživaly po druhé světové válce jen velmi pomalu, ve větší míře až od druhé poloviny padesátých let. K jejich výraznému rozvoji ovšem došlo v letech 1963/1964 až 1968/1969, s vrcholem v období pražského jara. Po něm následoval během roku 1969 prudký útlum, který trval po celou dobu takzvané normalizace v sedmdesátých a osmdesátých letech.⁵⁵ Kulturní dohodu uzavřela Spolková republika s Československem až v dubnu 1978 jako s posledním z východoevropských států, s výjimkou NDR.

Během šedesátých let měly na posilování kulturní výměny a navazování kontaktů zájem obě strany. Byla to doba uvolňování napětí mezi Západem a Východem, kdy se Spolková republika obecně snažila zlepšovat své vztahy s východoevropskými státy a kdy v Československu docházelo k liberalizaci politických a společenských poměrů. Československo postupně přestávalo odmítat kontakty se Západem a začalo se tam naopak snažit propagovat socialistický systém,⁵⁶ vyvážet vlastní kulturní tvorbu a lákat zahraniční turisty do lázní a na kulturní akce, což vedle propagandistického efektu přinášelo i žádané devizy. V oblasti vědecké výměny se Československo snažilo především prosadit vlastní interpretaci historie a získat moderní technologické poznatky.⁵⁷ Čilé a všestranné kulturní styky v druhé polovině šedesátých let však u mnohých československých politiků vzbuzovaly obavy z omezených možností jejich kontroly, řízení a plánování.⁵⁸ Pro Spolkovou republiku zase představovaly problém marné snahy o dosažení reciprocity – vzájemná kulturní výměna byla výrazně nevyvážená ve prospěch Československa, které chtělo co nejvíce umělců a vědců vysílat, ovšem daleko méně jich bylo ochotno přijímat. Vztahy s Československem nepatřily mezi priority západoněmecké zahraniční politiky vůči zemím východního bloku – v tomto směru jí více záleželo na vztazích se Sovětským svazem,

55 Více viz LIZCOVÁ, Zuzana: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*. Praha, Dokořán – Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2012, s. 104, 110 a 111 (viz recenze v tomto časopise: MIKULOVÁ, Soňa: *Plodná asymetrie: Precizní kniha o kulturních vztazích přes železnou oponu*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 661–665).

56 Ke vztahům Československa s NDR, včetně vztahů v oblasti kultury, srv. ZIMMERMANN, Volker: *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)*. Essen, Klartext 2010 (viz recenze Michala Pullmana v tomto čísle *Soudobých dějin*); SCHWARZ, Wolfgang: *Brüderlich entzweit: Die Beziehungen zwischen der DDR und der ČSSR 1961–1968*. München, Oldenbourg 2004.

57 Viz LIZCOVÁ, Z.: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*, s. 62.

58 *Tamtéž*, s. 107.

NDR a Polskem (v kultuře pak západní Němce více zajímalo především Maďarsko, Rumunsko a Sovětský svaz).⁵⁹

Již během šedesátých let byly v rámci kulturních vztahů Spolkové republiky s Československem aplikovány mnohé principy zakotvené později v *Zásadách zahraniční kulturní politiky* z roku 1970 a v koncepci z roku 1977. Tyto vztahy byly založeny na vzájemné výměně a spolupráci. Rozhodně se tu nedá mluvit o jednostranné sebezpřesvědčení Spolkové republiky – právě naopak: výrazně převažoval československý kulturní export a Československo také do značné míry určovalo věcná těžiště vzájemných vztahů, které se nejvíce rozvíjely na poli hudby, filmu, výtvarného umění a literatury.⁶⁰ Západoněmecké priority – šíření německého jazyka a německé školy v zahraničí – se zde výrazněji neuplatňovaly. Ve shodě s prioritami obou států byla výměna v oblasti vzdělávání a vědy. Dialog probíhal mezi různými vrstvami a skupinami společnosti formou seminářů a diskusí, setkání novinářů či výměnných programů vysokých škol. Západní Němci přitom skutečně často prezentovali relativně kritický pohled na svou zemi. Přispívala k tomu skutečnost, že se do výměny na straně Spolkové republiky zapojovali nejčastěji a neaktivněji levicově orientovaní studenti, intelektuálové, umělci a novináři, tedy skupiny, které často kritizovaly mimo jiné i materialistický přístup k životu a konzervativní styl vlády Adenauerova ražení.⁶¹

Rozvinuté kulturní styky v šedesátých letech nepochybně přispěly k vzájemnému porozumění,⁶² v následujících dvou desetiletích však nastalo z politických důvodů (a především z vůle československých politických činitelů) jejich ochlazení, s jen mírným oživením během osmdesátých let. Výjimkou byla televizní spolupráce na koprodukční tvorbě dětských filmů a seriálů, jako *Pan Tau*, *Lucie*, *postrach ulice*, *Arabela* či *Návštěvníci*.⁶³ To sice odpovídalo novému významu masových médií v západoněmecké zahraniční kulturní politice, ale dětské pořady byly tehdy ještě v západním Německu považovány za méněcennou oblast umělecké tvorby, jakkoli se tento přístup postupně měnil.⁶⁴ Vzájemná výměna se opět soustředila spíše na elity, neboť Československo mělo zájem především o prezentaci špičkových (a prověřených) umělců a souborů (příčemž nadále kladlo důraz na export vlastní kultury). Společenské kontakty a dialogy Československo v době „normalizace“ podporovalo a tolerovalo méně než dříve.⁶⁵ Principiální změny v západoněmecké zahraniční politice se tak ve vztahu k Československu kvůli specifické politické konstelaci výrazně

59 *Tamtéž*, s. 109.

60 Viz např. Kulturabteilung des Auswärtigen Amts (ed.): *Jahresbericht 1966*. Bonn, b.n. b.r., s. 112.

61 Viz LIZCOVÁ, Z.: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*, s. 81 a 107.

62 Viz např. známé reakce západoněmeckého tisku na invazi do Československa v srpnu 1968.

63 K tomu srv. SRUBAR, Helena: Vplyv českých impulzov na detскую kultúru v NSR v 70. a 80. rokoch 20. storočia: Pan Tau a spol. In: KOVÁČ, Dušan – MAREK, Michaela – PEŠEK, Jiří – PRAHL, Roman (ed.): *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů: Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti*. Ústí n/L., Albis international 2009, s. 525–541.

64 *Tamtéž*, s. 526.

65 LIZCOVÁ, Z.: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*, s. 111.

projevily již v letech 1963/1964 až 1968, tedy v době, kdy se o nich sice mluvilo, ale součástí oficiálních koncepčních dokumentů ještě nebyly a neměly ustálenou formu. Naopak v době, kdy byla ve Spolkové republice zahraniční kulturní politice věnována největší pozornost, došlo k útlumu vzájemných styků a k omezení při uplatňování některých výše uvedených principů.

Koncepce rudo-zelené koalice

Po nástupu vlády Helmuta Kohla v roce 1982 byly základní principy zahraniční kulturní politiky z šedesátých a sedmdesátých let nadále uznávány, ovšem kladl se větší důraz na národní sebe prezentaci a důslednější podporu šíření německého jazyka.⁶⁶ Devadesátá léta se pak nesla ve znamení národního sjednocení. Znovusjednocením Německa vzrostla jeho váha, a tím i obavy zahraničí z něj. I proto stoupl – obdobně jako v padesátých letech – význam opatření vzbuzujících důvěru a porozumění.⁶⁷ Do centra německé pozornosti se dostala střední a východní Evropa a nástupnické státy Sovětského svazu. To vše platilo i pro zahraniční kulturní politiku. Celkově se zdůrazňovala kontinuita, neprováděly se žádné zásadnější koncepční změny a rozšiřování německých aktivit ve střední a východní Evropě nemělo vést k jejich útlumu v Evropě západní.⁶⁸ Přetrvával důraz na šíření německého jazyka a informací o Německu, což bylo zdůvodňováno mimo jiné poukazy na užitečnost aktivní jazykové politiky pro zájmy německého exportně orientovaného hospodářství.⁶⁹ Tato rétorika byla cílena do značné míry právě na hospodářské kruhy, od nichž si politici slibovali, že se více zapojí do financování a sponzorování zahraničních kulturních aktivit.⁷⁰ Neobešlo se to bez kritiky ze strany odborné veřejnosti, která

66 Viz např. Regierungserklärung des Bundeskanzlers am 4. Mai 1983 vor dem Deutschen Bundestag in Bonn: „Programm der Erneuerung. Freiheit, Mitmenschlichkeit, Verantwortung“. In: *Bulletin*, č. 43 (5.5.1983), s. 397–412.

67 Příčinou zhoršení obrazu Německa v zahraničí v této době ovšem nebyly jen obavy ze síly sjednoceného státu, ale i jeho kritický postoj k válce v Perském zálivu a násilí německých extremistů vůči cizincům spolu s poškozováním židovských hřbitovů (viz BAUER, G. U.: *Auswärtige Kulturpolitik als Handlungsfeld und „Lebenselixier“*, s. 88 n.).

68 Viz např. Antwort der Bundesregierung auf eine Große Anfrage zur Auswärtigen Kulturpolitik, vorgelegt am 22. Dezember in Bonn (Auszüge). In: *Internationale Politik*, roč. 51, č. 2 (1996), s. 70–81, zde především s. 72 n.; WITTE, Barthold C.: Die Auswärtige Kulturpolitik des vereinten Deutschland. In: *Zeitschrift für Kultur-Austausch*, roč. 42, č. 1 (1992), s. 12–20, zde s. 12; WITTMANN, Lothar: Perspektiven der Auswärtigen Kulturpolitik. In: *Tamtéž*, roč. 44, č. 4 (1994), s. 485–491, zde s. 485 n.

69 Viz např. *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik 1994/95*, s. 5. Deutscher Bundestag, tisk č. 13/3823 z 20.2.1996. Dostupné též na webových stránkách Spolkového sněmu (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/038/1303823.pdf>, ověřeno 29.7.2012).

70 Viz např. Rede von Bundesaußenminister Klaus Kinkel bei einem Symposium des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels am 15. Januar 1996 in Frankfurt am Main (gekürzt). In: *Internationale Politik*, roč. 51, č. 2 (1996), s. 96–99.

spolkové vládě vytýkala především podřadnou a nerovnocennou roli zahraniční kulturní politiky a její využívání pro čistě politické a hospodářské cíle.⁷¹

Zatímco v první polovině devadesátých let ještě spolková vláda považovala koncepci z let sedmdesátých za nadále vyhovující a osvědčenou,⁷² ve druhé polovině dekády se začalo diskutovat o její reformě. Debaty⁷³ byly vyvolány výše zmíněnou kritikou odborné veřejnosti, která souvisela i s úspornými opatřeními a krácením prostředků na zahraniční kulturní politiku, v důsledku čehož musely být uzavřeny některé německé knihovny a kulturní ústavy v zahraničí. Spolkový prezident Roman Herzog prohlásil roku 1996 dialog mezi kulturami za téměř „bezpečnostněpolitický imperativ“, který hraje významnou roli při zajišťování míru.⁷⁴ V březnu 1997 pak ministr zahraničí Klaus Kinkel představil deset tezí zahraniční kulturní politiky, které v mnohém předjímaly koncepci přijatou v roce 2000 vládou rudo-zelené koalice.⁷⁵

Vláda Gerharda Schrödera, jež byla u moci v letech 1998 až 2005, zastávala názor, že Německo má být sebevědomým státem a s ostatními jednat jako rovný s rovnými – že se při veškerém ohledu na minulost již má „dívat dopředu“.⁷⁶ V oblasti zahraniční kulturní politiky se spolková vláda rozhodla formulovat novou koncepci, necítila ale potřebu svolávat parlamentní komisi jako v sedmdesátých letech, protože se nechystala měnit základní principy a cíle.⁷⁷ Co se změnilo – a na co měla

71 Viz např. k vládní politice velmi kritický sborník: HOFFMANN, Hilmar – MAAß, Kurt-Jürgen (ed.): *Freund oder Fratze? Das Bild von Deutschland in der Welt und die Aufgaben der Kulturpolitik*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1994.

72 Viz *Antwort der Bundesregierung: Das Bild des Vereinten Deutschland als Kulturnation in einer sich wandelnden Welt*. Deutscher Bundestag, tisk č. 12/6504 z 22.12.1993 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/12/065/1206504.pdf>, ověřeno 7.6.2012).

73 Viz např. debaty ve Spolkovém sněmu: *Große Anfrage der Fraktion Bündnis 90/Die Grünen: Aktivitäten und Ziele der Bundesregierung in der Auswärtigen Kulturpolitik. Nutzung der Potenziale für Demokratisierung und friedliche Konfliktbewältigung*. Deutscher Bundestag, tisk č. 13/4618 z 8.5.1996 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/046/1304618.pdf>); *Antrag der Fraktion Bündnis 90/Die Grünen: Auswärtige Kulturpolitik. Den Standort neu bestimmen – den Stellenwert erhöhen*. Deutscher Bundestag, tisk č. 13/4844 z 11.6.1996 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/048/1304844.pdf>); *Plenarprotokoll, 110. Sitzung, Bonn, Donnerstag, den 13. Juni 1996*. Deutscher Bundestag, protokol zasedání pléna č. 13/110 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/13/13110.pdf>); *Antrag der Fraktion der SPD: Gefahren abwenden von der Auswärtigen Kulturpolitik*. Deutscher Bundestag, tisk č. 13/9450 z 11.12.1997 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/094/1309450.pdf>, vše ověřeno 29.7.2012).

74 *Kulturelle Außenpolitik: Auszüge aus der Rede von Bundespräsident Roman Herzog anlässlich der von Inter Naciones veranstalteten Tagung „Deutschland im internationalen Kulturdialog“ im Haus der Geschichte in Bonn am 9. Oktober 1996*. In: *Zeitschrift für Kultur-Austausch*, roč. 46, č. 3 (1996), s. 122–124, zde s. 122.

75 KINKEL, Klaus: *Zehn Thesen*. In: *Tamtéž*, roč. 47, č. 1–2 (1997), s. 11.

76 *Plenarprotokoll, 3. Sitzung, Bonn, Dienstag, den 10. November 1998*, s. 61. Deutscher Bundestag, protokol zasedání pléna č. 14/3 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/14/14003.pdf>, ověřeno 29.7.2012).

77 Viz rozhovor s vedoucím kulturního oddělení ministerstva zahraničí dr. Albertem Spieglem: *Neue Wege in der Auswärtigen Kulturpolitik*. In: *Zeitschrift für Kultur-Austausch*, roč. 50, č. 1 (2000), s. 18–20, zde s. 18.

nová koncepce podle ministra zahraničí Joschky Fischera⁷⁸ reagovat – byly rámcové podmínky: sjednocení Německa, postupující globalizace i evropská integrace a také rostoucí význam, intenzita a rychlost komunikace.⁷⁹ Koncepci s názvem *Zahraníční kulturní politika: Koncepce 2000* představil Fischer spolkové vládě a výboru Spolkového sněmu pro kulturu a média koncem roku 1999.⁸⁰ Veřejnosti byla oficiálně představena v červenci 2000 během fóra o budoucnosti zahraniční kulturní politiky, které ministerstvo zahraničí uspořádalo v Berlíně.

Stejně jako koncepce z roku 1977 začíná i koncepční text z roku 2000 pojednáním o cílech a zásadách německé zahraniční kulturní politiky. Ta byla i na přelomu tisíciletí chápána jako „integrální součást“ zahraniční politiky Spolkové republiky, která se řídí všeobecnými cíli a zájmy, jako je zajištění míru, zamezení konfliktům, dodržování lidských práv a partnerská spolupráce.⁸¹ Metafora „třetího pilíře“ tentokrát nebyla užita. Naopak nově přibyla formulace, v níž se zahraniční kulturní politika přihlásila k hodnotám demokracie a lidských práv, udržitelnému rozvoji, podílu na vědecko-technickém pokroku, boji proti chudobě a ochraně přírodních zdrojů.⁸² Nejdříve bylo zmíněno zprostředkování německé kultury (jakožto součásti kultury evropské) a vzápětí následovaly zmínky o dialogu, výměně a spolupráci „mezi lidmi a kulturami“.⁸³

„Dialog“ se v té době stal nejen pro oblast kultury často užívaným pojmem. Koncepce pojednávala o dvou směrech kulturního dialogu: v zahraničí a uvnitř Německa. Ani zde nechyběla zmínka, že zahraniční kulturní politika se rozvíjí na bázi vnitrostátní kulturní a vzdělávací politiky.⁸⁴ Při vedení dialogu se zahraničím měly být zohledňovány představy, očekávání a koncepce partnerských zemí.⁸⁵ Druhá strana tedy byla i v této koncepci chápána jako rovnocenný a rovnoprávný partner. Zahraniční kulturní politika měla sloužit porozumění mezi státy i mezi lidmi a stavět přitom na důvěryhodnosti, spolehlivosti a sítích kontaktů (*Netzwerke*).⁸⁶ Za povšimnutí stojí, že tato koncepce (narozdíl od předchozí) pojednávala více

78 Více o Joschkovi Fischerovi viz např. MANDYSOVÁ, Zuzana: Biografie Josepha Fischera 1968–2002: Od revolucionáře ke státníkovi. In: *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territoria*, roč. 5, č. 7 (2006), s. 87–171.

79 Viz projev Joschky Fischera ze 4.7.2000 na fóru „Zukunft der Auswärtigen Kulturpolitik“ v Berlíně: Die Zukunft der Auswärtigen Kulturpolitik. In: *Zeitschrift für Kultur-Austausch*, roč. 50, č. 2 (2000), s. 96–99, zde s. 97.

80 Ministerstvo zahraničí konzultovalo novou koncepci s ostatními rezorty spolkové vlády, s výborem Spolkového sněmu pro kulturu a média i se spolkovými zeměmi a zprostředkujícími organizacemi. Viz 5. *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik (2000)*. Zpráva je dostupná na webových stránkách Ústavu pro zahraniční vztahy (http://www.ifa.de/fileadmin/pdf/aa/akbp_bericht2000.pdf, ověřeno 18.12.2013).

81 Auswärtiges Amt (ed.): *Konzeption 2000*, s. 1 (viz pozn. 2).

82 *Tamtéž*, s. 1 a 3.

83 *Tamtéž*.

84 *Tamtéž*.

85 *Tamtéž*, s. 2.

86 *Tamtéž*, s. 1.

o lidech než o státech – zahraniční kulturní politika měla pro Německo získávat „partnery a přátele“.⁸⁷

V *Koncepci 2000* byly zřetelně patrné snahy spolkové vlády o konsolidaci státního rozpočtu, tedy o úspory. Ministerstvo zahraničí chtělo do zahraniční kulturní politiky zapojit i soukromé iniciativy na bázi partnerství veřejného a soukromého sektoru (*public-private partnership*) a namísto struktur podporovaných výlučně státem rozvíjet způsoby společného financování se soukromými i veřejnými partnery v zahraničí.⁸⁸ Kvalita, relevance a udržitelnost jednotlivých programů měly být přezkoumávány – kvalita měla mít přednost před kvantitou, programy měly „vycházet vstříc zájmům a potřebám“ Německa a měly být preferovány programy dlouhodobé.⁸⁹ Úspory se týkaly především německých zahraničních škol a kulturních ústavů.⁹⁰ Snížená institucionální přítomnost měla být vyvážena „zasítováním“, partnerstvím, moderními komunikačními prostředky a lepší koordinací na místě.⁹¹

Dále ministerstvo zahraničí vyzvalo k soustředění na „multiplikační působení“ (tedy na ty, kdo dále šíří informace o Německu, znalost německého jazyka a podobně). Kvůli omezeným zdrojům odmítlo plošné programy pro široké publikum v průmyslových zemích, kde si navíc obecnost může vybírat z řady alternativních projektů i od soukromých poskytovatelů a pořadatelů.⁹² V tom je vidět zcela zřejmý odvrát od dřívějšího pojetí typu „nabídka pro všechny“. V souladu s tímto posunem byly za hlavní cílové subjekty označeny „současné a budoucí vůdčí skupiny, multiplikátoři a osobnosti formující mínění (*Meinungsbildner*) v politice, hospodářství, vědě, kultuře a médiích“.⁹³ Důraz se přitom kladl na setkávání mladých lidí. Úsporám i zaměřením na mladou generaci odpovídala rovněž snaha lépe využívat možnosti, které skýtá internet a moderní informační technika.

Ačkoli bylo v *Koncepci 2000* věnováno hodně prostoru aktuálním úsporným opatřením, neodkazovala v části věnované cílům a výzvám na zájmy německého hospodářství. Naopak zde byla stejně jako v sedmdesátých letech zakotvena snaha čelit „jednostranné ekonomizaci“ života posilováním kulturních identit a kulturní rozmanitosti i kontaktů a setkávání.⁹⁴ Zájmy hospodářství však byly mnohokrát zmíněny v části věnované jednotlivým odvětvím zahraniční kulturní politiky.⁹⁵

Regionální priority byly v této koncepci (narozdíl od koncepce následující) pojednány poměrně stručně. *Koncepce 2000* odrážela geopolitické změny devadesátých let. Za stěžejní regiony prohlašovala sousední země střední, východní a jihovýchodní Evropy, nově industrializované země a rozvíjející se regiony mimo Evropu

87 *Tamtéž*, s. 2.

88 *Tamtéž*, s. 3 n.

89 *Tamtéž*, s. 4 n.

90 Zvláště postižen byl Goethe-Institut (*tamtéž*, s. 6 n.).

91 *Tamtéž*, s. 6.

92 *Tamtéž*, s. 5.

93 *Tamtéž*.

94 *Tamtéž*, s. 4.

95 *Tamtéž*, mj. s. 4, 9, 11 a 13.



Logo Goethe-Institutu. V současnosti působí 160 poboček Goethe-Institutu v 94 zemích světa, jeho centrum se nachází v Mnichově

a také „státy na cestě k demokratizaci a naplňování lidských práv“.⁹⁶ Na těchto třech regionálních prioritách jsou dobře patrné obecné zahraničněpolitické cíle tehdejší spolkové vlády: zaprvé transformace a konsolidace střední a východní Evropy, zadruhé podpora zájmů německého hospodářství a zatřetí prevence konfliktů, šíření demokracie a dodržování lidských práv. Nesmíme však přehlédnout, že v této koncepci byly nejen jmenovány prioritní regiony, ale byla zde naznačena i snaha utlumovat činnost v západních průmyslových zemích – tedy v oblasti, která byla dříve prioritou německé zahraniční kulturní politiky.⁹⁷ Rozvojové země se zde oproti sedmdesátým letům ocitly poněkud v pozadí.

Jednotlivá odvětví byla rozebírána v následujícím pořadí: zaprvé oblast umění (zde ovšem pod označením „kulturní programová práce“), zadruhé zahraniční mediální politika a zatřetí evropská a multilaterální kulturní politika. Ani jedna z těchto položek nebyla v koncepci z roku 1977 na předních pozicích. Naopak z prvního místa až na čtvrté klesla podpora německého jazyka a teprve páté místo obsadila (navzdory všem „silným“ slovům) věda a vysoké školy. Šestá pozice připadla německým zahraničním školám (posun z druhého místa na předposlední odpovídá poklesu jejich významu a omezování výdajů na tuto činnost) a poslední místo zbylo na výměny mládeže a sport (tato oblast bývá tradičně zmiňována až v závěru, snad i proto, že je narozdíl od ostatních tematicky velmi různorodá). Za povšimnutí stojí, že v koncepci ze sedmdesátých let se mluvilo o výměně společenských skupin (odborů, církví, ženských organizací, mládeže...), zatímco v koncepci z roku 2000 už je zmínka pouze o výměně žáků a mládeže.

⁹⁶ *Tamtéž*, s. 4.

⁹⁷ Utlumována měla být především prezentace německé kultury, nikoli však šíření znalosti německého jazyka v těchto zemích a spolupráce s nimi na poli vědy a vysokého školství (*tamtéž*, s. 4, 12 a 14).

Německý jazyk hodlalo ministerstvo zahraničí podporovat jakožto „klíč k německé kultuře“ a zároveň chtělo, aby i Němci sami usilovali o dobrou znalost cizích jazyků.⁹⁸ Posílen měl být aspekt setkávání se společností a kulturou hostitelské země. Mezinárodní spolupráce v oblasti vědy a vysokého školství byla prohlášena za těžiště německé zahraniční kulturní politiky, přičemž důraz se kladl na marketingové aktivity propagující Německo jako místo pro studium (*Studienort Deutschland*).⁹⁹

Vše postupujícím rysem *Koncepce 2000* byla úsporná opatření, vytvářející tlak na vytyčení priorit. Výrazný byl rovněž důraz na hodnoty a multilateralismus a reakce na „nová média“. Obdobně jako v sedmdesátých letech lze v *Koncepci 2000* vyzorovat značný zájem o vzájemnost. Rozšířené pojetí kultury sice nebylo zmíněno, nesporně však také zůstalo východiskem německé zahraniční kulturní politiky. Velmi zřetelný však byl odklon od snahy působit na všechny vrstvy společnosti k soustředění na vůdčí skupiny, budoucí elity a multiplikátory. Oslaben byl rovněž důraz na nezávislost kultury, ovšem dostávala se spíše pod vliv hospodářských zájmů než politiky jako takové, jak se obávali politici v sedmdesátých letech.

Koncepce tudíž neodráží jen nevyváženost veřejných rozpočtů a hospodářské potíže Německa, spojené do velké míry se sjednocením, ale i jeho hospodářskou sílu a rostoucí vliv hospodářství na zahraniční politiku země (hlavně v důsledku postupující globalizace – nejde tedy o jev omezený pouze na Německo). Zrcadlí se v ní i prohlubování evropské integrace, které Německo považuje za svůj zájem, včetně rozvíjení kulturní složky a utváření evropské identity. Na této koncepci je také vidět, že vyrovnávání s nacistickou minulostí už na přelomu tisíciletí přímo neurčovalo zahraniční politiku Spolkové republiky, jeho nepřímé důsledky v ní ale byly nadále patrné: na mysli mám především přetrvávající důraz na mezinárodní spolupráci i snahu prezentovat se jako „civilní mocnost“,¹⁰⁰ která ve značné míře využívá takzvanou měkkou sílu.¹⁰¹ A v neposlední řadě se v této koncepci promítá obrovský nárůst frekvence i možností kontaktů mezi lidmi po celém světě, rozvoj technologií v oblasti komunikace (mobilní telefony, počítače, a hlavně internet) a rozšířené možnosti cestování (díky pádu železné opony, postupující evropské integraci i technickému rozvoji dopravy).

Koncepci 2000 politická scéna i zprostředkující organizace přijaly kladně, avšak se zjevnou skepsí k možnostem naplňovat vysoké programové nároky s pouze

98 *Tamtéž*, s. 2 a 13.

99 *Tamtéž*, s. 10 a 13 n.

100 Pojem „civilní mocnost“ (*Zivilmacht*) zavedl Hanns W. Maull (viz např. MAULL, Hanns W.: *Deutschland als Zivilmacht*. In: SCHMIDT, Sigmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (ed.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften 2007, s. 73–84.

101 Pojem „měkká síla“ (*soft power*) zavedl v roce 1990 americký teoretik mezinárodních vztahů Joseph S. Nye, Jr. Definoval ji jako schopnost jedné země přimět jiné země, aby chtěly to, co chce ona sama. Tato síla má podle něj tendenci vycházet z kulturní a ideologické přitažlivosti či z pravidel a institucí mezinárodních režimů. (NYE, Joseph S.: *Soft Power*. In: *Foreign Policy*, roč. 80, č. 3 (podzim 1990), s. 153–171, zde s. 166 a 168.

omezenými finančními prostředky.¹⁰² V roce 2001 dostalo kulturní oddělení spolkového ministerstva zahraničí nový oficiální název: oddělení pro zahraniční kulturní a vzdělávací politiku.¹⁰³ V prosinci téhož roku byl spuštěn program „Evropsko-islámský kulturní dialog“. Vnitropolitické souvislosti zahraniční kulturní politiky byly zvýrazněny debatami o integraci imigrantů v Německu a o tom, co vůbec je současným hlavním proudem německé kultury (otázka takzvané *Leitkultur*).

Vláda rudo-zelené koalice nastartovala dvě výrazné aktivity, v nichž od roku 2005 pokračovala velká koalice pod vedením Angely Merkelové. Zaprvé zohlednila rostoucí rychlost šíření informací a dostupnost informací z médií stále většímu počtu lidí ve světě. V roce 2003 tak bylo na ministerstvu zahraničí vytvořeno nové oddělení pro komunikaci se zahraničím, které bylo roku 2007 sloučeno s kulturním oddělením v oddělení pro kulturu a komunikaci.¹⁰⁴ Druhou aktivitou byla rozsáhlá kampaň s názvem „Německo – země nápadů“, která měla Německo prezentovat jako inovativní, výkonnou zemi, otevřenou světu a budoucnosti. Tato kampaň provázela mistrovství světa ve fotbale, které se v Německu konalo v roce 2006. Kulturní oddělení ministerstva zahraničí pokračovalo za velké koalice v práci v souladu s *Koncepcí 2000*. Otevřeno bylo deset nových poboček Goethe-Institutu,¹⁰⁵ posílily se kontakty mezi německými školami a partnerskými školami v zahraničí (takzvaná *Partnerschulinitiative – PASCH*) a výrazné nové iniciativy bylo možné zaznamenat také v rámci mezinárodního vědeckého života.¹⁰⁶ Speciální program „Akce Afrika“ byl zaměřen na posílení angažovanosti v oblasti kultury a vzdělávání na tomto kontinentu. Od roku 2009 funguje při kulturních organizacích v zahraničí dobrovolnická služba pro mladé Němce.¹⁰⁷

102 Viz např. RICHTEROVÁ, P.: *Der lange Weg zum Dialog*, s. 80 n. (viz pozn. 5); SINGER, Otto: *Auswärtige Kulturpolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Konzeptionelle Grundlagen und institutionelle Entwicklung seit 1945*, s. 33 n. Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, 22.12.2003. Dostupné na webových stránkách Spolkového sněmu (<http://webarchiv.bundestag.de/cgi/show.php?fileToLoad=632&id=1074>, ověřeno 21.8.2012).

103 Název „Abteilung für Auswärtige Kulturpolitik“ se změnil na „Abteilung für Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik“.

104 Oficiální název zněl „Abteilung für Kultur und Kommunikation“. Jde o jedno z největších oddělení ministerstva zahraničí. (Více viz SCHWANN, Anna: *Werbung statt Waffen*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften 2011, s. 226 n.)

105 Nové pobočky byly otevřeny v Rusku, Číně, Indii a na africkém kontinentě.

106 Jmenujme alespoň nové možnosti získávání stipendií, otevírání nových mezinárodních studijních oborů a postdoktorandských programů v Německu a nové univerzitní projekty v zahraničí (v Šanghaji, Káhiře nebo Istanbulu).

107 Více viz *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik 2008/2009*, s. 5. Zpráva je dostupná na webových stránkách Ústavu pro zahraniční vztahy (http://www.ifa.de/fileadmin/pdf/aa/akbp_bericht2008-09.pdf, ověřeno 18.12.2013).

Oživení česko-německých kulturních vztahů po pádu železné opony

Na počátku devadesátých let byla mezi Spolkovou republikou a Československem uzavřena řada dohod, na jejichž základě došlo v oblasti kultury a vzdělávání k výraznému rozvoji kontaktů mezi oběma státy. Německou školu v Praze, založenou roku 1989 ještě Německou demokratickou republikou, převzala v říjnu 1990 pod svou správou sjednocená Spolková republika Německo a na Gymnáziu F. X. Šaldy v Liberci bylo roku 1991 zřízeno německé oddělení s dvojjazyčnou výukou, umožňující získání českého i německého maturitního vysvědčení. Už v roce 1990 byl v Praze otevřen Goethe-Institut jako regionální ústav, koordinující činnost Goethe-Institutů ve střední Evropě, Slovinsku a Pobaltí. V roce 1993 pak bylo v Berlíně otevřeno České centrum. Rozvíjela se výměna mládeže i spolupráce v oblasti školství a vědy a výzkumu. Smlouva o dobrém sousedství a přátelské spolupráci z roku 1992 zdůraznila význam kulturních vztahů do budoucna.¹⁰⁸ Celkově ovšem měly pro Německo podstatně větší váhu vztahy s Polskem než s Českou republikou. Umístění regionálního Goethe-Institutu v Praze zůstalo ojedinělým jevem – ve Varšavě byl v devadesátých letech založen Německý historický ústav i pobočka Německé akademické výměnné služby, čehož se Praha nedočkala.

Nový impulz pro rozvoj česko-německých vztahů přinesla Česko-německá deklarace z ledna 1997.¹⁰⁹ Na jejím základě byl mimo jiné zřízen Česko-německý fond budoucnosti, jenž má za úkol podporovat porozumění mezi Čechy a Němci a za tímto účelem poskytuje finanční podporu partnerským projektům obou zemí. Mezi nejdůležitější takto podporované projekty patří zřízení a financování činnosti Česko-německého diskusního fóra a koordinačního centra česko-německých výměn mládeže Tandem se sídlem v Plzni a v Řezně. Z prostředků fondu jsou podporovány výměny umělců, žáků, studentů i vědců, překlady knih, kulturní akce i filmové, divadelní a hudební festivaly jako Dny české kultury v Drážďanech, Uprostřed Evropy, Pražský divadelní festival německého jazyka, Das Filmfest – Festival německy mluvených filmů či Festival českého umění a kultury v SRN. Roku 1997 zahájilo svou činnost také dvounárodní, bilingvní gymnázium v saské Pirně. Koncem devadesátých let byla v Německu založena další dvě Česká centra, v Drážďanech a Mnichově.

Za vlády rudo-zelené koalice byla v roce 1999 vládami obou států podepsána dohoda o kulturní spolupráci a o rok později dohoda o školské spolupráci a o vysílání německých učitelů na školy v České republice. Gymnázium Na Pražačce nabízí od školního roku 2000/2001 obor s rozšířenou výukou německého jazyka,

108 *Smlouva mezi Spolkovou republikou Německo a Českou a Slovenskou Federativní Republikou o dobrém sousedství a přátelské spolupráci z 27. února 1992.* Text smlouvy je dostupný na webových stránkách velvyslanectví SRN v Praze (http://www.prag.diplo.de/Vertretung/prag/cs/03/Deutsch_tschechische_Beziehungen/seite_vertrag_gute_nachbarschaft_cz.html, ověřeno 6.5.2013).

109 *Česko-Německá Deklarace o vzájemných vztazích a jejich budoucím rozvoji z 21. ledna 1997.* Text smlouvy je dostupný na webových stránkách velvyslanectví SRN v Praze (http://www.prag.diplo.de/Vertretung/prag/cs/03/Deutsch_tschechische_Beziehungen/seite_deutsch_tschechische_erklaerung_cz.html, ověřeno 6.5.2013).



Pražský Goethe-Institut na Masarykově nábřeží byl otevřen hned v roce 1990

po jehož absolvování mají studenti přístup na německé vysoké školy. V roce 2001 pak bylo v Praze založeno Informační a poradenské centrum Německé akademické výměnné služby a seskupilo se také Česko-německé fórum mládeže. Tím ovšem nové podněty většího významu a dosahu na několik let téměř ustaly. I na příkladu České republiky tak lze pozorovat relativní pokles finančních prostředků, jež byly k dispozici pro zahraniční kulturní politiku Německa po roce 2000.¹¹⁰ Změny se i v případě druhé sledované koncepce projevily daleko výrazněji ještě před jejím vyhlášením než po něm, přestože tentokrát nedošlo k žádnému politickému zvratu. Bylo to ovšem do značné míry dáno tím, že devadesátá léta byla mimořádným obdobím obnovování sousedských vazeb po pádu železné opony.

Německo v rámci svých kulturněpolitických aktivit v České republice přikládalo největší význam podpoře výuky německého jazyka a výměnám a spolupráci mládeže.¹¹¹ Jak je patrné z předcházejícího výčtu, v souladu s *Koncepcí 2000* převažovaly aktivity založené na spolupráci a vzájemné výměně mezi rovnoprávními a relativně rovnocennými partnery, odhlédneme-li od toho, že Německo bylo a je partnerem mocensky i hospodářsky výrazně silnějším. Výčet rovněž potvrzuje, že zvýšený zá-

110 Viz např. Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik*. Berlin, Auswärtiges Amt 2003.

111 Viz výroční zprávy kulturního oddělení spolkového ministerstva zahraničí z uvedeného období, jež jsou k dispozici na webových stránkách Spolkového sněmu (<http://www.bundestag.de/dokumente/drucksachen/index.html>) i Ústavu pro zahraniční vztahy (<http://www.ifa.de/kultur-und-aussenpolitik/themen/grundlagen-der-akbp/berichte-zur-akbp.html>) (ověřeno 18.12.2013).

jem o působení na mladé vůdčí skupiny společnosti nebyl pouhým deklarovaným záměrem, nýbrž byl skutečně naplňován v praxi.

Koncepce konzervativně-liberální koalice

Roku 2009 nastoupila vláda křesťanských demokratů, křesťanských sociálů a liberálů (CDU/CSU a FDP). Kancléřské křeslo si podržela Angela Merkelová, ministrem zahraničí se stal Guido Westerwelle. Zahraniční kulturní politika pokračovala zpočátku dál v „zajetých kolejích“, posílen byl ovšem opět důraz na šíření německého jazyka.¹¹² V roce 2010 byla spuštěna kampaň „Němčina – jazyk nápadů“ a také iniciativa „Sport a zahraniční politika“. V září 2011 pak představilo spolkové ministerstvo zahraničí novou koncepci zahraniční kulturní politiky s názvem *Zahraniční kulturní a vzdělávací politika v dobách globalizace: Získávat partnery, zprostředkovávat hodnoty, zastupovat zájmy*. Symbolická je skutečnost, že tato koncepce nebyla představena před parlamentem nebo vládním kabinetem, ale před hospodářskými kruhy. Heslo „získávat partnery“ vystihuje fakt, že si Němci zahraniční kulturní politikou již nechtějí „pouze“ získávat přátele, jak tomu bylo v sedmdesátých letech, ale chtějí spíše získávat partnery pro dosahování svých politických cílů a hájení hodnot, které Německo vyznává.

„Svět se razantně proměňuje a stává se nepřehledným. Zmizely staré jistoty, globální váhy se přesouvají. Hospodářsky posílené mocnosti požadují větší podíl na politickém rozhodování...“¹¹³ Nová koncepce, začínající těmito slovy, reaguje na vývoj světové scény a hodnotí jej jako pro Německo nepříznivý: „klesá ‘přirozená’ váha Německa ve světě“, je očekáván výrazný pokles počtu obyvatel země a stárnutí populace, jako hospodářskou mocnost může Německo předběhnout nejen Čína, ale i Indie, Brazílie, Rusko a další státy. Z tohoto vývoje ministerstvo zahraničí vyvozuje svůj cíl: zajistit Německu vliv na světové dění a zodpovědné spoluutváření procesu globalizace.¹¹⁴ Všimněme si, že namísto obecně prospěšných cílů z předchozích dvou koncepcí (například zajištění míru nebo šíření demokracie a lidských práv) jsou zde jmenovány čistě německé národní zájmy.

Vytyčenému cíli má sloužit také zahraniční kulturní politika, která je i v současné době prohlašována za „jeden z nosných pilířů německé zahraniční politiky“.¹¹⁵ Přestože se v koncepci píše o vzájemném respektování odlišných kultur a o „dialogu, výměně a spolupráci mezi lidmi a kulturami“, zahraniční kulturní politika má za cíl bezprostředně ovlivňovat lidi a „získávat je pro naši zemi, naše hodnoty

112 Viz např. Netzwerk Deutsch (ed.): *Statistische Erhebungen 2010: Die deutsche Sprache in der Welt*, s. 2 n. Zpráva je dostupná na webových stránkách Ústavu pro zahraniční vztahy (<http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/364458/publicationFile/156375/PublStatistik.pdf>, ověřeno 6.3.2012).

113 Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik in Zeiten der Globalisierung*, s. 2 (viz pozn. 3).

114 *Tamtéž.*

115 *Tamtéž.*

a naše myšlenky“.¹¹⁶ Ve světě není takováto formulace ničím ojedinělým, ale v případě Německa – a zvláště jeho kulturní politiky – je stále ještě neobvykle přímá. Jako hlavní cíle německé zahraniční politiky koncepce uvádí posilování Evropy, zajišťování míru, pěstování starých přátelství a zakládání nových partnerství.¹¹⁷ Oproti předchozí koncepci z roku 2000 zde můžeme sledovat „návrat“ k důrazu na Evropu, ovšem v jiném pojetí než v sedmdesátých letech: původně šlo o evropskou integraci jako takovou, nyní jde spíše o zajištění postavení Evropy ve světě.

Narozdíl od předchozích koncepcí jsou všeobecné zásady zahraniční kulturní politiky tentokrát jmenovány až v samém závěru. S odvoláním na sedmdesátá léta se ministerstvo zahraničí hlásí k širokému výkladu pojmu „kultura“.¹¹⁸ Zahraniční kulturní politika má zprostředkovávat „pozitivní (!) obraz Německa ... který odpovídá skutečnosti“.¹¹⁹ Německo má být propagováno jako centrum hospodářství, vědy a inovací s cílem přitáhnout ty, kteří jeví zájem tam dočasně nebo dlouhodobě působit. Cílovou skupinu přitom představují mladí lidé. Stejně jako v *Koncepci 2000* se zde zdůrazňuje význam sítí kontaktů a dlouhodobých vazeb. Za klíčové struktury koncepce z roku 2011 považuje síť partnerských škol v zahraničí, Goethe-Instituty, Německou akademickou výměnnou službu a Nadaci Alexandra von Humboldta.¹²⁰

S odkazem na ústavou daný zákaz dalšího zadlužování země z roku 2009¹²¹ hodlá ministerstvo zahraničí přezkoumat relevanci stávajících programů, přesunout prostředky do prioritních oblastí, zvýšit efektivitu a flexibilitu nakládání s prostředky a zapojit do financování soukromý sektor i zahraniční partnery.¹²² Kromě toho zamýšlí také omezit a případně i ukončit aktivity zahraniční kulturní politiky provozované v samotném Německu,¹²³ což představuje naprostý odklon od předchozích dvou koncepcí. Státní podporu je navíc spolková vláda ochotna poskytovat jen tam, kde „kulturní výměna z vlastních sil naráží na složité podmínky“, zatímco jinde by se stát měl stáhnout.¹²⁴ To je další velká změna oproti sedmdesátým letům, kdy se spolková vláda snažila podporovat co nejvíce věcí, a to v podstatě všude (na „vyspělém, spráteleném“ Západě pak především). Už v koncepci z roku 2000 bylo možné vysledovat směřování k této politice, ale takto výlučná formulace tehdy ještě nebyla přijatelná.

Historicky dané rozmístění zprostředkujících organizací ve světě vidí tato koncepce jako nevyhovující potřebám 21. století.¹²⁵ Vyzývá proto k soustředění na místa a regiony, které jsou ohnisky budoucího vývoje. V místech s hustými kulturními

116 *Tamtéž*, s. 2 n.

117 *Tamtéž*, s. 3.

118 *Tamtéž*, s. 14.

119 *Tamtéž*, s. 3.

120 *Tamtéž*.

121 Podrobnosti viz *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, články 109 a 115.

122 Auswärtiges Amt (ed.): *Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik in Zeiten der Globalisierung*, s. 8, 10 a 13 n.

123 *Tamtéž*, s. 13 n.

124 *Tamtéž*, s. 14.

125 *Tamtéž*, s. 3 a 10.

vztahy se naopak snaží přenést státní podporu na lokální nositele, občanskou společnost a soukromou hospodářskou sféru. Změnit chce především rozmístění Goethe-Institutů a německých zahraničních škol.¹²⁶ Nepřímo je zde tedy oficiálně ohlášen přesun z Evropy do hospodářsky se rozvíjejících regionů. Dle koncepce z roku 2011 je na čase „zakládat a rozvíjet nová partnerství“ s hospodářsky se rozvíjejícími zeměmi.¹²⁷ Státy, o jejichž partnerství se Německo uchází, jsou zde přímo jmenovány: Indie, Vietnam, Čína, Argentina, Brazílie, Turecko a Rusko.¹²⁸

Z jednotlivých odvětví činnosti stojí v popředí oblast vědy a vzdělávání. Nově se tu užívá pojem „zahraniční vědecká politika“ (*Außenwissenschaftspolitik*) – tedy i věda už je prohlašována za politikum.¹²⁹ Hlavním (avšak nikoli novým) cílem je nalákat do Německa zahraniční studenty a vědce.¹³⁰ Za „těžiště a vše prostupující úlohu zahraniční kulturní politiky“ je dále považována podpora německého jazyka jakožto „klíče“, který otevírá „dveře k vědě, hospodářství a kultuře“.¹³¹ Na poli umění mají jednotlivé projekty a kampaně sloužit ke zviditelnění Německa.¹³² Nově zavedený formát „roků Německa“ (*Deutschlandjahre*) ve vybraných partnerských zemích představuje „rozsáhlou prezentaci kultury, hospodářství, vědy a občanské společnosti“, organizovanou na bázi takzvaného *public-private partnership*. Tyto velké programy cílí především na skupiny zemí BRIC (Brazílie, Rusko, Indie, Čína) a G-20.¹³³

Celkově se klade důraz na intenzivnější využívání moderních komunikačních technologií (včetně sociálních sítí), posílení německé mediální přítomnosti v zahraničí a větší přizpůsobení komunikace návykům mladších cílových skupin.¹³⁴ Místo dříve vyzdvihované mezinárodní spolupráce je v této koncepci jmenována pouze evropská zahraniční kulturní a vzdělávací politika.¹³⁵ Organizace UNESCO, která byla v předchozích dvou koncepcích prezentována jako klíčový partner německé zahraniční kulturní politiky, je zde zmíněna jen zcela okrajově. V tomto případě jde ovšem spíše o projev obecného zeslabení akcentu na multilateralismus než o pokles zájmu Německa o UNESCO jako takové.¹³⁶

126 *Tamtéž*, s. 10.

127 Přitom se má Spolková republika nadále zasazovat o podporu právního státu a dodržování lidských práv (*tamtéž*, s. 6).

128 *Tamtéž*, s. 7 n.

129 *Tamtéž*, s. 9.

130 *Tamtéž*.

131 *Tamtéž*, s. 5.

132 *Tamtéž*, s. 12.

133 *Tamtéž*, s. 11 n.

134 *Tamtéž*, s. 13.

135 *Tamtéž*, s. 12.

136 Právě v roce 2011 Německo úspěšně kandidovalo na členství v Komisi pro světové dědictví pro léta 2012–2015 a i v dalších ohledech se v této organizaci výrazně angažuje: viz např. The World Heritage Committee, UNESCO (<http://whc.unesco.org/en/committee>, ověřeno 5.9.2012); *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2010/2011*, s. 57 n. Deutscher Bundestag, tisk č. 17/8326 z 11.1.2012 (<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/17/083/1708326.pdf>, ověřeno 13.5.2012).

Stávající koncepce německé zahraniční kulturní politiky z roku 2011 tak přináší četné a poměrně dalekosáhlé změny, i když pro laiky nemusí být bez srovnání s dřívějšími koncepcemi na první pohled patrné. Současná koncepce je založena krátkodoběji než koncepce z let 1977 i 2000. Cíle jsou formulovány daleko sebestředněji, důraz je kladen na národní zájmy a oslaben je prvek spolupráce v mezinárodních organizacích. Kultura zde ustupuje zahraniční politice jako dominantní složce. Cíle zahraniční kulturní politiky jsou navíc otevřeně dány politickými a hospodářskými zájmy – její smysl je tudíž nahlížen mimo oblast kultury. Politické a hospodářské zájmy sice bývaly určující i dříve (i když si to politici v sedmdesátých letech často nechťeli připouštět), nedávalo se to však tak otevřeně najevo. Nyní jsou zřetelně v popředí hospodářské zájmy Německa, které určují i regionální priority, a poněkud se vytrácí všeobecně humanitární ladění, sebekritický pohled na Německo a zájem i o domácí německou společnost.

Koncepce z roku 2011 odráží především nástup nových, hospodářsky se rozvíjejících mocností (Číny, Ruska, Indie, Brazílie a dalších) a zájem Německa o posilování vztahů s nimi. Dále reflektuje obavy Německa z poklesu jeho vlivu na světové dění a ze snížení konkurenceschopnosti Evropy v hospodářství, vědě a technice. V souvislosti s tím zdůrazňuje spolková vláda význam vzdělávání a inovací. Znatelný je rovněž důraz na spolupráci v rámci Evropské unie. Nelze přehlédnout ani ohled na důsledky současné finanční a hospodářské krize v podobě obnovení značného úsilí o úsporná opatření, které rychle ukončilo „štědřejší léta“ vlády velké koalice.

Jakkoli se aktuální koncepce německé zahraniční kulturní politiky může zdát ve srovnání s předchozími koncepcemi dosti radikální, její naplňování je o poznání opatrnější, i když preferování hospodářsky se rozvíjejících regionů na úkor Evropy je zcela neoddiskutovatelné.¹³⁷ V praxi obvykle běží dál starší, tradičně založené projekty, nicméně nové projekty jasně zrcadlí posuny regionálních těžišť i obsahové proměny německé zahraniční kulturní politiky v posledních letech. Koncepce sice nebyla předmětem samostatné debaty ve Spolkovém sněmu, vedla se tam však diskuse o výroční zprávě spolkové vlády k zahraniční kulturní politice za rok 2011, která se na ni odvolává.¹³⁸ Tato zpráva užívá umírněnější formulace, zachovává

137 Svědčí o tom např. krácení podílu prostředků vydávaných německým ministerstvem zahraničí na kulturní politiku v zemích EU a dalších státech západní Evropy z více než 29 procent ještě v roce 2008 na 24,4 procenta v roce 2010 (srv. *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik 2008/2009*, s. 12 a *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2010/2011*, s. 9).

138 *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2010/2011*, s. 5 a 8 n.; dále viz protokoly z plenárních zasedání Spolkového sněmu (<http://www.bundestag.de/dokumente/protokolle/index.html>) a programy zasedání zahraničního výboru Spolkového sněmu a jeho podvýboru pro zahraniční kulturní a vzdělávací politiku (protokoly zasedání jsou neveřejné): *Tagesordnung*, 56. *Sitzung des Auswärtigen Ausschusses*, 7.3.2012, s. 5 (<http://www.bundestag.de/bundestag/ausschuesse17/a03/tagesordnungen/archiv/to056.pdf>), *Tagesordnung*, 30. *Sitzung des Unterausschusses*, 23.4.2012 (http://www.bundestag.de/bundestag/ausschuesse17/a03/a03_kb/Tagesordnungen/Archiv_Tagesordnungen/to030.pdf) a *Tagesordnung*, 59. *Sitzung des Auswärtigen Ausschusses*, 25.4.2012, s. 6 (<http://www.bun->

tradiční členění textu a věnuje větší prostor starším zásadám. Podstata jejího sdělení se ale s koncepcí shoduje.¹³⁹

Koncepce z roku 2011 a současné česko-německé kulturní vztahy

Jak se v posledních letech vyvíjejí česko-německé kulturní vztahy a v čem tento vývoj odpovídá či neodpovídá aktuální koncepci zahraniční kulturní politiky Spolkové republiky? Doba vlády velké koalice v Německu (2005–2009) přála rozvoji zahraniční kulturní politiky jak v Německu, tak i v České republice, ale na vzájemných vztazích se to příliš neprojevovalo. Díky hospodářsky příznivému období vydávala velká koalice na zahraniční kulturní politiku více prostředků než předchozí i následující spolková vláda, ovšem dodatečné prostředky směřovaly převážně do Asie, Latinské Ameriky a Afriky. Zájem o střední a východní Evropu relativně poklesl.¹⁴⁰ Česká republika se po vstupu do Evropské unie začala více zajímat o svůj obraz v zahraničí.¹⁴¹ V roce 2005 vláda schválila Koncepci jednotné prezentace České republiky,¹⁴² která ovšem nebyla důsledně naplňována. Navíc nedefinovala hodnotové ani geografické priority české veřejné diplomacie.

Novým počinem české strany na poli česko-německých kulturních vztahů bylo založení vědecké a kulturně-vzdělávací společnosti Collegium Bohemicum v Ústí nad Labem, která se zaměřuje na kulturní dědictví, jež v českých zemích spoluvytvářeli německy mluvící obyvatelé, a snaží se tematizovat česko-německé vztahy a dějiny. Společnost byla založena v roce 2006 z iniciativy Muzea města Ústí nad Labem, Univerzity Jana Evangelisty Purkyně a Společnosti pro dějiny Němců v Čechách, k nimž se později připojilo Ministerstvo kultury ČR. Mezi stálé partnery Collegia Bohemica patří i německé instituce (Nadace Roberta Bosche a Goethe-Institut Praha), nejsou

destag.de/bundestag/ausschuesse17/a03/tagesordnungen/archiv/index.html) (vše ověřeno 10.8.2012).

139 Důraz se tu klade na hospodářské zájmy Německa a na zapojení hospodářské sféry do financování zahraniční kulturní politiky. Prioritou je podpora německého jazyka a oblasti vzdělávání. Pozornost se zaměřuje na hospodářsky se rozvíjející regiony, zatímco Evropa (západní i východní), Japonsko i USA ustupují do pozadí. Narozdíl od aktuální koncepce se zde však nevytrácí důraz na dialog a hlavní cíle zahraniční politiky jsou formulovány spíše tradičně jako evropský integrační proces, prevence krizí, řešení konfliktů a mírová politika. (*Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2010/2011.*)

140 Srv. např. výroční zprávy spolkové vlády z let 2003 a 2006/2007: *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2003*, zvláště s. 13 (http://www.ifa.de/fileadmin/pdf/aa/akbp_bericht2003.pdf); *Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2006/2007*, zvláště s. 10 (http://www.ifa.de/fileadmin/pdf/aa/akbp_bericht2006-07.pdf), obojí ověřeno 18.12.2013).

141 Více viz PETERKOVÁ, Jana: Jak Česká republika buduje svůj obraz ve světě. In: *Mezinárodní politika*, roč. 35, č. 11 (2011), s. 4–6, zde s. 4.

142 Koncepce jednotné prezentace České republiky. In: *Časopis COT Business*, č. 10 (2005). Dostupné také on-line (http://www.cot.cz/data/cesky/05_10/priloha_C1005.pdf), ověřeno 29.4.2013).

„Zrcadlo, zrcadlo, řekni mi...“

„Wie bitte?““

NĚMČINA JE GRUND
* Co prosím?

šprechtíme
více na www.sprechtíme.cz

Nikdy nevíte, kdy se vám němčina může hodit.
Kampaň na podporu německého jazyka.

„Němčina je základ“ – pod tímto heslem byla spuštěna dosud ojedinělá německo-rakouská kampaň na podporu němčiny

ale jeho zakladateli, takže se nejedná o klasický bilaterální projekt podobný těm, které vznikaly před rokem 2000.

V letech 2009 až 2013 vlády obou zemí¹⁴³ usilovaly o úspory finančních prostředků, což Německu sice nebránilo v rozvíjení vztahů s hospodářsky silícími mimoevropskými státy, ovšem při současném omezování podílu prostředků vydávaných v zemích

¹⁴³ Byla to spolková vláda CDU/CSU a FDP v čele s kancléřkou Angelou Merkelovou na straně Německa (2009–2013) a Nečasova koaliční vláda ODS, TOP 09 a LIDEM (dříve byly členem koalice Věci veřejné) na straně České republiky (2010–2013).

Evropské unie. Česká centra naopak nejenže nemají pobočky ve státech, jako jsou Čína, Indie či Brazílie, ale dokonce kvůli snížení prostředků v letech 2010 a 2011 uzavřela mimo jiné i nově vzniklé centrum v Buenos Aires.¹⁴⁴ Uzavřeno bylo také již zavedené České centrum v Drážďanech, místo něj ale bylo roku 2010 otevřeno nové centrum v Düsseldorfu.

Podle koncepce z roku 2011 je jedním z cílů německé zahraniční kulturní politiky zajištění vlivu Spolkové republiky na světové dění. Rozvíjení kulturních styků s Českou republikou k dosažení tohoto cíle přispívá relativně málo. Česká republika nebyla a není klíčovým partnerem Německa. Nekonají se zde velké projekty typu „roků Německa“ ani velké výstavy. V rámci střední Evropy stojí Česká republika ve stínu Polska, kde se například „rok Německa“ konal na přelomu let 2005 a 2006 a v roce 2011 zde u příležitosti dvacátého výročí uzavření smlouvy o dobrém sousedství proběhla velká výstava s názvem „Dveře na dveře: Polsko–Německo. 1000 let umění a dějin“ (*Tür an Tür: Polen – Deutschland. 1000 Jahre Kunst und Geschichte*). Česká republika dosud ani nebyla hostem na frankfurtském knižním veletrhu, jímž se stává každý rok určitý vybraný stát.¹⁴⁵

V zemích střední Evropy se v nedávné době uskutečnily ve spolupráci s Německem akce připomínající pád železné opony a uzavření bilaterálních smluv o dobrém sousedství. Zahájeny byly nové multilaterální projekty Německa se zeměmi tohoto regionu, které mají vést k lepšímu porozumění společným dějinám dvacátého století. V souladu s důrazem na šíření německého jazyka v koncepci z roku 2011 je nejvýraznější kulturněpolitickou aktivitou Německa v České republice poslední dobou kampaň „Šprechtíme“, jež bývá vyzdvižována jako vůbec první společná kampaň Německa a Rakouska na podporu němčiny.¹⁴⁶ Zahájena byla v září 2011 a zaměřuje se především na mladé rodiče, kteří rozhodují o jazykovém vzdělání svých dětí. Klíčová výpověď kampaně, jež se dá shrnout slovy „němčina se vyplatí“ (přináší vyhlídky na lepší uplatnění na pracovním trhu), je doplněna o aspekt sociální a kulturní blízkosti obou států.¹⁴⁷ Do projektů je vedle kulturních institucí zapojena také Česko-německá obchodní a průmyslová komora a obchodní oddělení

144 Rozhodování o otevírání či uzavírání Českých center je principiálně záležitostí Ministerstva zahraničních věcí ČR (viz např. Rozhovor Roberta Schustera s Michaellem W. Pospíšilem, ředitelem Českých center. In: *Mezinárodní politika*, roč. 35, č. 11 (2011), s. 15–17, zde s. 15).

145 Maďarsko bylo hostem v roce 1999, Polsko roku 2000 a o tři roky později jím bylo Rusko. V posledních letech se dostává v první řadě právě na ekonomicky silné mimoevropské země – hostem veletrhu byla mimo jiné Jižní Korea, Indie, Turecko, Čína, Argentina a v roce 2013 Brazílie.

146 Viz např. Šprechtíme: Projekt na podporu německého jazyka. Dostupné na webových stránkách velvyslanectví SRN v Praze (http://www.prag.diplo.de/Vertretung/prag/cs/06/Deutsch_lernen/seite_taufe_sprechtme_cz.html, ověřeno 7.5.2013).

147 16. Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kultur- und Bildungspolitik 2011/2012, s. 65. Zpráva je dostupná na webových stránkách Úřadu pro zahraniční vztahy (http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/636728/publicationFile/175854/AKBP-Bericht_2011-2012.pdf, ověřeno 7.5.2013).

rakouského velvyslanectví. Spojování zahraniční kulturní politiky s hospodářskými zájmy je tedy zcela otevřené.

Druhým velmi důležitým tématem v česko-německých kulturních vztazích zůstávají výměny mládeže. Koordinační centrum pro německo-české výměny mládeže Tandem v roce 2012 oslavilo patnáct let svého fungování.¹⁴⁸ Zajímavé je, že ve výčtech výměn mládeže s různými zeměmi bývá Česká republika jmenována mezi prvními (i když vždy až za německo-francouzskými a německo-polskými výměnnými programy).¹⁴⁹ Naopak v oblasti vědy a vzdělávání, která je v současné době věcnou prioritou Spolkové republiky, Česká republika není pro Německo klíčovou partnerskou zemí, na niž by cílily nové iniciativy a kampaně, byť výměny fungují hladce a v relativně velkém rozsahu. Také výměna v oblasti umění probíhá poměrně velmi dobře, neteší se ale tak velké pozornosti spolkové vlády.

Obecně lze shrnout, že česko-německé kulturní vztahy se v současné době rozvíjejí tak, jak by se na základě koncepce z roku 2011 dalo očekávat. Všimněme si, že trendy zachycené v této koncepci se v česko-německých vztazích opět projeví ještě před jejím zveřejněním, stejně jako tomu bylo u předchozích dvou rozebíraných koncepcí. Probíhá čilá oboustranná spolupráce, ovšem Německo tradičně věnuje v rámci střední Evropy větší pozornost Polsku a celkově se v současné době v první řadě zaměřuje na hospodářsky silné mimoevropské státy.

Závěrem

Máme-li shrnout, Spolková republika Německo po počátečních letech poválečné obnovy přešla během šedesátých a sedmdesátých let od úzce chápané „kultury“ jako umění a vzdělávání, určených pro elitní vrstvy společnosti, k širokému chápání pojmu „kultura“, představujícímu „nabídku pro všechny“. Důraz se přesunul od exportu vlastní kultury k mezinárodní kulturní výměně založené na principu vzájemnosti. Na těchto principech je založena koncepce zahraniční kulturní politiky SRN z roku 1977 a do velké míry i následující koncepce z roku 2000. Spolková republika se tudíž zmiňovanými zásadami řídila více než třicet let. V poslední době však od nich do určité míry ustupuje nebo je vykládá odlišně, což velmi zřetelně ukazuje koncepce z roku 2011. Výrazně zato vzrostl důraz na německé národní zájmy. Nastíněný rozbor vývoje německé zahraniční kulturní politiky tak potvrzuje poznatky politologických studií zmiňovaných v úvodu: ukázalo se, že i v otázkách *soft power* volí Německo v současné době tvrdší slova a sebestřednější postup než dříve.

Pro druhé světové válce německá zahraniční kulturní politika narozdíl od francouzské nebo britské kvůli historické zátěži méně vyzdvihovala vlastní výkony

148 Za dobu své existence podpořilo toto centrum už více než 85 tisíc mladých lidí (*tamtéž*, s. 38).

149 Srv. výroční zprávy kulturního oddělení spolkového ministerstva zahraničí (viz pozn. č. 112).

a nesledovala v tak velké míře své čistě národní zájmy. Snažila se především vzbuzovat důvěru a podporovat mír ve světě. Od osmdesátých let se (s výjimkou doby krátce po sjednocení Německa) pozvolna stále více přibližuje politice Francie a Velké Británie a odráží zřetelněji národní zájmy. V tomto ohledu předložená studie podporuje tezi o „normalizaci“ německé zahraniční politiky v 21. století.¹⁵⁰

Důvodem těchto změn je do značné míry relativní, avšak Němci citelně pociťovaný pokles hospodářské síly Spolkové republiky. Byl opuštěn ideál ze sedmdesátých let: nezištná prezentace Německa v zahraničí a umožnění prezentace partnerů v Německu bez přímé vazby na přínos v oblasti politiky nebo hospodářství v krátkodobém časovém horizontu. V důsledku ne zcela uspokojivého stavu německých veřejných rozpočtů nyní často převažuje spíše krátkodobá kalkulace „očekávaných zisků“ a snaha o efektivitu a koncentraci vynakládaných prostředků. V oblasti regionálních priorit přešla Spolková republika od jednoznačné orientace na Západ přes pozornost věnovanou transformující se střední a východní Evropě ke zvýšenému zájmu o hospodářsky se rozvíjející země (a to často právě na úkor evropských zemí, Spojených států amerických a Japonska, v menší míře pak i na úkor rozvojových zemí).

Po celou dobu existence Spolkové republiky Německo se však spolkové vlády k zahraniční kulturní politice hlásí a od šedesátých let ji prohlašují za jeden z pilířů německé zahraniční politiky. Souvisí to mimo jiné i se skepsí Němců k vojenskému řešení konfliktů a s důrazem s ní spojeným na onu *soft power*, jejíž podstatnou složkou zahraniční kulturní politika byla, je a zůstává. Uznávaný odborník na dějiny německé zahraniční kulturní politiky Kurt Düwell nedávno prohlásil tuto oblast politické činnosti za „kulturně založený seismograf a součást systému včasného varování k zabránění válečným konfliktům, nebo alespoň k jejich omezení“.¹⁵¹ Leckdo se asi otáže, zda to není příliš optimistický pohled, který přeceňuje možnosti zahraniční kulturní politiky. Zde však právě narážíme na něco, co platí pro šedesátá léta dvacátého století stejně dobře jako pro dnešní dobu: Jak věrohodně dokládat a spolehlivě hodnotit výsledky dlouhodobě zaměřené zahraniční kulturní politiky a s ní spojených snah o budování pozitivního obrazu země? Anebo jak dokázat, že případné pozitivní změny byly důsledkem určitých konkrétních

150 K tezi o „normalizaci“ německé zahraniční politiky viz např. HACKE, Christian: *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland: Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*. Frankfurt/M. – Berlin – Wien, Ullstein 2004; TÝŽ: Mehr Bismarck, weniger Habermas: Die Große Koalition bringt einen neuen Realismus in die deutsche Außenpolitik. In: *Internationale Politik*, roč. 61, č. 6 (2006), s. 68–76; SCHÖLLGEN, Gregor: Die Zukunft der deutschen Außenpolitik liegt in Europa. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 11 (2004), s. 9–16; MAULL, Hans: „Normalisierung“ oder Auszehrung? Deutsche Außenpolitik im Wandel. In: *Tamtéž*, s. 17–23; HELLMANN, Gunther – WEBER, Christian – SAUER, Frank – SCHIRMBECK, Sonja: „Selbstbewusst“ und „stolz“: Das außenpolitische Vokabular der Berliner Republik als Fährte einer Neuorientierung. In: *Politische Vierteljahresschrift*, roč. 48, č. 4 (2007), s. 650–679; HELLMANN, G.: Normatively Disarmed, But Self-Confident (viz pozn. 7).

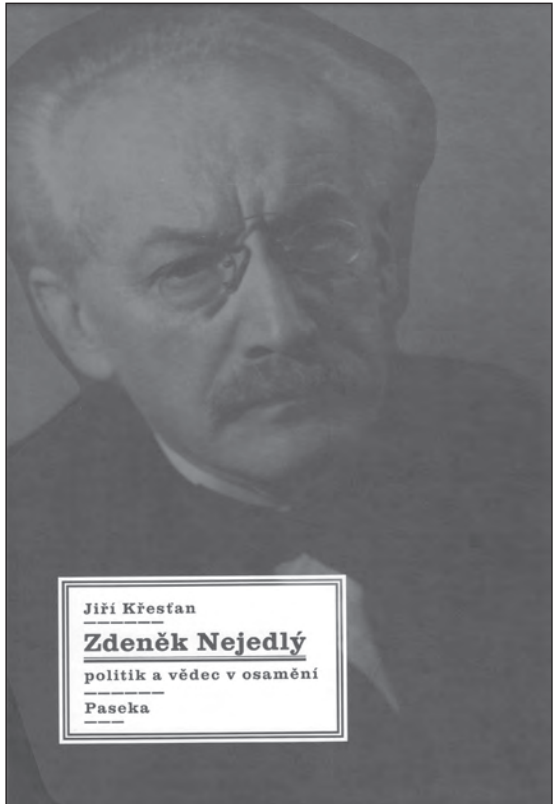
151 DÜWELL, K.: Zwischen Propaganda und Friedensarbeit, s. 111 (viz pozn. 18).

opatření? Snad právě proto je v oblasti zahraniční kulturní politiky přisuzován poměrně velký význam koncepcím a teoriím.

Studie vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu č. 2012–265505 s názvem „Vybrané problémy veřejné politiky v euroatlantické oblasti po roce 1945“.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty



Jiří Křesfan

Zdeněk Nejedlý

politik a vědec v osamění

Paseka

Diskuse

Křesťanův Nejedlý (s malým doplněním)

Petr Čornej

KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka – Národní archiv 2012, 569 stran.

Trvalo to dlouho, ale česká veřejnost se na počátku roku 2013 přece jen dočkala rozsáhlé, a navíc bravurně napsané monografie o v mnohém směru kontroverzní, leč nepřehlédnutelné osobnosti českého kulturního, vědeckého a politického života dvacátého století. Troufám si říci, že práce Jiřího Křesťana je nejpodrobnější, nejobsáhlejší, faktograficky nejspolehlivější a nepochybně nejlepší biografii Zdeňka Nejedlého. Toto kladné hodnocení není podmíněno pouze kvalitami autora, jenž se již po dvě desetiletí prezentuje jako znamenitý historik a velmi dobrý stylista, nýbrž také objektivními skutečnostmi. Křesťan měl k dispozici nejen obrovskou Nejedlého písemnou pozůstalost, kterou v různé míře zužitkovali již předchozí badatelé, ale také archiv Ústředního výboru KSČ i další dříve nepřístupné fondy, navíc navštívil donedávna „uzamčené“ archivy ruské a také jeden archiv německý. Heuristika je tudíž téměř vyčerpávající, takže nové objevy lze snad očekávat jedině ve fondech sovětských bezpečnostních služeb, budou-li ovšem někdy odtajněny. Materiály z více než třiceti archivů (včetně snímků uložených v Národním filmovém archivu), stovky prostudovaných knih i studií, dokonalá znalost dobové publicistiky a příkladné využití dnes tolik rozšířené metody *oral history* jsou vizitkou více než dostatečnou. V tomto směru nemohu mít k práci sebemenší připomínky a nezbyvá

mi než před jejím autorem smeknout a tiše závidět, že jsem podobnou knihu nestvořil sám, i když jsem svého času na tento úkol pomýšlel.

Křesťan svůj text, opatřený impozantním poznámkovým aparátem, který evokuje tklivou vzpomínku na někdejší vědecké zvyklosti, koncipoval v podstatě chronologicky. Tematické členění (zhruba na ose veřejná a politická činnost – věda – privátní záležitosti) pak slouží k rytimizaci sedmi kapitol, promyšleně periodizujících Nejedlého *curriculum vitae*. Toto rozvržení se pozoruhodně kryje s pohledem svatého Augustina na jednotlivé lidské věky (dětství, chlapectví, jinošství, mládí, zralost, stáří, odcházení), což není překvapivé, neboť biologické zákonitosti jsou prostě dané. Základní osnova slouží Křesťanovi jako skelet, který obaluje vrstvami získaných poznatků natolik podmanivě, že před čtenářem vyvstává Nejedlého osobnost v náležitě plastičnosti, zahrnující i její psychický rozměr.

Badatelsky poctivý přístup logicky přinesl své ovoce. Mnohé mýty, jimiž je Zdeněk Nejedlý stále obestřen, se hrouti ve světle pečlivě shromážděných a analyzovaných pramenů. S chutí zde upozorňuji na pět vžitých omylů, které autor vyvrací a jejichž destrukce asi zaskočí méně zasvěceného čtenáře, nikoliv však vědeckou komunitu, která většinu těchto skutečností zná přibližně třicet let. Obšírně citovaný dopis syna Antonína Dvořáka s konečnou platností posílá do říše smyšlenek povídačku, jak Nejedlý hanobil dílo světoznámého skladatele jen proto, že mu odmítl dát za manželku svou dceru Otilku.¹ Snad ještě větší pozornost vyvolá zjištění, že Nejedlý nesouhlasil s neblaze proslulým školským zákonem přijatým roku 1953, odmítl jej podepsat (učinil tak až jeho nástupce v ministerském úřadu Ernest Sýkora) a byl kvůli tomu zbaven postu ministra školství, věd a umění. Otevřeně se vzepřít Gottwaldovi a sovětským činovníkům, kteří nesmyslné zkrácení školní docházky v zájmu posílení výrobních kapacit prosazovali, však nedokázal. Byl disciplinovaný, dokonce natolik, že před chystanou peněžní reformou svou hotovost ponechal v šuplíku, čímž rozčilil členy vlastní rodiny k nepřičetnosti. Tuto epizodu, kterou znám z podání Nejedlého dcery Zdenky Nedvědové-Nejedlé, Křesťan neuvádí. Ze stejného zdroje vím, že Nejedlý poté, co obdržel od Maxe Švabinského portrét, který jej zachycoval jako starce nad hrobem, nepronesl slova „přece se mi pomstil“, nýbrž obrázku z rukou velkého mistra si velice cenil. Byla to naopak jeho dcera, jíž se portrét nelíbil a jež otce proti slavnému malíři popouzela. Třetí mýtus vytvořil Václav Černý tvrzením, že se Nejedlý přiklonil k radikálně socialistické linii, poněvadž mu Tomáš Garrigue Masaryk nenabídl odpovídající uplatnění ve státní či politické sféře.² Je to teze, kterou v dobré víře několikrát opakoval historik Josef Hanzal a jíž jsem svého času sám podlehl. Podle Křesťana však Nejedlý od prezidenta určité nabídky obdržel, ale nereagoval na ně. Přesto si myslím, že Masaryk by svého někdejšího žáka v době „budování státu“ sotva akceptoval. Nejedlý svými

1 Pro úplnost uvádím, že badatelská priorita v tomto směru náleží Dagmar Mocné, jež jako vůbec první upozornila na klíčový dopis, který 7. ledna 1961 adresoval Otakar Dvořák, syn Antonína Dvořáka, Zdeňkovi Nejedlému (viz *Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR*, v.v.i. fond Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní, karton č. 10).

2 Viz ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 1: 1921–1938. Brno, Atlantis 1994, s. 91.

razantními názory (Sukova aféra, Kramářův případ) přiléval ve vypjaté politické situaci olej do ohně, zatímco hlava republiky logicky preferovala zklidnění poměrů. Křesťanovou zásluhou padá i další (zejména komunisty) tradovaný výklad o Nejedlého vstupu do KSČ už v roce 1921 či 1929; učinil tak až roku 1939 v Moskvě. Rovněž očištění Nejedlého v kauze Václava Talicha, zatčeného kvůli podezření z kolaborace, působí nanejvýš přesvědčivě a sotva se najde člověk, který by dokázal Křesťanovými argumenty otřást.³

Boření letitých mýtů a legend má ovšem i odvrácenou stranu. Ve chvályhodné snaze o objektivitu si Křesťan svého hrdinu občas až příliš idealizuje. Týká se to zejména Nejedlého vztahu k Antonínu Dvořákovi a Leoši Janáčkoví, jejichž tvorbu temperamentní profesor soustavně kritizoval, a pokud ji někdy ocenil, pak spíše z taktických důvodů. Jaroslav Jiránek, životopisec jeho syna Víta Nejedlého a přední český muzikolog, mi svého času vyprávěl, jak se staříček Nejedlý, dezorientovaný po roce 1956 odsudkem takzvaného kultu osobnosti, vícekrát vyslovil zhruba v tomto smyslu: „Myslím, že budoucnost mi dá jednou za pravdu v hodnocení Stalina a Jiráka i v kritice Dvořáka a Janáčka.“ Negativní vztah k Dvořákovi a Janáčkoví byl v Nejedlého duši zřejmě zakořeněn pevněji, než se Křesťan domnívá. Nejsem však muzikolog, takže prosím, aby má vyjádření chápala veřejnost v jejich podmíněnosti.

Úsilí pochopit Nejedlého a proniknout do jeho vnitřního světa zdůvodňuje autor hermeneutickým principem „předporozumění“. Občas však zašel, alespoň podle mého soudu, poněkud daleko. *Vorverständnis* se tak místy mění v až přílišné porozumění, což se týká zvláště kapitol věnovaných meziválečnému období. Nejedlý, alespoň si myslím, stál zřejmě více nalevo a blíže komunistům, než z Křesťanova textu vyplývá. V souvislosti s hermeneutickou metodou si neodpustím ještě jednu poznámku. Hned v první kapitole odkazuje autor na mínění bývalého litomyšlského archiváře Jindřicha Růžičky, který pochyboval, zda je možné vykládat Nejedlého prostřednictvím hlubinné psychologie. Shodně s Křesťanem soudím, že bychom se této cesty zříkat neměli. I protagonista obsáhlé monografie totiž preferoval v letech 1909 až 1918 jako vědeckou metodu intuitivismus, který sice nesouvisel s Freudovým učením a vycházel z duchovněné školy (její vliv na českou humanistiku – namátkou Max Dvořák, F. X. Šalda, Arne Novák, Vlastimil Kybal, Josef Šusta – byl mimořádně silný), nicméně Nejedlý by se k tomuto vlivnému proudu nepřiklonil, kdyby si sám na sobě neověřil nosnost jeho zásad. Sám Křesťan pak na jiných místech cit pro hlubinnou psychologii prokázal, když analyzoval Nejedlého vztah k manželce, platonickým láskám, milenkám i obdivovatelkám, a to s noblesou, jež z těchto pasáží činí vrcholný čtenářský zážitek.

Nabyl-li kdokoliv při pročitání mého zamyšlení dojem, že s Křesťanem polemizuji, potom se mýlí. Vidím sice Nejedlého trochu jinak a na některých místech bych nanášel barvy s odlišným odstínem, leč autorovy názory respektuji. Křesťana (v souladu s jeho badatelskou orientací) primárně zajímá hlavně Nejedlý jako občan

3 Detailně viz KŘEŠŤAN, Jiří: Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty (1. část). In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 69–111; Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty (2. část). In: *Tamtéž*, č. 2–3 (2009), s. 243–275.

a politik, skvěle rekonstruuje jeho životní peripetie i duševní svět, ale téměř stranou překvapivě ponechává Nejedlého-vědce. Analýzy historických a muzikologických prací, včetně velkých monografií o husitském zpěvu, Smetanovi, Masarykovi, Leninovi a Litomyšli, jsou až překvapivě stručné (což platí také o účasti bytostného polemika ve sporu o smysl českých dějin) a rezignují na postižení Nejedlého místa v české (ale i evropské) historiografii a v hudební vědě. Kupodivu se autor nevyrovnává ani s dávno vyřčenou tezí, že Nejedlý byl především kulturní historik a z tohoto hlediska psal všechny své vědecké práce. Možná se Křesťan v dějinách historiografie a v teorii oboru necítí tak pevně jako při sledování politických problémů či osobnostního aspektu. Považuji proto za nezbytné se u těchto problémů zastavit alespoň v dílčím a nutně neúplném exkurzu.

* * *

I když Nejedlý bývá často označován jako pozdně obrozenecký relikv, o delší polovině jeho vědeckého působení tato slova neplatí. František Červinka a Jaromír Dvořák už v šedesátých letech správně upozornili, že se názory mladého muže formovaly na přelomu 19. a 20. století ve výhni sporů mezi obrozeneckým dědictvím a moderními vědeckými i uměleckými proudy.⁴ Ať již tyto směry zdůrazňovaly nutnost objektivního poznání reality nebo vyzdvihovaly nezastupitelnou úlohu subjektivního vkladu velké tvůrčí individuality, vždy se nutně dostávaly do konfliktu s obrozeneckými hodnotami i nazíráním. Nejedlý tento rozpor vyřešil po svém. Tradiční české dějinné a kulturní hodnoty, ustálené a kanonizované v 19. století, obhajoval argumenty moderní vědy, neváhaje přitom propojit zdánlivě neslučitelné principy, konkrétně empiricko-kritický přístup s neoromantismem a duchovněnou orientací. Tímto způsobem vykládal a bránil již na samém počátku dvacátého století husitství, Bedřicha Smetanu či Aloise Jiráska. Přímo manifestační povahu pak mělo jeho vystoupení na straně odpůrců pravosti Rukopisů královédvorského a zelenohorského, zvláště příspěvek publikovaný ve sborníku k šedesátinám Jaroslava Golla.⁵ Dal tak zřetelně najevo, že zastává pozici i svých dalších oblíbených učitelů, zejména Otakara Hostinského a T. G. Masaryka. To mu ale nijak nebránilo, aby se s podobnou vehemencí v jiných situacích nehlásil k národně konzervativnímu okruhu takzvaných muzejčků, kteří nad ním drželi ochrannou ruku a zajistili mu i první profesní uplatnění v archivu tehdejšího Musea Království českého. Neodvažoval bych se však vést přesnou hranici mezi upřímně projevovaným obdivem k uznávaným osobnostem a utilitárním kalkulem začínajícího vědce, jenž trpělivě, doslova krůček po krůčku, budoval vysněnou univerzitní kariéru. O jeho striktně racionálním počínání vypovídá i rozhodnutí habilitovat se v oboru hudební vědy až

4 ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969, s. 27–157; DVOŘÁK, Jaromír: *Zdeněk Nejedlý 1878–1938 a nová česká literatura*. Olomouc, Filosofická fakulta University Palackého 1969.

5 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Kotle a lesní rohy*. In: BIDLO, Jaroslav – FRIEDRICH, Gustav – KROFTA, Kamil (ed.): *Sborník prací historických k šedesátým narozeninám dvor. rady prof. dra Jaroslava Golla vydali jeho žáci*. Praha, Nákladem Historického klubu 1906, s. 380–388.

poté, co se naděje na titul docenta (ať již kulturní či církevní) historie, eventuálně estetiky, ukázala jako nepřilíš reálná.

Ve způsobu, jakým pojímal muzikologii a koneckonců i estetiku, se projevil Nejedlého bytostný historismus. Považoval je za nauky v podstatě historické, neboť hudbu i všechny umělecké projevy vnímal jako nedílnou složku dějin, zcela v duchu kréda tehdejších kulturních historiků (ale také Jaroslava Golla), že dějiny jsou jen jedny, neboť i život je pouze jeden. Proto mimo jiné později s nelibostí hleděl na vyčleňování dějin dělnického hnutí z celku obecné historie. Kulturněhistorický přístup, chápající dějiny jako organickou jednotu tvořenou vzájemně provázanými komponentami, umožnil Nejedlému zastřešit jeho široké badatelské zájmy i překlenout dichotomii vědy a umění. Nebylo to však pojetí statické, nýbrž vnitřně neobyčejně dynamické. Nejedlý již od vstupu na vědeckou scénu viděl historii jako stálý svár protikladných principů, především starého a nového, respektive přežilých a nosných elementů, jejichž prosazení považoval za záruku pokroku. Tomuto chápání zůstal po celý život víceméně věrný, i když jeho vnější ideový (a ideologický) náter průběžně modifikoval.

Pro první Nejedlého vědecké období, rámované přibližně léty 1900 až 1909, bylo charakteristické propojení empiricko-kritické metody, opírající se o rozsáhlou heuristiku a faktografickou deskripci, s duchovědnými podněty Wilhelma Diltheye, zvláště s tezí, že ideovou strukturu určité dějinné (*eo ipso* kulturní) etapy lze nejlépe poznat prostřednictvím velké osobnosti, spoluutvářející a vyjadřující její charakter. Odtud pramenil Nejedlého akcent na biografický žánr, v němž stěžejní postava je klíčem k široce pojímané historické epoše a současně stavebním kamenem v kanonických řadách vynikajících osobností, ať již reprezentujících zrod, vrchol a konec husitství (Jan Hus – Jakoubek ze Stříbra – Jan Želivský – Jan Rokycana, ve výhledu Václav Koranda mladší), českou hudební kulturu (Bedřich Smetana – Zdeněk Fibich – Otakar Ostrčil) či beletrii (Josef Kajetán Tyl – Božena Němcová – Alois Jirásek). Po příklonu k radikálně socialistické levici potom obdobně konstruoval obraz politického směřování v 19. a první polovině 20. století (Palacký – Masaryk – Lenin), ústící posléze v propagandistický výklad o komunistech jako dědicích velkých národních tradic. V něm je již patrný ozvuk Leninových a Ždanovových pouček o pokrokové (lidové) a reakční (úpadkové) kultuře.

První vědecká perioda končí rokem 1909, kdy Nejedlý dopsal objemné dílo *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských*, vydané až roku 1913 a předložené jako podklad pro udělení ordinariátu.⁶ V dalším desetiletí své duchovědné směřování ještě umocnil, když se, ovlivněn vědeckým klimatem a přátelskými styky s Františkem Xaverem Šaldou a Vlastimilem Kybalem, nadchl pro módní intuitivismus. Představa, že badatel v oboru humanitních věd dosahuje nejpřesvědčivějších poznatků stejnou cestou jako umělec a že se věda a umění vzájemně prolínají i doplňují, byla typickou antipozitivistickou reakcí, plně konvenující Nejedlého zaměření. Metoda vciťování, tj. hlubokého ponoru do psychiky i díla mimořádné individuality,

6 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských*. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1913.



Manželé Nejedlí se svými dětmi Zdenkou a Vítem v roce 1912 na lavičce před vilou v Turnově. S Marií Brichtovou, dcerou ředitele tiskařského a vydavatelského podniku Politika Arnošta Brichty, se Zdeněk Nejedlý oženil 2. září 1905 (repro fond Zdeněk Nejedlý, Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v v. i., Praha)

mu byla blízká (vždy si jako téma vybíral osobnosti, s nimiž souzněl), stejně jako rozkrývání duchovních souřadnic kulturních epoch. Badatelský proces, a zvláště jeho interpretační komponenta se tak stávaly tvůrčím, vpravdě uměleckým aktem. Nejedlého nedokončená monografie o Richardu Wagnerovi⁷ i pojednání „Krise estetiky“,⁸ „Wagnerismus Terézy Novákové“⁹ a „Nietzscheova tragedie“¹⁰ se přímo programově hlásí k intuitivismu a k principu propojení vědy a umění.

Ze shodného podloží vyrůstá též pozoruhodná úvaha *Spor o smysl českých dějin*, kterou Nejedlý zasáhl do známé diskuse na jejím prvním vrcholu.¹¹ Nemá cenu tu opakovat, co je notoricky známé. Pouze shrnuji, že autor podmanivé eseje zaujal zprostředkující stanovisko mezi T. G. Masarykem a Jaroslavem Golem, když vyslovil názor o užitečnosti filozofie dějin, současně však odmítl Masarykovu tezi o návaznosti národního obrození na humanitní ideály české reformace jako ahistorický konstrukt. I s odstupem času působí svěže a neotřele Nejedlého interpretace stě-

7 TÝŽ: *Richard Wagner*, sv. 1: *Richard Wagner romantik. 1813–1848*. Praha, Melantrich 1916.

8 TÝŽ: *Krise estetiky*. In: *Česká kultura*, roč. 1 (1912/1913), s. 19–23, 42–47 a 76–78.

9 TÝŽ: *Wagnerismus Terézy Novákové: K české premiéře Tristana*. In: *Tamtéž*, s. 461–466 a 496–499.

10 TÝŽ: *Nietzscheova tragedie*. In: *Tamtéž*, s. 641–644, 680–685, 714–722 a 733–748.

11 TÝŽ: *Spor o smysl českých dějin*. Praha, Nákladem Pokrokové revue 1913.

žejních epoch českých dějin. Neplatí to ani tak o husitství (v němž autor spatřuje nejkrásnější mravní květ středověku)¹² jako spíše o následujících etapách. Nejedlý například vysoce ocenil katolicismus 16. století, který podle jeho mínění provedl sám v sobě „reorganizaci tak důkladnou, že nelze se ubrániti až obdivu,¹³ poukázal na neudržitelnost vžitých stereotypů o naprostém úpadku národa, z něhož po bělohorské bitvě „černá hejna cizinců a jezuitů“¹⁴ vysála všechnu krev, vyzdvihl český výtvarný barok (tehdy „měli jsme výtvarnou kulturu jako nikdy předtím ani potom“)¹⁵ a obrození prohlásil za pokrokový fenomén proto, že překonávalo náboženský smysl českých dějin, jež vytvořila protireformace, a otevíralo českému člověku nové, fakticky sekulární obzory.¹⁶ „Masarykovu sektu“ tímto míněním (obdobně jako častými odkazy na Jaroslava Golla a jeho žáky, zvláště Josefa Pekaře) zrovna nepotěšil.

Na otázku, proč Nejedlý projevil vpředvečer první světové války takové porozumění pro husitství, jež nahlížel jako nedílnou součást středověku, ale současně i pro reformovaný katolicismus 16. století a výtvarné baroko, je možné poskytnout různé odpovědi. Osobně si myslím, že se v tomto případě propojily jeho vědecké zájmy o období reprezentující dějinný pokrok (husitství, obrození) s tehdejším nadšením badatelů duchovědné orientace pro kulturní epochy charakteristické vznícenou citovostí (gotika, baroko, romantismus). I to byl samozřejmě projev nechuti vůči suchému scientismu (především pozitivismu), neúnosně redukcujícímu roli lidského subjektu, a zvláště tvůrčí individuality.

V Nejedlého případě vyhlíží účast v táboře antipozitivistických bojovníků do značné míry paradoxně. Jeho obsáhlé práce o dějinách předhusitského a husitského zpěvu, kniha věnovaná středověké minulosti rodné Litomyšle, ale i pozdější nedokončené vícesvazkové monografie o Bedřichu Smetanovi a Tomáši Garriguovi Masarykovi totiž prozrazují těsné genetické sepětí s empiricko-kritickou historiografií. Troufám si dokonce říci, že propojení této specifické podoby pozitivismu s deskriptivním kulturněhistorickým přístupem winterovsko-zíbrtovského stříhu bylo jejich nespornou předností (evidují totiž kdejaký zjištěný fakt), avšak ještě více prokletím. Empiricko-kritické zásady, zdůrazňující pečlivou heuristiku a neméně pečlivou kritiku pramenů, bylo sice možné s jistým zdarem uplatňovat při zkoumání starověké a středověké problematiky, jejich aplikace ale logicky selhávala ve chvíli, kdy se do optiky badatelských zájmů dostala mladší dějinná období s masou písemných i dalších pramenů, jejichž plné zvládnutí není zatím možné ani ve věku počítačů. Školený medievista Nejedlý však své projekty nedotáhl do konce i z jiných důvodů. Ačkoliv měl v řadě případů (husitský zpěv, Smetana) heuristiku vcelku hotovou, téma jej právě proto přestalo zajímat. Sám si učinil jasno, časově náročné finální zpracování poznatků už ho nelákalo a mezitím vyslyšel další, ze svého pohle-

12 *Tamtéž*, s. 33 n.

13 *Tamtéž*, s. 52.

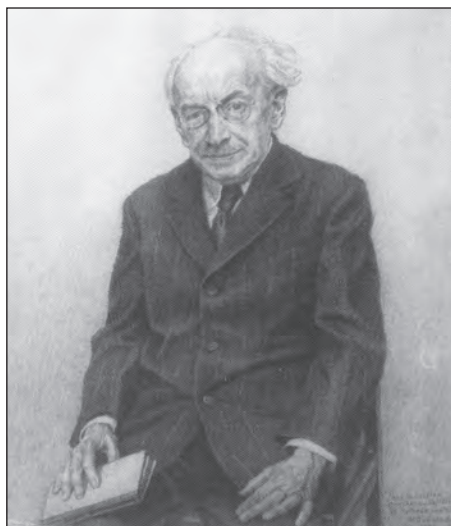
14 *Tamtéž*, s. 57.

15 *Tamtéž*, s. 61.

16 *Tamtéž*, s. 68.

du aktuálnější úkoly. Nutno dodat, že řešení vztahu scientifické a narativní složky v historiografické práci nepředstavovalo problém jen pro Nejedlého. I jeho vynikající generační souputníci se s touto otázkou potýkali, jak dokládají Šustovy *Dvě knihy českých dějin*¹⁷ či Pekařova *Knihy o Kosti*¹⁸ (s nezvládnutým, až posmrtně publikovaným třetím dílem)¹⁹ a ještě více jeho práce o Žižkovi, poznamenaná již (sice potlačovanou, leč přesto patrnou) noetickou skepsí.²⁰ Jedinou Nejedlého dokončenou větší prací sepsanou v meziválečném období tak symptomaticky zůstává kniha o tisícileté historii města Litomyšle, psaná se zřetelem k širšímu publiku a záměrně s absencí poznámkového aparátu.²¹

To již bylo v čase, kdy se Nejedlý osetentativně hlásil k radikálnímu socialismu a kdy až dramaticky dával najevo potřebu opírat se o pevný a nezpochybnitelný hodnotový systém, bez něhož neuspěje jedinec ani národ a který skýtá garanci dějinného progresu. Touhu řídit se nadčasovými i nadosobními pravdami a ideály, následovat velké vzory a stát se posléze jedním z nich v sobě nosil již od let dospívání. Tím spíše požadoval, aby se srozumitelným a ideově ukotveným programem řídil mladý československý stát. Liberalismus, který podle jeho mínění nadčasové pravdy a hodnoty relativizoval, byl pro něj nepřijatelný. I z tohoto důvodu se postupně sbližoval s komunistickým hnutím. To je asi adekvátnější formulace než hovořit o Nejedlého souznění s marxismem, jehož akcent na ekonomickou



Portrét Zdeňka Nejedlého z roku 1952 od Maxe Švabinského. Traduje se, že v něm spatřoval malířovu pomstu, ve skutečnosti však obraz vděčně přijal (repro fond Zdeněk Nejedlý, Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v v. i., Praha)

17 ŠUSTA, Josef: *Dvě knihy českých dějin: Kniha první. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1917; *Knihy druhé. Počátky lucemburské 1308–1320*. Praha, Nákladem České akademie věd a umění 1919.

18 PEKAŘ, Josef: *Knihy o Kosti: Kus české historie*, sv. 1 a 2. Praha, nákladem vlastním 1909 a 1911.

19 Otištěn in: TÝŽ: *Knihy o Kosti: Kus české historie*. 5. vydání. Praha, Elka Press 1998, s. 269–341.

20 TÝŽ: *Žižka a jeho doba*, sv. 1: *Doba se zvláštním zřetelem k Táboru*; sv. 2: *Jan Žižka*; sv. 3: *Žižka vůdce revoluce*; sv. 4: *Poznámky k dílu třetímu. Opravy a dodatky – Příloha. Rejstříky*. Praha, Vesmír 1927, 1928, 1930 a 1933.

21 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Litomyšl: Tisíc let života českého města*. Litomyšl, Výstavní výbor města Litomyšle 1934.

problematiku se zcela míjel s bytostnými prioritami levicového profesora. Pozice na politické levici znamenala i faktický rozchod s Gollovou školou, byť se nadále za jejího člena počítal a byť s většinou jejích členů udržoval korektní vztahy.

Ve vlastní vědecké práci se však změna Nejedlého politické orientace naplno projevila až v závěrečné čtvrtině života, ovlivněné členstvím v komunistické straně, pobyt v Sovětském svazu, oficiálním postavením a také, proč to nepřiznat, zjevným úbytkem duševních sil. Přesto Nejedlý o dějinách soustavně psal téměř až do své smrti. Záměrně pomíjím na tomto místě jeho rozsáhlou, namnoze účelovou publicistiku a zastavím se u dvou prací, kterým není bohužel věnována dostatečná pozornost. První jsou nedokončené (a nezdařené) *Dějiny národa českého*,²² druhou pak soubor doslovů k vybraným spisům Aloise Jiráska, vydávaným v Nejedlého gesci pod shrnujícím názvem *Odkaz národu*.²³ Signifikantní pro Nejedlého skutečné smýšlení je frekvence a vymezení pojmu *národ*, jednoznačně odkazující ke kořenům tkvícím v 19. století. Ostatně titul jeho pokusu o zachycení české minulosti se programově inspiroval Palackým, od něhož převzal i záměr sepsat dějiny českého národa, nikoliv Čech či Československa. Československé dějiny pro něj měly smysl až od podzimu 1918. Na Nejedlého *Dějínách národa českého*, často vysmívaných kvůli diletantským výletům do sféry archeologie, není zajímavý vědecký přínos (ten byl již ve své době nulový), nýbrž uchopení tématu, zřetelně vyvstávající z nastíněné periodizace. I v tomto ohledu se Nejedlý vracel k Palackému, přesvědčen zároveň o správnosti jeho mínění, že podstata českých dějin spočívá v husitské epoše. Tehdy Češi jako první „statečně a směle zvedli prapor novověké svobody, sociální, politické i duchovní, o niž teprve po nich i největší národové počali též usilovat“.²⁴ Obrat k Palackému, kritizovanému českou meziválečnou komunistickou publicistikou, přitom spojil s oficiální adorací Aloise Jiráska, jehož dílo vždy proslavoval a obhajoval. Historické prózy plodného národovce interpretoval obdobně jako ve svých pojednáních vzniklých na přelomu 19. a 20. století.

Na sklonku života tak Zdeněk Nejedlý aktualizoval ve vztahu k českým dějinám pojetí, jež zastával, stržen četbou Palackého a Jiráskových spisů, v časech své maturity a krátce po ní. Cynik by řekl, že se stařec nostalgicky vracel do let uplynulého mládí, skutečnost ale byla složitější. Aktuálnost Palackého a Jiráskových textů umocnila jejich národně obranná funkce, již plnily v době okupace a na niž se Nejedlý mnohokrát odvolával v moskevských rozhlasových projevech. Nejedlého snaha propojit v podstatě obrozený model se stalinskou variantou marxismu nepůsobila ani organicky, ani přesvědčivě a na českou historiografii měla jen zanedbatelný vliv. I když do určité míry brzdila levičácké excesy, životnost výzvy, která společnost nabádala k následování obrozeneckých vzorů, (domněle) aktuálních na prahu „socialistického obrození“, byla nutně krátkodobá, míjela se

22 TÝŽ: *Dějiny národa českého*, sv. 1: *Starověk*. Praha, Svoboda 1949; sv. 2: *Raný středověk*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1955.

23 TÝŽ: *Doslovy k souboru spisů Aloise Jiráska „Odkaz národu“*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960.

24 TÝŽ: *Dějiny národa českého*, sv. 1, s. 18 n.

s pocity mladších generací a po roce 1956 pozvolna vyšuměla. Edice Jiráskových spisů, završená roku 1960 vydáním Nejedlého doslovů, za ní učinila tečku.

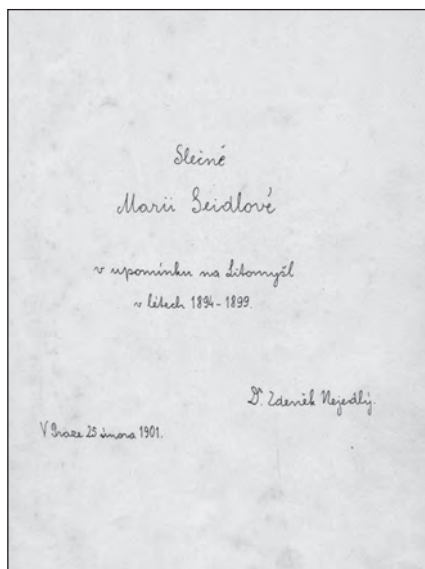
* * *

Odbočil jsem možná až příliš daleko od Křesťanovy knihy, u jejíchž závěrečných partií se nyní zastavím. O období první republiky toho ví autor tolik, že by méně občas znamenalo více. Rekonstrukce Nejedlého pobytu v Sovětském svazu za druhé světové války je pak naprosté novum, založené na studiu dlouho nepřístupných pramenů. Doslova jedním dechem se čte poslední kapitola, i když z hlediska Nejedlého kulturního působení po roce 1945 by zasloužila místy doplnit (například o vysvětlení odmítavého vztahu vůči Karlu Hynku Máchovi, preferování divadla vůči filmu a podobně). I ona však působí jako zjevení, poněvadž namnoze vychází z privátních a dosud nepublikovaných materiálů (rozličných deníkových záznamů, rozhovorů s pamětníky). Ne vždy ale působí výklad přehledně, což platí zvláště o období let 1918 až 1938. To je ale do značné míry dáno Nejedlého hektickými i roztržštěnými aktivitami, jejichž šíře je pro normálního člověka nepochopitelná a neuchopitelná.

Jisté vysvětlení skýtá Křesťanem kupodivu nezaznamenané svědectví pamětníků. Nejedlý si až do pozdního věku vystačil jen s minimem spánku; na chvíli si zdířl přes den a v noci spal průměrně tři hodiny. Pouze pro zajímavost zde uvádím dvě drobničky. Zdeněk Nejedlý nebyl úplný abstinents – do pozdního věku pil občas kmínku a střídme pivo. Po celý život mu chutnal chléb se sádlem, který prý i s oblibou snídal. Byl bych ale nerad, kdyby tato a podobná sdělení považovali čtenáři za nemístný projev osobní exhibice. Uvádím je z jediného důvodu. Zatím žijí pouze v nedokonalé lidské paměti a časem se zcela vytratí, pokud nebudou písemně či jinak fixována. A to by byla škoda, neboť stále platí postřeh, že každý zaznamenaný detail, je-li vsazen do náležitých souvislostí, mívá důležitou pramennou hodnotu.

Dovoluji si pro ilustraci uvést malý příklad. Na litomyšlskou prezentaci Křesťanovy knihy 10. března 2013 přinesla jedna z početných účastnic fotografie své vzdálené příbuzné a první velké Nejedlého lásky Marie Seidlové. Tohoto zajímavého vztahu jsem se poněkud obsírněji dotkl zhruba před třiceti lety.²⁵ Pověst, zaznamenaná o slečně Seidlové v soukromých deníčcích, korespondenci a nepublikovaných vzpomínkách, nelhala. Byla to (i podle současného vkusu) skutečná krasavice, na pohled příjemná okouzující bruneta, jejíž sňatek dělilo od Nejedlého svatby s Marií Brichovou jen několik dnů. Zemřela předčasně, prý v důsledku vážného ledvinového onemocnění. Pro historika je samozřejmě vždy štěstím, když osoby, o kterých píše, dostanou konkrétní tvář a když bezpečněji pozná jejich osudy. Neméně podstatný je fakt, že se povědomí o vztahu litomyšlské krásy a Zdeňka Nejedlého uchovalo

25 ČORNEJ, Petr: Zdeňka Nejedlého léta učňovská a vandrovní. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, roč. 23, č. 2 (1983), s. 7–42 (zde zvláště s. 28 n.).



Nejedlého první láska Marie Seidlová, dcera litomyšlského řezníka a uzenáře (foto v majetku rodiny Horských v Litomyšli). Do výtisku prvního vydání Dějin města Litomyšle a okresu z roku 1900 jí autor vepsal věnování, i s datací jejich známosti

v generacích jejích potomků více než sto let. Dostávám se tak k obecnějšímu problému, kam až sahá živá historická paměť.

Křesťanova čtivá a sdělná monografie se nepochybně setká též s kritickými připomínkami. U zásadního díla tomu nebývá jinak. Výhrady lze čekat, jak je dnes zvykem, kupříkladu na adresu nedostatečného teoretického ukotvení. Tato námitka se nabízí zvláště při srovnání s předchozí velkou nejedlovskou monografií, kterou František Červinka publikoval v melantrišských Odkazech roku 1969. Nesrovnámejme ale nesrovnatelné! Červinkova průkopnická kniha není klasickou biografií, patří k jinému žánru. Autor ji koncipoval v podstatě problémově, přičemž výběr klíčových otázek zjevně reflektoval témata vzrušující nonkonformní levicové intelektuály v druhé polovině šedesátých let (vztah národní tradice a moderny, Nejedlého poměr k meziválečné avantgardě, kritické hodnocení Leoše Janáčka). Ožehavých pouňorových záležitostí se, jistě i vzhledem k nedlouhé časové césuře, dotkl spíše okrajově. Sám Červinka zdůvodnil svůj přístup slovy, že cílem publikace nebylo popsat děje Nejedlého života, nýbrž podat „obraz jeho duchovního a názorového světa“.²⁶ Rovněž motivace obou badatelů byla diametrálně odlišná. Zatímco Červinka pocítoval vnitřní potřebu kriticky se vyrovnat s Nejedlým, jemuž stál spolu se svou manželkou Miladou několik let nablízku a o jehož mládí napsal obdivně

²⁶ ČERVINKA, F.: *Zdeněk Nejedlý*, s. 366.

laděnou disertaci, byl Křesťan v jiné situaci. Nejedlý jej zaujal jako výrazný a nepominutelný historický zjev, k němuž ho neváže žádný osobní vztah, nýbrž jen a jen snaha postihnout místo a význam výrazné i rozporuplné individuality v dějinách.

Oba přístupy jsou pochopitelně naprosto legitimní. Nejedlému jako historikovi by byl jistě bližší přístup Křesťanův. Už proto, že ctí biografický půdorys, dobový kontext podává v rámci životních osudů svého protagonisty a nezatěžuje výklady rozvláchnými teoretickými pasážemi, jež v rámci životopisného žánru čtenář zpravidla neočekává. Nejedlý sám velký teoretik nebyl. Ač ve své knihovně vlastnil sebrané spisy Arthura Schopenhauera, četné publikace dalších německých filozofů i některé práce Wilhelma Diltheye, jeho myšlení bylo důsledně historické a historicky, nikoliv teoreticky, přistupoval také k oborům označovaným dnes jako uměnovědy. Pokud posuzujeme Křesťanovu skvělou knihu touto optikou, lze bez uzardění říci, že se řadí do tradičního proudu české historiografie a nepochybně splňuje přísná kritéria kladená na vědeckou biografii.

Diskuse

Nejedlý podaný „po nejedlovsku“

Miloš Havelka

*Prohlížení světa je bezplatné.
Platí se teprve za komentáře.
Stanisław Jerzy Lec¹*

Hned na začátku je spravedlivé vyzvednout dvě zřetelné přednosti velké monografie o Zdeňku Nejedlém od Jiřího Křesťana:² především je to autorova schopnost a ochota zevrubně, s úsilím o maximální podrobnost se věnovat důležité a dosud málo vyložené postavě moderních českých duchovních a politických dějin, jejíž působení bylo – zejména v poslední fázi života – spojeno se silně zjednodušujícím a manipulativním chápáním moderního českého politického a ideového vývoje. Je to tím důležitější, že veškerá činnost Zdeňka Nejedlého se od počátku šedesátých let minulého století hodnotila stále více černobíle a spíše ideologicky než věcně. Křesťanova snaha jít proti stereotypním výkladům Nejedlého díla i působení a vyložit jeho údajné „osobnostní základy“ je sympatická, jakkoli předložený výsledek jeho dlouholeté badatelské práce se jako celek může zdát nepřesvědčivý a výkladově slabý. Nepochybně je tomu tak i z důvodu nečekaného sebeomezení, proklamovaného

1 LEC, Stanisław Jerzy: *Nové neučesané myšlenky*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury a umění 1967, s. 86.

2 KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka – Národní archiv 2012, 569 stran.

jako jednotlicí sémantické gesto přístupu k předmětu: autora údajně nezajímá „ani tak ... sledování vývoje Nejedlého názorů ... jako spíše jeho chování v různých situacích a orientace v sociálních a kulturních vztazích“, jakkoli stranou neměly zůstat „ani jeho vazby rodinné a osobní“ (s. 17).

To je jistě legitimní a potenciálně plodné badatelské rozhodnutí, které se ale v jednotlivých kapitolách knihy podařilo realizovat jen částečně. Jednak to předpokládá výklad autorova hlediska (typičnost a důležitost chování, odlišnosti v reakcích a podobně) pro výběr zobrazovaných „situací a orientací“, a dále rekonstrukci hodnotové hierarchie, která dlouhodobě nebo i v jedinečné situaci vedla rozhodování a chování zkoumané postavy. Zcela chybí například výklad Nejedlého poměru k institucím, ať již formálním nebo neformálním, který by ukázal jeho vztah k politické a státní moci, k politickým stranám, zájmovým uskupením a podobně, a tím i důvody některých jeho aktivit. U Křesťana jsou naopak jednotlivé události líčeny lineárně, v jakoby samozřejmé posloupnosti Nejedlého zájmů; všechny se zdají stejně důležité, u řady z nich chybí podrobnější kontext nebo se jeho znalost předpokládá. Pokud má autor výhrady k nějakému jednání, ať už Nejedlého nebo jeho spoluhráčů či protihráčů, pak je formuluje převážně jen odmítavým a povrchně moralizujícím způsobem (což mimoděk naznačuje Křesťanův spontánní souhlas s Nejedlého koncepcí). Snaha ukazovat působení a vliv Zdeňka Nejedlého ve veřejném prostoru, jeho roli v určitých konstelacích kulturních nebo politických sil a podíl na jejich vyústění by vyžadovala hlubší ponor do některých obecnějších kontextů utváření národní identity, kultury a politiky (jako byla strnulá sociální stratifikace české společnosti a asymetrie mezi politickou a ekonomickou mocí před první světovou válkou nebo setrvačnost představ a cílů české politiky po vzniku republiky, jako byly strukturální problémy fungování nově vzniklého státu, zejména jeho systémová demokratizace a nacionalizace zděděné administrativy, celková modernizace života, zmasovění národní společnosti, ekonomizace hledisek, nástup nových hodnot a avantgardizace umění atd.), a zejména by si žádala programovější pochopení rozdílu mezi událostí a strukturou, než jak se toho v Křesťanových výkladech podařilo dosáhnout. Nehledě na to, že každé „jednání“ a všechny „orientace“ jsou vždy objektivací určitých přesvědčení a „názorů“ (a jejich vývoje), které samy jsou zakořeněny ve veřejném „poli“ (Pierre Bourdieu) politických, odborných a mocenských konkurencí; že se na něco zaměřují, jdou vstříc určitým nadindividuálním zájmům a potřebám; a hlavně, že mají objektivní následky, a to v případě Zdeňka Nejedlého následky zcela nepřehlédnutelné. Jde také o to, že pro každé zobrazení „situací“, „orientací“ a „vztahů“ je třeba nějakého autorského hlediska jejich „důležitosti“, které se nemusí kryt s hledisky jednajících subjektů. Neboť teprve nalezení vnitřní spojitosti a proměn různých jednání v odlišných situacích – tedy odhalování celkového smyslu, jdoucího „za“ jednodimenzionální a lineární enumeraci jednotlivých životních faktů a svědectví (typu Nejedlý proti ostatním) a také „nad“ zvláštnosti individualizovaných chování a orientací – dává celému jejich vyprávění funkční perspektivu, umožňuje „historicky hodnotit“ (nebo se i „historicky poučit“) a odlišuje „historickou biografii“ jako vědecký žánr od „pouhého životopisu“ (Theodor

Winkelbauer). Máme-li parafrázovat Immanuela Kanta: názory (teorie a ideje) bez jednání jsou prázdné, jednání a chování bez názorů je slepé.

Fakt, že dějiny jsou nakonec vždy výsledkem aktivit jednotlivých různě nadaných, nesterépně schopných a různým způsobem omezených nebo i omylných individuí a skupin, a odtud rostoucí pochopení toho, jaký byl Zdeněk Nejedlý člověk a do jaké míry byl vlastně skutečným subjektem svých aktivit, v jakých politických, kulturních a sociálních konstelacích se musel rozhodovat, jakým tlakům byl vystaven a jak se stylizoval, co o své situaci mohl vědět a jak na základě toho jednal nebo reagoval, to vše lze nakonec ukázat jen na nejširší folii doby a jejích základních „dispozitivů“ (Michel Foucault). Křesťanovo líčení je proto zajímavé jen tam, kde se mu podobné souvislosti někdy podařilo najít nebo naznačit a kde neustrnul na pouhé extenzivní enumeraci detailů, jak je tomu v jeho vyprávění až příliš často.

Jistě je také třeba (zadruhé) vyzvednout Křesťanovu snahu dostávat se Nejedlému „pod kůži“ obratem k ego-dokumentům nejrůznějšího původu, často neznámým, zajímavým a důležitým, k pamětem, rozhovorům a korespondencím, nejčastěji však z okruhu Nejedlého sympatizantů, aniž ovšem byla dekonstruována jejich vědomá nebo i nevědomá stylizace a třeba i časový odstup. Asymetrie mezi omlouvavým tónem většiny podobných dokumentů a veřejnými stanovisky kritiků by ovšem neměla zůstat nereflekтовána, stejně jako by měla být zmíněna jejich případná reaktivní povaha. Nehledě na to, že vyložit by se mělo i to, co chybí, neboť právě absence něčeho je pro „hermeneutický přístup“, k němuž se Křesťan hned v úvodu knihy hlásí (s. 16), stejnou interpretační výzvou jako pozitivní zjištění přítomnosti čehokoli jiného. Jaké byly třeba důvody Nejedlého mlčení o důležité knize Josefa Hanuše *Národní museum a naše obrození* z počátku dvacátých let, která je pojetím a argumentací naprosto protisměrná tehdejší i pozdější výkladům obrození i české lidovosti v podání Zdeňka Nejedlého (a také Aloise Jiráskova)?³ Proč se jí Nejedlý necítil „vyzván“? Zajímavá by jistě byla případná rekonstrukce Nejedlého stanoviska k Pekařovým výkladům husitství.⁴ Křesťan sice opakovaně zmiňuje při různých příležitostech Nejedlého respekt k Pekařovi (a to i v době, kdy to nebylo bez rizik), zároveň ale stranou ponechává jeho vztah jak k Pekařovým (*de facto proti* Nejedlého koncepci směřujícím – a později opakovaným) argumentům, tak k celé dost rozsáhlé diskusi o Pekařově pojetí (Emanuel Rádl, F. X. Šalda, Jan Slavík, T. G. Masaryk), kterou první díl jeho knihy o Janu Žižkovi na konci dvacátých let vyvolal a jíž se Nejedlý sám také zúčastnil. Je překvapivé, že Nejedlého poměr k pověstné poslední kapitole prvního dílu o sociálně-politickém obsahu táborství zůstal u Křesťana podobně nezmíněn jako jeho stanovisko k Pekařově nástupní rektorské řeči z roku 1931, ve své době rovněž dosti intenzivně diskutované.

3 HANUŠ, Josef: *Národní museum a naše obrození: K stoletému jubileu musea*. Praha, Nákladem Národního musea 1921–1923.

4 PEKAŘ, Josef: *Žižka a jeho doba*, sv. 1: *Doba se zvláštním zřetelem k Táboru*; sv. 2: *Jan Žižka*; sv. 3: *Žižka vůdce revoluce*; sv. 4: *Poznámky k dílu třetímu. Opravy a dodatky – Příloha. Rejstříky*. Praha, Vesmír 1927, 1928, 1930 a 1933.

Iluze, že Nejedlého osobnost se dá zachytit pouze ze samotných svědectví, že nalezené a předložené citáty z dokumentů mluví samy za sebe, je obecnější nectností Křesťanova pojetí. Ne vždy je beze všeho srozumitelný jejich skutečný význam a vztah k pojednávané době; tak je tomu například na stranách 360 a 361, když se nejprve (předtím několikrát opakovaná) enumerace Nejedlého „vzorů umělecké tvorby“ namísto analýzy spojuje s ornamentální vzpomínkou Marie Majerové (jež více dokládá pozdní zálibu spisovatelky v jazyce ruských bylin, než aby vypovídala o Nejedlém), že Nejedlý si s sebou na cestu do Rumunska v roce 1949 vzal „kapesní vydání Palackého Dějin národu českého“, ve kterých si „stále říkal, usmíval se, hlavou radostně pokyvoval“, aby se bezprostředně poté přešlo k parafrázi jedné myšlenky z pronikavé analýzy Vladimíra Macury o Nejedlého poválečném pojetí „lidovosti kultury“ a skončilo se u povšechného shrnutí kritik Nejedlého z pera Václava Černého. Následnost i důvody uvedení těchto různých reflexí, pocházejících od různých autorů a z různých dob, jsou nahodilá a jejich souvislost nejasná, a sice právě tak, jako nejasná zůstává třeba konfrontace Nejedlého vztahu k Rusku na počátku minulého století s viděním Leoše Janáčka, prezentovaným obsáhlým citátem (s. 48), když z tohoto srovnání není nic dále vytěženo: ani s ohledem na tehdejší *situaci*, ani s ohledem na pozdější Nejedlého *orientace*. Přibližně ve stejnou dobu jako Janáček psali o Rusku také Karel Kramář, Vilém Mrštík, Tomáš Garrigue Masaryk a další, v souvislosti s „únorovou“ revolucí se dokonce diskutovalo o „slovanském socialismu“ a podobně, a asi by proto mělo být jasně ukázáno, proč a v čem (a zda vůbec) bylo stanovisko Janáčkovy pro Nejedlého důležitější než ostatní. Vedle dalšího je třeba v této souvislosti rovněž upozornit na dost povrchní líčení intelektuálního vývoje Karla Kosíka (s. 424 n.). Poukazování na jeho vztah k fenomenologii a existencialismu nepřináší nic pro pochopení Kosíkových nepřímých kritik Nejedlého ani Kosíkova budování alternativního obrazu českého 19. století, a už vůbec nepřispívá k pochopení důvodů (generačního) rozchodu „reformních komunistů“ s Nejedlého koncepcí a k žádoucí ideologické dekonstrukci Nejedlého prvoplánové „programovosti“.

Tak se u Křesťana opakuje to, co často iritovalo i na Nejedlém a co disertaci svého žáka o české misi Jana Kapistrána⁵ vytkl v posudku již Jaroslav Goll: samoučelně působící „přílišnou podrobnost vypravování“.⁶ Příčiny nebo důvody zahlcování výkladu různorodými fakty objasněny nejsou. Zmiňuje se například Nejedlého spolupráce s Čenkem Zíbrtem (v té souvislosti by ale neměl zůstat opomenut ani Václav Schulz) v archivu „Musea království Českého“, avšak návyky a zkušenosti, které si Nejedlý odtud odnesl, třeba vliv Zíbrtova velice širokého a málo strukturovaného pojetí „kulturních dějin“ i způsoby jeho využívání „koloritních“ pramenů (řečeno s Jaroslavem Stříteckým), zůstaly u Křesťana netematizovány. Obecnější otázka,

5 NEJEDLÝ, Zdeněk: Česká missie Jana Kapistrána. In: *Časopis musea Království českého*, roč. 74, s. 57–72, 220–224, 334–352 a 447–464.

6 Citováno podle: STŘÍTECKÝ, Jaroslav – HANZAL, Josef: Předmluva. In: NEJEDLÝ, Zdeněk: *Umění staré a nové: Výbor ze studií*. Ed. Josef Hanzal a Jaroslav Střítecký. Praha, Supraphon 1978, s. 5–37, zde s. 12.

do jaké míry Nejedlého líčení středostavovského života v Litomyšli ve smetanovské biografii představuje slepou uličku pojetí historiografické práce a způsobu výkladu sociálních dějin, proto nemohla být u Křesťana nejspíš ani tušena. Tvzení, že si Nejedlý sám své disertace „cenil“ (s. 36), jak Křesťan podobné možnosti kritiky Nejedlého způsobu výběru a výkladu historických pramenů relativizuje, asi Gollův prozíravý postřeh neoddiskutuje. Materiálovému velikášství Zdeňka Nejedlého se ostatně posmíval už František Xaver Šalda, když první díl monografie o Smetanovi nazval „dějinami českého pivovarnictví“.

V hromadění materiálu, v líčení nahodilých koincidencí a bočních linií událostí, v zamilovanosti do podrobností a ornamentálních faktů, a to vše bez ohledu na význam podobného přístupu pro porozumění pojednávanému tématu, Jiří Křesťan jako by podlehl nectnostem vyprávění svého objektu. Monografie by jistě podstatně „zhubla“, kdyby se podobné pasáže, poukazující spíše na vlastní Křesťanovu učenost a archivářskou akribii než na Nejedlého, vypustily.

Na druhé straně nelze přehlédnout, že Jiří Křesťan řadu životopisných údajů prohloubil, upřesnil datování textů a upozornil také na pozdější manipulace, ke kterým docházelo při vydávání Nejedlého spisů; nicméně otázce směru jejich překódování, výkladu i kontextování těchto manipulací se věnuje jen minimálně. I zde se ukazuje, že Křesťanovo přihlášení k hermeneutice je jen proklamativní. Princip „dějin působení“, který pro teorii porozumění historickým textům a událostem vypracoval Hans Gadamer, právě v těchto souvislostech Křesťan neměl obejít, stejně jako Gadamerovu tezi, že interpret rozumí dílu lépe než jeho autor, neboť do jeho výkladu může z následného vývoje zahrnout i to, co autor nemohl ani tušit.

Deklarovaný „komplexnější pohled na osobnost“ (s. 15) (termín „osobnost“ patří v knize k nejčastěji skloňovaným) s Nejedlým spíše jen smiřuje, relativizuje bídu doby i Nejedlého chování; co bylo pro tuto osobnost typické nebo trvalé (a vlastně i v čem byla „hodnotná“), to ale zůstalo nevyřčeno. Pohled na Nejedlého jednání a rozhodování se rozplývá do jednotlivostí, emocionalizuje se a vlastně i distancuje od tehdejšího systému moci a ideologie: na uvedení knihy mohli být proto spokojeni všichni přítomní, většinou v důchodovém věku – od Milouše Jakeše přes Zdeňka Jičínského a komunistické disidenty až po opožděné mladočechy nacionálně-liberálního ražení. Koneckonců všichni jsme lidé, podržujeme si svou „osobnost“, máme dobrou vůli, necháme se oklamat a taky děláme chyby. V představě, že Zdeněk Nejedlý je uchopitelný pouze „osobnostně“ (případně psychologicky), z důrazu na asymetrii motivů a následků se vlastně znovu vynořuje stará kompenzační teze, používaná pro omluvy reálného (i nacionálního) socialismu, že totiž upřímnost, čistotu úmyslů a historickou velikost idejí pokazila doba a lidé, protože jim nedostatečně rozuměli, špatně je realizovali a nebyli ochotni se jim obětovat. Snaha rehabilitovat Nejedlého jako „člověka, o němž má smyslu uvažovat“,⁷ nenaráží u Křesťana jen na slabost analýzy Nejedlého jako vědce a jako politika, ale také na absenci rozboru důsledků jeho vlivu a rozhodování v konkrétních dobových kontextech.

7 ZÍDEK, Petr: Výstraha jménem Nejedlý. In: *Lidové noviny*, příloha „Orientace“ (16.3.2013), s. x.

Jinak řečeno: Křesťanovým programovým „zastřením interpretativní roviny“ (s. 17), které se ovšem vylučuje s jinde zdůrazňovanou hermeneutikou – tj. vlastně vyloučením analýz původu, obsahu a proměn jednotlivých pojmů a idejí (jako „národ“, „socialismus“, „komunismus“, „historický liberalismus“, „lid“, „husitství“, „realismus“, „obrození“, „levice“ a podobně), s nimiž Nejedlý pracoval, které prosazoval, jimiž smířoval nesmiřitelné (podle Nejedlého například měli ve „sporou o smysl českých dějin“ pravdu jak Masaryk, tak Pekař) a občas i denunciačně argumentoval, a které se v Nejedlého pojetí často lišily od jejich dobových významů – zůstalo jednání Zdeňka Nejedlého, jeho „chování v různých situacích a orientace v sociálních a kulturních vztazích“ (s. 17) ve své většině vlastně neprůhledným, nehledě na řešení otázky po vnitřní jednotě díla, po jeho historických vrstvách, vnitřních rozporech a nedůslednostech. Neosvětleno nakonec zůstalo i Nejedlého chápání „programovosti“, které přenášel ze své muzikologické praxe do provozu poválečného dějepisectví a které nakonec historika Nejedlého přivedlo od okouzlení fakty ke komicky působícím prezentistickým tvrzením, že „komunismus Jana Žižky je zajisté daleko bližší českému národu než fašismus císaře Zikmunda“ a že Jan Hus by dnes nepochybně „byl hlavou politické strany“, která „by byla velmi blízká ... nám, komunistům“.⁸ Stejně tak zůstala promarněna šance, aby se obecně teoreticko-metodologicky objasnila nedostatečnost a zaslepenost představy jak „programní hudby“, tak „programního dějepisectví“.

Možná by se pak také dalo lépe porozumět paradoxnímu, nicméně trefnému a v mnohem ohledu podnětnému upozornění (s nímž se ovšem Křesťan necítil potřebu vyrovnat), že „Nejedlý vlastně nebyl marxista“ a že si „komunismus představoval jako dovršení národního obrození“.⁹ Je-li tomu opravdu tak, proč se potom Nejedlý přesto dokázal prosazovat, komu ve skutečnosti sloužil a jak se s ním počítalo?

Jenom díky takovémuto oslabování a zastírání ideových problémů „osobnosti“ mohl Křesťan říci o Nejedlém, který moderní české dějiny v prvních dvou třetinách minulého století ovlivnil jako málokdo jiný, že byl „politikem a vědcem v osamění“, a dokonce dát tento slogan do podtitulu celé monografie. Budiž, ale jistě ne v takovém „osamění“ jako jiní, třeba filozof Josef Šafařík, sociolog Inocenc Arnošt Bláha nebo národohospodář Karel Engliš!

Omlouvavý výraz „osamění“ svědčí spíše o bezradnosti autorova vidění než o Nejedlého „habitu“, prosazujícím se ctižádostivě na vědeckém i politickém „poli“ v různých dobách i odlišných ideových konkurencích způsobem, který měl dost dalekosáhlé sociální, politické a kulturní následky. Nehledě na to, že šlo o člověka, který – jak ostatně Křesťanova kniha sama na řadě míst dokládá – se rád stavěl do čela, byl přesvědčen o vlastní neomylnosti, choval se aktivisticky, nedovedl odpouštět (jak o tom svědčí třeba Nejedlého kritika skladeb Josefa Suka jako údajně národně vlašných a povrchních, s poukazem na státní vyznamenání,

8 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha, Sekretariát ÚV KSČ [1946], s. 22.

9 RANSDORF, Miloslav: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Horizont 1988, nestránkované shrnutí autora stanoviska.

jež Suk v posledním roce první světové války přijal),¹⁰ který účelově „leštil kliky“ (jak se o něm mluvilo mezi československými komunisty v moskevském exilu)¹¹ a využíval různé osobnostní konstelace moci. Jeho pracovitost a po dlouhou dobu i odbornou solidnost, jeho vnímavost kulturních i politických problémů znehodnotovala nesoustavnost, malichernost a nesnášenlivost, snaha prosazovat se jako vědec politicky a politiku používat pro posilování vlastní argumentace, a v některých případech i podlézavost. Mluvit proto o Nejedlého „osamění“, působí spíše jako nedorozumění, a tvrdit, že „životní příběh Zdeňka Nejedlého má rysy tragédie vskutku antické“ (s. 16), jako naivní přehánění.

Křestanův text o Nejedlém se nečte snadno, známou maximu o „básnivém ožívání probádané minulosti“ (Josef Pekař) či o zprostředkování jejího „porozumění výkladem“ (Max Weber) se naplnit nepodařilo. A „úloha osobnosti v dějinách“ – abych připomenul starý požadavek – proto nakonec zůstala nevyložena, podobně jako role Zdeňka Nejedlého ve vývoji české vědy. Mimo jiné také proto, že žádnou pozornost autor nevěnoval rekonstrukci Nejedlého chápání vědní politiky a vzdělanosti, jeho pojetí teorie a metodologie historické i hudební vědy, chápání historických fakt, principů jejich selekce, způsobů jejich autorského hodnocení, hledání jejich souvislostí, přechodu od zkušenosti k pojmům, umožňujícímu kontrolu objektivitu historického poznání, a zejména vztahu „národního“ a „programového“ dějepisce. Tím mám na mysli například Nejedlého přechod k požadavkům, že historik musí umět „překládat historické jevy do dnešní řeči“, aby probouzel „ony tradiční, v hloubi českého lidového člověka tkvící představy i city, jež v nás vstúpila kdysi už naše husitská revoluce“, ve které „se uvolnily všechny síly probuzeného mladě zdravého národa“.¹²

Deskriptivnímu pojetí historické látky odpovídá zvolený Křestanův idiolekt, směřovaný více do „komedie smíření“ a k „ideové svatbě“ (Hayden White) s Nejedlého osobností, názory a dobou než k distancované naráci Nejedlého úspěchů a „pádů“, jeho iluzí a přehmatů; z principiálního zde dělá Křestan jen osobní nebo mezilidské. Jeho vyprávění o Nejedlém působí starosvětsky, jak naznačuje už obsah knihy, shrnovaný do položek jako: „Kapitola druhá, ve které sledujeme první velké výboje mladého vědce“; „Kapitola šestá, ve které je náš hrdina Stalinovým hostem“; a podobně. Připomíná to *Život a názory Tristrama Shandyho* Laurence Sterna či *Fieldingova Cudného lokaje a slavného mizeru*, tedy způsoby vyprávění z poloviny 18. století, a je vcelku nejasné, čemu má tento druh estetizace sloužit, když se jej navíc ani nepodařilo v knize důsledněji dodržovat.

Programová neochota zabývat se podrobněji světonázorovými a teoretickými složkami jednotlivých Nejedlého prací v souvislosti s jeho chováním, jednáním a „řešením situací“ vede k nepřehlédnutelným zjednodušením. Projevuje se to

10 NEJEDLÝ, Zdeněk: Josefa Suka Zrání. In: *Smetana*, roč. 9, č. 1 (29.11.1918), s. 9 n.

11 Podle svědectví Erika Steina Jiřímu Křestanovi, citovaného v jeho knize (s. 302 n.).

12 NEJEDLÝ, Zdeněk: Komunisté, dědici velikých tradic českého národa. In: TÝŽ: *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa: Výbor statí*. Ed. Vilém Kún. Praha, Práce 1978, s. 44, 56 a 93.

především při výkladu „druhého života“ Nejedlého, kde autor o kritickém vztahu k němu moralizuje, opakovaně argumentuje, že se často jednalo o jeho původní stoupence nebo i obdivovatele (viz například s. 422–424), a problém tak z ideové (nebo i věcné) roviny převádí na otázku charakteru. To pak znemožňuje rozlišovat kritiky věcně oprávněné (například Kosíkovo odmítnutí Nejedlého teze o výlučnosti českých revolučních a demokratických tradic a o zvláštních dispozicích českého národa k budování komunismu) od distancí pouze oportunních, i když i ty mohly mít v určité době osvobozující účinek.

Křesťan kromě toho používá podobná zjištění pro omluvy postojů Zdeňka Nejedlého jako pro morální odsouzení jiných osob. Tak se například na jedné straně dočteme, že „Nejedlý často vyčkával a postoje s dobou“ – nepochybně také oportunně – „měnil. Názory, jež vyjadřoval v soukromí, se též lišily od těch, jež přednášel z tribun.“ (s. 369) Na druhé straně o spisovateli Čestmíru Jeřábkoví tu stojí, že „svěřoval kousavé invektivy vůči Nejedlému svému deníku, současně mu však psal servilní blahopřání k narozeninám“ (s. 329). Z podobného „rozdvojení života“ (*Doppelleben*) v totalitárních režimech, jež kdysi pronikavě ukazoval německý básník Gottfried Benn, šlo nepochybně vytěžit více: jak pro výklad Nejedlého, tak jeho souputníků i odpůrců, pro formy kritiky Nejedlého i pro jeho obhajobu, a zejména pro pochopení povahy a rozporů doby samé.

Obecnějším problémem knihy je ovšem způsob vyrovnávání se sekundární literaturou. Uváděné odkazy působí dojmem, že si Křesťan účelově vybírá, co se mu právě hodí nebo nehodí, někdy dokonce co se mu zdá zajímavé v souvislosti s jeho vlastní enumerací faktů. Čeho si autoři uváděných prací všímali, co zdůrazňovali a v čem se třeba mýlili, jaký byl jejich postoj a v čem jde Křesťan za jejich vidění Nejedlého, to zůstalo stranou. Netýká se to jen shora zmíněného Miloslava Ransdorfa nebo vědoslovně důležité studie z pera sociologa Jaroslava Stráneckého a historika Josefa Hanzala z osmdesátých let,¹³ nemluvě o pronikavých syntetizujících výkladech Vladimíra Macury,¹⁴ ale třeba také Červinkovy monografie z roku 1969,¹⁵ s níž se Křesťan „setkává“ až na straně 368 v pěti řádcích. Celkově čtrnáct odkazů na Červinkův text je směřováno jen „adjektivně“, způsobem, který má potvrzovat a kolorovat Křesťanova vlastní hodnocení,¹⁶ případně nahradit vlastní analytický soud¹⁷ nebo vlastní materiálovou informací (líčení vztahu Nejedlého k Vítězslavu

13 STRÁNEK, J. – HANZAL, J.: Předmluva (viz pozn. 6).

14 MACURA, Vladimír: Obrozenecký model v Nejedlého koncepci socialistické kultury. In: JIRÁNEK, Jaroslav (ed.): *Zdeněk Nejedlý – klasik naší vědy a kultury: Sborník příspěvků z konference Přínos Zdeňka Nejedlého české a slovenské vědě a kultuře konané ve dnech 10.–12. května 1978 v Liblicích*. Praha, Ústav dějin české a slovenské literatury ČSAV 1979, s. 301–308.

15 ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969.

16 Bez citací Červinkových obrátů typu „pro slávu a hmotný zisk“ (s. 35), Nejedlého „vysoké pracovní nasazení“ či „vnitřní znepokojení“ (v souvislosti s vydáváním jeho spisů, s. 352) by se přitom Křesťanovo vyprávění klidně obešlo.

17 Ve formulacích typu, že Jaromír Paclt „dopustil se nepřesnosti“ (s. 53), že Nejedlý „prosazuje progresivní wagnerismus“ (s. 180) nebo že ve 30. letech „chtěl si s Masarykem ... dál rozumět“ (s. 221) apod.

Nezvalovi). Zde všude by čtenář očekával nejen citaci, ale také podrobnější výklad „v čem“, „jak“ a „proč“. Zajímavý Červinkův pokus rekonstruovat Nejedlého vizi z první poloviny dvacátých let minulého století o „spojenectví různých ‘levicí‘“ pak Křesťan odbývá slabým (a také jinde v knize opakovaným argumentem), že Nejedlý nebyl v oné době „organizovaným komunistou“ (s. 163), jako by se organizovanost v komunistické straně a prokomunistický aktivismus nebo prokomunistická ideologická argumentace musely beze zbytku krýt.

V neporozumění podobným aktivitám Zdeňka Nejedlého se zřetelně projevuje obecnější, v mnohém ohledu dokonce zásadní nedostatek Křesťanovy monografie, jímž je absence jakékoliv prosopografické perspektivy, která by Nejedlého životní politické a vědecké dílo ukázala jako součást, nebo dokonce jako reprezentaci obecnějších českých a možná i evropských skupinových charakteristik a postojů jeho doby, ať již s ohledem na podobnost středostavovského původu, průběhu kariéry a forem společenské angažovanosti nebo na analogie ve světónázorech, badatelských tématech či hodnotových hierarchiích. Teď nemyslím pouze na silnou „levicovost“ české meziválečné kultury, jejíž důležitou verzi Nejedlý – spolu s některými dalšími osobnostmi – představoval, tedy na převážně „elitní“ (a vnitřně diferencovaný) diskurz tehdejší levice, ale také na důsledky celkového „zmasovění“ (Ortega y Gasset, Emil Lederer, Hannah Arendtová) evropských společností po první světové válce, na specifické sociální, kulturně-politické a ideologické potřeby nově vzniklého státu a na (s tím spojené) hledání prostředků nové identity a koheze národa („odra-kouštění“, zapomenuté kořeny a tradice, „nová“ rovnost a demokracie a podobně). Do tohoto identitotvorného segmentu veřejného života Nejedlý přispěl pokusem o vytvoření zvláštního „dispozitivu“ výkladu českých dějin, kulturních a hudebních vzorů, jehož porušování bylo ve své době riskantní. V mnohém ohledu se dá dokonce hovořit o vytváření nového „občanského náboženství“ (Robert N. Bellah), přinejmenším o reformulaci Masarykovy české „národní filozofie“, která měla husitství, českou reformaci a obrození spojit v jeden celek a kterou Nejedlý zbavil její naléhavé mravnosti, aby ji namísto toho protkal představami lidovosti, slovanství, rovnostářství, sociální spravedlnosti, národní emancipace, programové „přímočarosti“ (S. K. Neumann), a nakonec i „socialistického budování“.

S tím souvisí některé další nezmíněné nebo nedořešené otázky, jako například: Co byl a co ve své době znamenal „levicový realismus“ (Stanislav Strohs), za jehož představitele se Nejedlý po jistou dobu považoval, jak byl vnímán, v co měl tendenci se proměňovat a proč? Hrál u Nejedlého nějakou roli Masarykova koncepce „demokracie sociální“ jako nutného doplňku „demokracie politické“? Kde stál Nejedlý v diskusích umělecké avantgardy s bolševizující se komunistickou stranou a co si myslel o avantgardě a její představě umělecké tvorby a „pokroku“ v umění vůbec? Jak viděl a hodnotil moskevské politické procesy z roku 1936 a co lze v této souvislosti vytěžit ze zjištění, že v době dost intenzivních diskusí o tomto tématu se ho „nepodařilo vylákat do Prahy“ (s. 251)? Odpovědi na podobné otázky se málokdy dají přímo odvodit z dokumentů, ale lze je z jejich souvislostí, náznaků a podtextů „rekonstruovat“.

A vůbec: nemůžeme pro lidi jako Zdeněk Nejedlý, Josef Ludvík Fischer, filozof Ludvík Svoboda, František Xaver Šalda, Hubert Ripka, Inocenc Arnošt Bláha, historik Jan Slavík, Antonín Macek, Jiří Wolker a další použít zajímavé charakteristiky německého historika Otto-Ernsta Schüdekopfa o „lidech na levici zprava“ (*Linke Leute von rechts*), lidech fascinovaných změnami doby po první světové válce, její revolučností a údajnými možnostmi? Svá starší přesvědčení a sociální imaginaci spojovali s podporou prosazující se nové, často neortodoxně pojaté „levicové ideologie“, ve které viděli potvrzení vlastních tužeb po změně nebo výraz nového mládí národa, přičemž někteří své starší „kulturněkritické“ postoje, zejména po ekonomické a sociální krizi na přelomu dvacátých a třicátých let, často nahrazovali postoji politicky „radikálními“. „Demokracie“ se jim pak jevila jako projev slabosti, „sociální“ se proměňovalo v „socialistické“ (nebo dokonce komunistické), „lid“ se stával „historickým subjektem“, prakticky identickým s „proletariátem“, a mezi ideologií a politikou se vsouvala historická jedinečnost národní zkušenosti, komprimovaná v pojmech „charakter lidu“ (Georgij V. Plechanov), „mentalita“ (Nikolaj I. Bucharin) či „česká míza“ (S. K. Neumann) a podobně. V podobě opakovaného obratu „český národní charakter“ se u Nejedlého s podobnou „historickou specifikací“ (z hlediska marxistické ortodoxie ovšem silně revizionistickou) ostatně setkáváme ještě dlouho po druhé světové válce.

Na 569 stranách Křesťanovy knihy se zdá všechno shromážděno, ale málo vysvětleno. Nakupení faktů bez výkladu nakonec zůstává jen pouhou, i když třeba bohatou, reprodukcí fakticity, jejíž potřeba být vyložena zůstává i „po Křesťanovi“ nezměněna. Dušan Třeštík si v polovině devadesátých let stěžoval, že se česká historiografie dostala „do rukou archivářů“, čímž mínil její deskriptivnost, teoretickou slabost a výkladovou nedostatečnost, ale také spontánní provinciálnost (jako by pro daný případ například neexistovaly intenzivní francouzské diskuse z osmdesátých a devadesátých let o povaze, možnostech a úkolech historické biografie atd., české historické a sociálněvědní veřejnosti záslužně zprostředkované pražským centrem CeFREs).¹⁸

V řadě ohledů je Křesťanova kniha o Nejedlém promarněnou příležitostí. Nejednotná koncepce a zjednodušující metodologie přinesly vzdor úctyhodnému rozsahu hubený výsledek. Bude-li se chtít čtenář dozvědět něco o skutečném postavení, významu a roli Zdeňka Nejedlého v českých politických a intelektuálních dějinách dvacátého století, bude-li chtít porozumět jeho úspěchům i selháním, bude muset i po Křesťanově biografii sáhnout k jiným, bohužel tematicky rozptýleným, ale také méně ambiciózním zjištěním, třeba z pera Vladimíra Macury. Anebo znovu a důkladněji promyslet to, co se Křesťanovi podařilo shromáždit.

18 Viz např. *Cahiers du CeFREs*, č. 8: *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Praha, CeFREs 1995.

Diskuse

Co zbývá z (anti)mýtu Zdeňka Nejedlého

Doubravka Olšáková

Kniha Jiřího Křesťana *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*, kterou v roce 2012 vydalo nakladatelství Paseka spolu s Národním archivem, je v českém prostředí bezesporu důležitým milníkem – a to nikoliv proto, že se dočkala roku 2013 prestižní ceny Magnesia litera jako nejlepší titul „literatury faktu“ i dalších ocenění anebo kvůli záplavě anotací, upoutávek a recenzí, které se jí věnovaly v míře nad místní obyčej hojně; ale především z toho důvodu, že klade jednoduché, všeobecné až triviální otázky, které česká historiografie dosud vlastně neměla čas náležitě zpracovat.

Jednou z nich je už samo kritické a komplexní zhodnocení významu a role Zdeňka Nejedlého v československé vědě a kultuře. Šedesát let od jeho úmrtí jsme si ve vší tichosti připomněli 9. března 2012.¹ Obraz a otisk Zdeňka Nejedlého v dnešní české společnosti je více či méně nereflktován, přestože ovlivnil dvě (ne-li více) poválečných generací. V prvé řadě se do jejich kolektivní paměti zapsal svým konceptem českých dějin, který se dostal do učebních osnov a přetrvával zde až povážlivě dlouho. České kolektivní povědomí však ovlivnilo také jeho protežování Bedřicha Smetany na úkor Antonína Dvořáka, od něhož bylo sice oficiálně upuštěno dávno před jeho smrtí, dodnes však přetrvává v podobě vnímání Smetany jako „nejnárodnějšího“ českého skladatele. A koneckonců i generace „husákovských dětí“ vyrůstaly na povinné četbě *Starých pověstí českých* Aloise Jiráska a dalších Nejedlého

1 Srv. např. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – RAK, Jiří: „Náš“ Zdeněk Nejedlý. In: *Literární noviny*, roč. 23, č. 28 (2012), s. 22 n.

oblíbenců. Jeho poválečné působení na pozici ministra školství je pak vnímáno jako kvintesence sovětizace české vědy, kultury a školství po roce 1948.

Obraz Zdeňka Nejedlého v českém prostředí proto díky rámcům kolektivní paměti přetrval všechny historické zlomy a nabyl podoby jakéhosi „démona“, zaklínadla všeho zlého v československé vědě a kultuře poválečného období – téměř jako by si česká historiografie v letech 1948 až 1989 stvořila svébytný „kult osobnosti“, jehož stín milosrdně překryje role a úlitby těch bezvýznamnějších, na nichž však režim spočíval více než pevně. Biografie Zdeňka Nejedlého, „autora dramát pro loutkové divadlo“ (s. 26), jak jej Jiří Křesťan charakterizuje v době jeho jinošského mládí, je však překvapivě průvodcem toho, kterak Zdeněk Nejedlý „kráčel od porážky k porážce“ (s. 94). Tento pohled se v kontextu přístupu většiny české společnosti² k „všemocnému“ Nejedlému víceméně vymyká a právem vzbuzuje zájem a zvědavost.

Jiří Křesťan sleduje Nejedlého kariéru krok za krokem, postupně od útlého dětství až po jeho smrt. Čistě chronologický řád vyprávění prokládá tematickými exkurzami věnovanými významným *topoi* Nejedlého života: historii, muzikologii, příklonu ke komunistické straně, emigraci a válečnému pobytu v Moskvě i jeho poválečnému působení v československé politice. V těch pasážích, které rozpracoval soustavně jinde,³ je autor stručný, přesto ne zkratkovitý. U vybraných témat, kterým se autor či jiní historici dostatečně nevěnovali, se Jiří Křesťan pouští do detailnějšího rozboru.

Přestože se autor věnuje určitým aspektům Nejedlého života velmi pečlivě, rozpor mezi Nejedlého obrazem v české společnosti a jeho reálným vlivem na dění uvnitř komunity, v níž se právě pohyboval, nabývá s postupem výkladu až zarážejících rozměrů. Vždyť ke konci již vystupuje Zdeněk Nejedlý jen jako zarputilý stařec, bez skutečného vlivu na události, ovšem stále ještě s nepřehlédnutelnou aureolou moci.

Zbývá otázka co je důvodem tohoto rozporu, neboť v době, kdy činnost Zdeňka Nejedlého fakticky kulminovala a kdy se mu konečně začalo dostávat uznání, obdivu i vyznamenání, je popisován spíše už jako stín onoho velkého muže a bojovníka z meziválečné republiky. Na jedné straně lze mít za to, že pro komplexní objasnění činnosti Zdeňka Nejedlého v poválečném období dosud schází řada podkladových studií, z nichž by autor mohl čerpat.⁴ Na straně druhé umožňuje Jiřímu Křesťanovi tento interpretační model vysvětlit i to, proč Zdeněk Nejedlý fakticky podlehl diktátu

2 Publikace se zaměřuje prioritně a především na český kontext, slovenský rozměr ponechává poněkud stranou.

3 Viz především KŘEŠŤAN, Jiří: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*. Praha, Státní ústřední archiv 1996.

4 Většina textů publikovaných o Nejedlém po roce 1989 se buď zabývá obdobím před rokem 1945 (HAVELKA, Miloš: Kdy a jak se Nejedlý rozešel s Gollovou školou. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 1 (2010), s. 113–123) nebo opakuje klasická „nejedlovská“ klišé, jak je tomu třeba v případech popularizujících textů Pavla Kosatíka (KOSATÍK, Pavel: Pan Důležitý: Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Týden*, roč. 11, č. 29 (2004), s. 66 n.; TÝŽ: Profesor svůdce – Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Respekt*, roč. 20, č. 31 (2009), s. 60 n.). Jiří Křesťan se poválečnému Nejedlému věnoval již v některých dřívějších studiích (KŘEŠŤAN, Jiří: „Poslední husita“ odchází: Zdeněk Nejedlý v osidlech kulturní politiky KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 9–44).

stalinistické linie poválečné komunistické elity: částečná rezignace a snaha zachránit vyznávané tradicionalistické ideály vahou vlastní autority a renomé, které si vydobyl v meziválečném období, tak podle něj byly jeho snad jedinou možnou obranou před stupňujícím se tlakem. Z významného komentátora, polemika a univerzitního vědce meziválečného Československa se (vědomě?) stával nešťastný, zatrpklý stařec bez vlivu. Přesto se lze důvodně domnívat, že v poválečném Československu pro stále ještě ambiciózního Nejedlého se stala vysoká politika každodenním chlebem; ba co víc, byl jí často schopen a ochoten velmi mnoho obětovat.

Po roce 1945 však textu ubírají na dramatickosti skryté linie vedlejších příběhů, které se rozehrávaly snad za Nejedlého zády, nikoliv však zcela bez jeho vědomí. Mám tu na mysli především osobnosti, které musel Zdeněk Nejedlý obětovat svému mocenskému vzestupu. Například životní osudy muzikoložky Anny Patzakové tvoří ono slepé místo v Nejedlého životopisu, pro něž se hledá vysvětlení jen velmi obtížně. Její dosazení na místo vedoucí katedry muzikologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy po roce 1945 představuje poněkud paradoxně vyvrcholení Nejedlého vlivu v oboru, v němž získal profesuru, ovšem fakticky se mu po roce 1939 již téměř nevěnoval. Zdeněk Nejedlému se podařilo dosadit na toto místo svou žačku nejvěrnější, která nejevila nejmenší snahu jakkoliv se svému učiteli vzdalovat, ale naopak pilně kráčela v jeho stopách.⁵ Náhlé uvěznění Anny Patzakové v roce 1950 – ženy, která přesně v intencích Nejedlého filozofie české hudby (dá-li se to tak říci) prosazovala na katedře Smetanu a potlačovala Dvořáka – představuje jeden z prvních velkých otazníků v Nejedlého poválečné kariéře. Možných scénářů, proč k incidentu došlo, se naskytá hned několik. Lze spekulovat o tom, že Zdeněk Nejedlý se prostě rozhodl obětovat ji společně s manželem Václavem Patzakem (který posléze ve vězení zemřel),⁶ aby upevnil své postavení v nových poměrech. Stalinisté typu Gustava Bareše či Václava Kopeckého se totiž mohli zaleknout rostoucího vlivu sociální demokracie na ministerstvu i na školách. Manželé Patzakovi se k sociální demokracii otevřeně hlásili, a třebaže inklinovali k jejímu prokomunistickému křídlu, mohli tak vzbuzovat podezření, vedoucí k tlaku na náležitou „očistu“. Můžeme však uvažovat také o cíleném strategickém oslabování Nejedlého vlivu v úřadě i mimo něj. V té době již byla aureola Zdeňka Nejedlého bezesporu natolik silná, že nebylo možné jej přímo odstranit, ale pouze postupně izolovat (ovšem hlavní důvod izolace Nejedlého od reálné politiky bohužel neznáme). Obětování manželského páru, který byl rehabilitován teprve v roce 1963 (tedy rok poté, co Zdeněk Nejedlý zemřel), mohlo být také prostě jen demonstrací síly jeho protivníků v mocenském soukolí režimu. Pak to ale znamená, že teze „za vše zlé v československé vědě a kultuře může Zdeněk Nejedlý“ prostě neplatí a realita byla mnohem komplikovanější.

5 O případu manželů Patzakových Křesťan pojednal v 2. části své studie „Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty“ v *Soudobých dějinách* (roč. 16, č. 4 (2009), s. 519 n.).

6 Viz VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. – BABKA, L. (ed.): *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech*, sv. 2. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2004, s. 83, dokument č. 6 – Vyjádření bývalého prokurátora J. Urválka k situaci v justici a soudnictví ve 40. a 50. letech, 5.7.1968.

Jestliže Křesťanovo podání mnohočetných předválečných aktivit Zdeňka Nejedlého je precizní sondou do vzestupu levicového intelektuála v prvorepublikovém Československu, nad jeho působením po roce 1945 se i po vydání Křesťanovy biografie vznášejí četné otazníky. Mnohé z jeho oficiálních úkolů, funkcí či pověření se v publikaci nedočkalo náležitého zhodnocení, jako například jeho role ve funkci prvního předsedy Československé akademie věd, v Pugwashském výboru a podobně. Odpovědí, které kniha nabízí, je v tom směru méně, než bychom si přáli. Jinak řečeno, stále existují v Nejedlého poválečném životě příslovečná bílá místa, jejichž prozkoumání je pro pochopení tehdejší kulturní a vědní politiky klíčové. Až člověka napadá, že by snad bylo lepší rozdělit jeho životopis na dva díly.

Namísto závěru zařadil Jiří Křesťan kapitolu věnovanou „druhému životu“ Zdeňka Nejedlého. V mnoha směrech se však jeho text vymyká tradičnímu pojmání „druhého života“, jak jej známe z české historiografie, a především z prací Vladimíra Macury.⁷ Místo faktické reflexe proměn obrazu Zdeňka Nejedlého v různých vrstvách kolektivní paměti, která činí z „druhého života“ v českém prostředí osobitou historiografickou disciplínu,⁸ se zde setkáváme s pečlivou analýzou možného vlivu Zdeňka Nejedlého na české prostředí a českou kulturu – ve smyslu její reflexe ve společnosti.

Jak se však zdá z vyprávění pamětníků (namátkou uvedme historika Jiřího Kořalku či filozofku Jaroslavu Peškovou), byl to paradoxně právě „odkaz“ tradic Zdeňka Nejedlého, který v Československu stimuloval výzkum kolektivní paměti již záhy po jeho smrti. Vůči konceptu „českých národních tradic“, který Nejedlý vytvořil a díky svému vlivu i prosadil, se přirozeně začala bouřit mladá generace historiků, kteří cítili potřebu se s ní kriticky vyrovnat.

Potřeba vymezovat se vůči Nejedlého konceptu je jasně patrná u všech takzvaných nik české historiografie. Nejedná se zde pouze o husitologická sympozia v Táboře či komeniologická sympozia v Uherském Brodě, ale především o takzvané Smetánovské dny v Plzni. Poněvadž by z mé strany nebylo objektivní věnovat zde větší prostor nejedlovským variacím u husitologických sympozii či komeniologických bádání, upozorňuji pouze na význam této pro českou historiografii zcela zásadní proměny tradičního historického diskurzu nastoleného po válce Zdeňkem Nejedlým pro kontinuální vývoj české historiografie i v době takzvané normalizace.

Pro sociology paměti a historiky, kteří se alespoň částečně věnují tématu „druhého života“, však klade tato poslední kapitola Křesťanova životopisu zajímavé otázky: Nakolik byl postoj české společnosti k osobnosti Zdeňka Nejedlého odrazem touhy po kontinuitě předválečného a poválečného Československa – a zároveň také kombinací „kultu osobnosti“ v poválečné éře? Byl jeho obraz odvozován spíše od prvorepublikového kultu „tatíčka Masaryka“, či spíše od poválečného kultu Josifa Vissarionoviče Stalina a Klementa Gottwalda? Vždyť postavením a pověstí se mu

7 MACURA, Vladimír: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha, Pražská imaginace 1992; TÝŽ: *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany, H&H 1995.

8 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

nevyrovnal nikdo z tehdejších vrcholných administrátorů kultury: od Václava Kopecského k Ladislavu Štollovi, který se ovšem v pozdějších, především osmdesátých letech díky svým funkcím a postavení hegemonu české literatury onomu výlučnému obrazu Zdeňka Nejedlého velmi přiblížil... To jsou však jen letmé úvahy, rozpracování tohoto tématu je totiž spíše námětem pro další (pravda, méně objemnou) knihu.

Na závěr tedy shrnutí: Křesťanova kniha vypráví život Zdeňka Nejedlého zřejmě skutečně „tak, jak se udál“. Kontext, situace a vazby ne vždy rozkrývá do všech detailů. Poučený čtenář ovšem ví, kde tyto kontexty hledat, nepoučeného pak exkurzy do rozsáhlých a pestrých aktivit Zdeňka Nejedlého neodvádějí od hlavní linie příběhu a neruší. Co do zpracování a koncepce textu ční Křesťanova biografie Zdeňka Nejedlého vysoko nad českou historickou produkci ze dvou důvodů: Tím prvním je fakt, že na knize je už na první pohled vidět, jak mocně autora psaní bavilo. V českém prostředí je to jev nevídaný a jeho důsledkem je mimo jiné i to, že entuziasmus a nasazení autora strhávají i čtenáře. Místo akademického jazyka a sáhodlouhých souvětí nacházíme zde autora vyprávět příběh, tak jak to v české historiografii uměl například Josef Petráň.⁹ Příběh je zde zároveň jakousi hrou, do níž historik vstupuje zprvu v roli rádoby nezaujatého vypravěče, aby „hrdinovi“ příběhu stále více propadal a nakonec dospěl k poznání, že se ocitl v hermeneutickém kruhu. Jak jinak chápat dvě kontradiktorní věty v úvodu a v závěru Křesťanovy publikace: „Neboť nejsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 18) – „Neboť jsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 28)? Závěrečné konstatování popírající úvodní formulaci je odevzdaným poznáním, že původní východisko přestalo existovat, poněvadž již neexistuje výchozí „předsudek“ – možnost bádát nezaujatě.

Druhým významným milníkem je tu fakt, že Křesťanova monografie svým způsobem rehabilituje hierarchii publikační činnosti v Čechách. Je totiž vyvrcholením autorova dlouholetého badatelského úsilí a předcházela jí celá řada přípravných studií (podle bibliografie celkem úctyhodných třiačtyřicet textů). Ty byly publikovány v rozmezí roků 1990 a 2012, tedy během dvaadvaceti let před vydáním knihy. Jiří Křesťan se jako jeden z mála českých historiků vrací zpět k tradičním akademickým postupům – namísto „publikací pro publikace“ se vydal cestou pečlivého a postupného rozpracovávání statí a studií přes přípravnou monografii až po výsledné završení díla. Knihu lze tedy vnímat v celkovém kontextu pouze s přihlédnutím k této publikační aktivitě jejího autora. Jasně je to patrné například u pasáží věnovaných sporu o smysl českých dějin, kde autor předpokládá, že čtenář je s jeho předchozí publikací již seznámen.¹⁰

Z pohledu soudobých dějin, zejména pro poválečné období, lze však Křesťanovu monografii hodnotit jen obtížně: v rámci dvou snad již jasně vyprofilovaných interpretačních proudů poválečné kulturní politiky, respektive vědy a kultury, je Křesťanův životopis jedinečný v tom smyslu, že je fakticky nezařaditelný. Nepřiklání se k proudu, který chápe vývoj a podobu vědy a kultury po únoru 1948 jako důsledek

9 Viz PETRÁŇ, Josef: *Kalendář: Velký stavovský ples v Nosticově Národním divadle v Praze dne 12. září 1791*. Praha, Československý spisovatel 1988.

10 KŘEŠŤAN, J.: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*.

mocenských sporů a diskusí uvnitř KSČ mezi „tvrdými“ a „umírněnými“ stalinisty.¹¹ Velkou většinu těchto sporů a úvah o směřování poválečné kultury nechává totiž zcela stranou, aniž by rozebíral jejich vliv na Nejedlého osudy. Ve svém vyznění však jednoznačně nepřítakává ani těm interpretům, kteří se (zejména v poslední době) snaží najít vysvětlení změn ve společnosti, kultuře a vědě v širším kontextu antropologických či sociologizujících přístupů a jsou skeptičtí k „tradičním“ výkladům jednostranné sovětizace.¹² Jiří Křesťan prostě napsal biografii Zdeňka Nejedlého jako čistou naraci příběhu jednoho lidského osudu. Zní to skoro až banálně, ovšem domnívám se, že pro historika nemůže být větší poklony.

Nakonec ale přeci jen ještě jedna úvaha: byl tedy Zdeněk Nejedlý vědcem a politikem v osamění? Respektive, proč zvolil Jiří Křesťan právě tento podtitul? Zdeněk Nejedlý nikdy nebyl osamělým pěšákem; naopak, po četbě celého svazku se nelze ubránit pocitu, že si tento muž až chorobně zakládal na společnosti druhých: svých učitelů, svých žáků, svých žen, politiků, obdivovatelů, funkcionářů a ke stáří i zdravotních sester. Z jeho manýr, aktivit, funkcí, produkce vědecky excelentních, ale i více než pochybných textů, ale především z otisku, který zanechal v českém prostředí, lze usuzovat na jedině: jeho samota byla až nepříjemně podobná té samotě, jakou poznal Stalin či Gottwald a další vůdčí představitelé komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

11 Srv. např. KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Šárka 2000; TÝŽ: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; TÝŽ: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; KUŠÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst, 1998.

12 Viz např. ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*. Praha, Academia 2009; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha, Academia 2014; pro dobu tzv. normalizace BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.

Recenze

Jeden krok vpřed, jeden vzad *Moc a masové násilí ve stalinském SSSR*

Daniela Kolenovská

CONQUEST, Robert: *Velký teror: Nové zhodnocení*. Z angličtiny přeložil Milan Dvořák. Praha, Academia 2013, 812 stran, ISBN 978-80-200-2078-9;

GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Z angličtiny přeložili Jan Mervart a Jakub Rákosník. Praha, Academia 2012, 868 stran, ISBN 978-80-200-2035-2.

Dějiny Sovětského svazu nepřestávají budit zájem badatelů navzdory tomu, že dávno zanikl. Jeho meziválečný vývoj zůstává stále fascinujícím příběhem společnosti, která poznamenána dramatickými zvraty vstoupila sebevědomě do druhé poloviny dvacátého století a vtiskla mu vlastní hodnoty i nevyřešené problémy. Jejich zkoumání v sobě nese množství etických úskalí, která se vedle zvýšených nároků na badatelskou erudici a poctivost dotýkají také nejhlubších otázek lidství a lidskosti, a odborná diskuse také proto nebyla dosud uzavřena. Česká historiografie se v tomto ohledu neliší od světové, má ovšem méně prostředků a trpí dosud mezerou vytvořenou v dobách socialistické cenzury. Po desetiletí postrádaná špičková zahraniční literatura je sice postupně výběrově překládána, její dodatečné zpřítomnění v českém prostředí však pobízí k diskusi, kterou západní sovětologie již překonala. Zatímco jazykově zdatní badatelé tento kruh překročili studiem originálních titulů, širší veřejnost, která je do značné míry odkázána na překlady, tomuto sekundárně

produkovánému zaostávání lehce podléhá. Naštěstí existují i překladové počiny, které slibují podobnou diskusi v závětrí vystavit poněkud čerstvějšímu vánku.

Nakladatelství Academia vyzvalo k hledání nových způsobů poznání sovětské minulosti překladem kolekce studií *Za obzor totalitarismu* v roce 2012. Sheila Fitzpatricková a Michael Geyer shromáždili přední historiky německých a sovětských dějin a poskytli jim prostor pro komparativní uvažování o materiálu nahromaděném v uplynulém čtvrtstoletí.¹ Výsledek se zdárně vyrovnává s minulými teoretickými, terminologickými i faktografickými diskusemi a navrhuje cesty, jak oba režimy začlenit do kontextu světového vývoje dvacátého století a do dějepisu století jednadvacátého. Kniha zasluhuje pozornost i proto, že se jejím prostřednictvím poprvé v češtině setkáváme s mimořádným dílem americké historičky Sheily Fitzpatrickové. Rok po vydání tohoto inspirativního souboru redaktoři Academie zamířili zpět ke klasikům západní sovětologie. Autor zvoleného titulu *Velký teror* Robert Conquest² k nim neodmyslitelně patří, podobně jako Edward Carr, Marc Ferro, Martin Malia nebo Bernard Pares. Narozen v roce bolševické revoluce, vydal své první historické studie v šedesátých letech, kdy se západní sovětologie po éře silně politizovaných výkladů minulosti nadechla k fundovanějším výzkumům revizionistů.

V Conquestovi našla tehdejší historická věda svého Orwella. Stejně jako on se v mládí sblížil s britskou intelektuální extrémní levicí, kopíroval její nadšení pro sovětský antifašismus, její odmítnutí paktu Molotov–Ribbentrop i válečný příklon k přísnější analýze dostupných informací. Neudržitelnost teorie totalitarismu jako jediného východiska ke zkoumání sovětské reality pak počátkem šedesátých let přiměla Conquesta navázat na předválečné kritiky Sovětského svazu. Využil zejména ty levicové, včetně předáka Kominterny Borise Souvarina nebo Stalinova úhlavního nepřítele Lva Trockého. Odmítl (poněkud prvoplánově) naopak frenetické manžele Webbovy. Jeho východiska tedy nebyla originální, střetla se však s novou situací. Nikita Chruščov tehdy částečně připustil diskusi o stalinském teroru, rehabilitoval dokonce některé jeho oběti a zasadil se také o částečné zveřejnění několika málo dokumentů. Další dokumenty zpřístupnil Merle Fainsond, když v roce 1958 vydal výbor z archivu smolenského stranického sekretariátu, který Američané získali po dobytí Berlína. K tématu se začali vyjadřovat stále početnější a organizovanější sovětsští disidenti (z nich Conquestovi posloužil zejména Alexandr Solženicyn). Ve výsledku západní sovětologie již nemohla setrvat v přehlížení rozsáhlého souboru šokujících svědectví emigrantů carské i sovětské éry. Conquest byl první, kdo dokázal celou látku systematizovat a vybavit univerzálně srozumitelnými pojmy. Teprve s jejich oporou mohli revizionisté odmítnout totalitární koncept sovětské reality, prohlásit, že bolševická strana nikdy neovládla celou společnost, a zkoumat bolševický teror nikoliv jako neoddelitelnou součást sovětského systému, ale jako nástroj politického boje.

1 Původní vydání: GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. New York, Cambridge University Press 2009.

2 Původní vydání: CONQUEST, Robert: *The Great Terror: a Reassessment*. London, Pimlico 1992.

Robert Conquest si za takový příspěvek historické vědě plně zaslouhuje uznání a pochopitelná je i jeho snaha vyslovit se k pádu Sovětského svazu. Podobně motivované publikace renomovaných sovětologů koneckonců ovládaly odbornou diskusi závěru minulého století. Conquest se v ní vyslovil v zásadě jednoduchým sdělením: měl jsem pravdu. Skutečně je, po tolika letech a publikacích uznávaných autorů, tak málo co dodat? Chci se zde zaměřit především na konceptuální stránku Conquestova díla. Stranou proto nechávám střety o fakta, k nimž vzniká mnoho příležitostí již jen vinou dosud nesystematického způsobu uvolňování a opětovného utajování sovětských archivních dokumentů. Známe-li za takové situace všechny rozhodující detaily, zůstává otázkou pro všechny seriózní badatele. O to důležitější je základní koncept, s nímž se autor námětu ujmá.

Conquest celé téma sleduje z odstupu, a přestože je zřejmé, že lituje promarněných příležitostí ke svržení Stalina, zachovává odmítavé stanovisko k bolševikům jako takovým. Z textu prosvítá dokonce Conquestovo mínění, že jsou zodpovědní za degeneraci celé evropské radikální levice. Z revolucionářů kolem Lenina měla podle něho správný odhad snad Rosa Luxemburgová, když předpověděla, že absence voleb a svobodného boje názorů nutně povede k byrokratizaci a brutalitě. Přesně to se podle Conquestova přísně chronologického popisu událostí v Sovětském svazu stalo. Potlačení stranické diskuse a utilitární vytvoření flexibilní kategorie trockistů, údajných antirevolučních spiklenců, v polovině dvacátých let podle něho představovalo součást Stalinova předem připraveného plánu. Střety o ekonomické nastavení země a o vinu za následné hospodářské potíže společně s drastickou kolektivizací, hladomorem, pracovními tábory a důslednými represemi potenciálně oponujících stranických skupin tvořily nepřetržitou, cíleně prováděnou Stalinovu kampaň za politickou proměnu strany a státu. Nešlo o samoučelný teror nebo vizi generální linie k budoucímu blahobytu, ale o prosazení nového politického uspořádání, které se opíralo o nekritické stranické technokraty, považující surové násilí za standardní prostředek běžného výkonu jakékoliv funkce. Stalinský systém proto podle Conquesta přetrval i snahy o destalinizaci a zhroutil se teprve v pokusu o politickou reformu na konci osmdesátých let minulého století.

Samotný počátek „ježovštiny“, jak bývá Velký teror podle tehdejšího šéfa sovětských bezpečnostních složek označován v ruských textech, klade Conquest do roku 1934. Tehdy Stalin reorganizoval v zájmu zvýšení efektivity bezpečnostní aparát a podle Conquesta prokazatelně připravil vraždu svého potenciálního stranického konkurenta Kirova, aby dal cíleně průchod ruské tradici a trendům nastoleným Leninem, a pod záminkou hledání viníků za Kirovovu smrt rozpoutal z moskevského centra řízené bezbřehé represe. Podobně podle Conquesta Stalin využil v červnu 1936 i smrti Maxima Gorkého, který údajně jako jediný mohl pozvednout hlas na obranu spravedlnosti.³ Stalin podporoval zapálené mladé stránky

3 Výklad vraždy Kirova a smrti Gorkého ilustruje zmíněné rozkladné působení nejistoty o úplnosti pramenů na odbornou diskusi. Co přesně se roku 1934 a 1936 odehrálo, není dodnes jasné a interpretace obou úmrtí a případného Stalinova podílu na nich historiky stále rozděluje. Každé mínění lze přitom fundovat dokumenty.

a vytvářel pro ně paralelní instituce, které si vzájemně konkurovaly při plnění svých „úkolů“. Každodenní brutalita a nejistota pak podle Conquesta definitivně paralyzovaly revolučním a kolektivizačním násilím vyčerpané sovětské obyvatelstvo a bezohledné čistky aparátu Kominterny se postaraly o totéž v mezinárodním komunistickém hnutí. Když Stalin tímto způsobem saturoval své osobní vnitropolitické ambice, tvrdí Conquest, neváhal zlikvidovat také velení Rudé armády, aby si nad ní dlouhodobě zajistil kontrolu a aby současně prosadil také vlastní zahraničněpolitickou vizi založenou na alianci s Hitlerem. Teror tak splnil Stalinem předem zamýšlené cíle, a aby se nevymkl jeho kontrole, byl s pomocí nového šéfa lidového komisariátu vnitra (NKVD) Lavrentije Beriji zastaven. Země byla rozdracena, uzavírá Conquest. Sjezd komunistické strany v březnu 1939 pak situaci konsolidoval politicky. Zvolil nový stranický ústřední výbor, v němž namísto skutečných osobností působila uskupení kolem nejsilnějších Stalinových stoupenců, soupeřících o jeho přízeň, a tak i o propůjčení reálné moci. Na konci Stalinovy mocenské kampaně zůstalo podle Conquesta celkově dvacet milionů obětí (tento odhad poději revidoval na třináct až patnáct milionů), z čehož více než polovina byla terorem zasažena mezi lety 1936 a 1938. Přibližně milion obětí tvořili příslušníci bolševické strany. Z těch, kteří byli zadrženi, bylo popraveno minimálně deset procent, tedy také zhruba milion. Pokud jde o mrtvé mimo věznice, přičítel Conquest Stalinovi k tíži ještě dva miliony z odhadovaných osmi milionů odsouzených k převýchově ve Státní správě táborů (Gulag).

Odborníci, kteří po Conquestvi analyzovali materiály i vzpomínky sovětských emigrantů a později i sovětské archivy, docházeli často k jiným počtům obětí teroru i k jiným charakteristikám sovětské společnosti. Popírali například, že by celá společnost byla zotročena a znehybněna strachem, že by neuměla odolávat, vytvářet a udržovat nezávislé sítě. Upozorňovali také na relativní nezávislost regionálních administrativ na vzdáleném moskevském centru, na svévoli bezpečnostních složek i zhoubnou ctižádost a soutěživost lokálních činitelů. Analyzovali jednotlivé kategorie nenominálních obětí a poukazovali na národnostní a zahraničněpolitický rozměr kampaně nebo odkazovali na mobilizační potenciál teroru na cestě k urychlené modernizaci země. Často přitom čelili námitkám, že bagatelizují stalinskou zvělost, přeceňují některou dílčí složku teroru či ignorují kontext ruské historie a nedokáží vysvětlit téma vcelku.

Určitou disparátnost a neochotu k formulaci „velkých“ závěrů lze konečně vytýkat i souboru *Za obzor totalitarismu*. Ten však díky srovnání s historiografií o nacistickém Německu nabízí sovětologii obecnější perspektivu a živelný růst kvantity i kvality jejích výsledků zasazuje do racionálního rámce rozvoje vědního oboru od chvíle, kdy získá potřebné podklady a volnost. Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková odmítli možnost, že by stalinský a hitlerovský systém byly shodné, akceptovali však podobnost mnoha jejich projevů. A protože zkoumání hitlerovského Německa považovali za pokročilejší (zejména vlivem podstatně delší dostupnosti pramenů), otevřeli jeho prostřednictvím sovětologii témata překonávající její kánon postsovětských let. Česká varianta knihy navíc díky precizní práci obou překladatelů překračuje

terminologická klišé české historické rusistiky a srovnává její rozumění pojmům se soudobou světovou historiografií.

Kniha je rozdělena do čtyř oddílů. Jako první srovnávají čtyři historici ve dvou studiích (vždy jeden sovětotolog a jeden specialista na nacistické Německo) efektivitu a limity těch, kdo kontrolovali výkon konkrétních aktů vládnutí. Do oddílu „Socializace“ přispělo historiků šest podle stejného klíče třemi studii, v nichž analyzují schopnost sociálních klasifikací nacismu a stalinismu vytvářet společenskou realitu. V oddílu „Transnacionální historie“ pak další dvě studie konfrontují vzájemné působení stalinismu a nacismu. Přestože žádný z textů výboru *Za obzor totalitarismu* nelze ignorovat, ke kritickému vnímání Conquestova díla inspiruje nejvýrazněji v části nazvané „Násilí“. Pro účely této recenze se proto budu zabývat pouze v ní obsaženými texty.

Christian Gerlach a Nicolas Werth se společně soustředili na popis násilí jako nástroje státu. Nechtěli vstoupit do sporů intencionalistů a funkcionalistů, orientovali se na empirický výzkum a zajímaly je způsoby násilí, jejich intenzita a stupeň, to vše v kontextu státní ideologie a rozhodování státního aparátu. Shodli se na tom, že německá a sovětská společnost vyčnívají nad všechny ostatní jako extrémně násilné, protože tam, kde jiným stačila prostá brutalita, ony diferencovaly strategii a formy masového násilí v zájmu selektivní sociální politiky. Německé a sovětské násilí se podle nich lišilo měrou integračního úsilí vůči domácí populaci, cílením dovnitř státu nebo navenek i ve své schopnosti plnit vyvražďovací plány. Upozorňují, že oba režimy měly k etnicky založenému násilí odlišné motivy, jiná byla i jejich očekávání. Ta Gerlach a Werth interpretují jako různý přístup k budování národního státu (etnicky homogenní expandující versus mnohonárodnostní stát disciplinovaných menšin).

Podobně jako Conquest se i oni setkali s novou mezinárodněpolitickou situací, která rozvolnila předchozí výklad, a podobně jako on se snaží upozornit na neprobádané druhy pramenů. Soustřeďují se přitom na ty, které souvisejí s viktimizací „asociálů“ a „nebezpečných živlů“ v obou společnostech. Pojem masového násilí (zločinů) však Gerlachovi a Werthovi dovolil podstatně rozšířit hranice toho, co Conquest označil za Velký teror. Jejich studie začíná v polovině dvacátých let a oběti sčítá až do druhé poloviny čtyřicátých let, kdy v Sovětském svazu skončil poválečný hladomor. Případové analýzy mechanismu násilí proti etnicky definovaným skupinám a proti válečným zajatcům pak ukazují oproti Conquestovi znovu podstatně širší společenskou distribuci podílu na ničení domnělé lidské hrozby. Podle Gerlacha a Wertha obě zkoumané skupiny nevzbuzovaly soucit běžného obyvatelstva, jež proto aktivně pomáhalo se zahájením a uskutečněním masového násilí proti nim. Hromadné násilí se, jak tvrdí oba autoři, odehrávalo veřejně, společnost k němu byla režimem otevřeně vyzývána, debatovala o něm a zčásti z něj zjevně profitovala. Samotné akty vražd sice zůstaly záležitostí omezenou na prostředí bolševické strany a bezpečnostní aparát, o nevědomosti širší společnosti však nemůže být řeč, konstatují Gerlach s Werthem svou studii.

Oba badatelé vybízejí k tomu, aby byla větší pozornost věnována peticím, žalobám a udáním, jež úřadům zasílalo obyvatelstvo. Tyto písemnosti nejenže demonstro-

jí důležitý vztah společnosti k rozvoji násilí, nýbrž dokládají podle autorů také to, že přímá politická opozice vůči režimu neexistovala. Stížnosti, které později státu sloužily jako základ obvinění, totiž nejčastěji mířily proti zanedbávání povinností či zneužívání financí. Pokud jde o zacházení s válečnými zajatci, Gerlach s Werthem konstatují, že Moskva i Berlín uplatňovaly podobný přístup, k němuž patřil hlad, nucená práce, ignorování mezinárodních pravidel, vysoká úmrtnost vězňů. Rozdílné však byly příčiny takového zacházení a snahy předejít excesům. V sovětském případě autoři znovu vyzdvihují roli širší společnosti v násilí, když například popisují, jak řadoví vojáci ignorovali četné přímé rozkazy k zastavení krutostí na dobytých územích.

Jörg Baberowski a Anselm Doering Manteuffel se narozdíl od svých kolegů přidrželi pojmu „teror“ a inspirováni Zygmuntem Baumanem ho zkoumali jako nástroj uchopený nacisty a bolševiky s cílem prosadit vlastní řád v multietnických říších. Znovu tedy sledovali Conquestem prakticky přehlížený národnostní rozměr násilí. Sovětská národnostní politika podle nich pokračovala v praxi zavedené na počátku 19. století k ovládnutí etnicky různorodé říše carským režimem. Vycházela z přesvědčení, že národnosti mají kulturní původ a nelze se jich tedy zříci, ale je možné je překonat promyšleným sociálním inženýrstvím. Naproti tomu nacistická politika, která se s problémem multietnicity setkala teprve v důsledku vlastní expanze, byla podle Baberowského a Doeringa Manteuffela nekompromisní. V praxi sice musela svou rigiditu oslabit po propadu německého válečného úsilí na východě, upozorňují autoři, rasová hierarchizace německého okupačního režimu však zůstala platná, eskalovala běžně i konflikty etnik, jimž byla původně cizí, a svou schopnost hájit vlastní řád navzdory chaosu demonstrovala i aktivizací systematické likvidace židovské populace po roce 1943, tedy v době německého ústupu.

Zatímco pro nacismus byla určující rasa, uvádějí Baberowski a Doering Manteuffel, bolševici pracovali s národnostmi, které se často staly zřetelnými teprve díky Leninově politice sebeurčení národů a programu alfabetizace. Řád, který měl být nastolen, zahrnoval určitou představu o homogenní společnosti, teprve postupně však byl zpřesňován. Přístup k menšinám se podle toho proměňoval. Zprvu byly pronásledovány jen snadno definovatelné menšiny v pohraničí, protože je podle autorů bolševici považovali za konkurenty zaváděného řádu. V létě 1937 však přešla paranoia, jak Baberowski a Doering Manteuffel motivy bolševické elity interpretují, do další fáze, kdy Stalin a jeho příznivci ztratili morální zábrany a nemilosrdně prosazovali novou definici socialistické společnosti. Autoři se domnívají, že v nastalém masovém teroru dosáhl sovětský režim své varianty „konečného řešení“, když obětem neposkytl východisko. Stalinismus přitom ignoroval možnost organizovat násilí moderně, protože mohl vydědence vysídlit do Střední Asie, uzavírají svou srovnávací studii Baberowski a Doering Manteuffel.

Co říci závěrem? Oba svazky jsou přibližně stejně mohutné, ten čtivější je však bohužel postradatelnější. Studentům samozřejmě neublíží, pokud budou mít vedle práce *Za obzor totalitarismu* v knihovně i *Velký teror* v mateřském jazyce. Jde o brilantní dokumentární drama hodné zdatného literáta, jímž Conquest bezesporu je. Česká historiografie by se však měla přebírání čtyřicet let starých diskusí bránit.

Jsou k tomu dva podstatné důvody. První, vědecký, demonstruje sborník Geyera a Fitzpatrickové: Paradigmata i terminologie totalitarismu dávno vyvanuly a úvahy současných elitních odborníků na ruské dějiny jsou podstatně diferencovanější, ve svém výkladu preciznější a v prosazování hodnot autorova kulturního okruhu opatrnější (viz například tematizování etnického aspektu dnes). Posun v bádání o minulosti vlastního státu učinili navíc také někteří ruští specialisté. Bohužel kvalitní ruské historické tituly, jejichž autory lze z politického utilitarismu jen stěží podezřívát, si na český knižní trh hledají cestu jen obtížně – narozdíl od těch hlasnějších, jednodušších a současnému ruskému režimu pohodlnějších.

Druhé varování, abychom Conquestův *Velký teror* dnes nepřijímali bez výhrad, pramení ze společenské funkce historie. Totalitarismus viní z devastace společnosti konkrétního patologického jednotlivce nebo podobně abnormální úzkou stranickou skupinu. Zbytek společnosti je interpretován jako bezmocná, nevinná oběť. Také proto je koncept totalitarismu, stejně jako koncept sovětizace poválečné východní Evropy, obecně snadno přijímán. Je jistě bezpečnější určit teroru místo v ruských dějinách než konfrontovat se zodpovědně se způsobem výkonu veřejné moci, který ho umožnil rozvinout v minulosti vlastní. Překlad *Velkého teroru* Roberta Conquesta pětáctičtyřicet let od prvního vydání,⁴ navíc s prakticky nekritickou předmlouvou, jako by naznačoval, že česká společnost dosud není pro zásadní debatu na toto téma připravena.

4 CONQUEST, Robert: *The Great Terror*. London, Macmillan 1968.

Recenze

Ve věži ze slonové kosti i v pevnostní hlídce *Básník v historickém kontextu*

Jiří Křesťan

GALMICHE, Xavier: *Vladimír Holan, bibliotékář Boha: Praha 1905–1980*. Z francouzštiny přeložila Lucie Koryntová. Praha, Akropolis 2012, 232 stran, ISBN 978-80-87481-94-3.

„Jakékoli psaní o Vladimíru Holanovi (1905–1980) je počínáním obtížným až ošemetným,“ přiznal v monografii o české katolické literatuře Martin C. Putna.¹ Tuto větu by nejspíše s klidným svědomím podepsali všichni holanovští badatelé. Svěrázného poetu přesto nelze přiřadit k tvůrcům opomíjeným. Ba právě naopak, Holanův vývoj, naplněný palčivým hledáním a hlubokými propady, ubírající se různými směry v podivuhodných zákrutách a ne zcela prostý zdánlivě překvapivých návratů, našel a nachází celou řadu interpretů a vnímavých zájemců. Generační druh a souběžec, a často spíše mimoběžec Vítězslava Nezvala, Jaroslava Seiferta, Konstantina Biebla, Františka Halase, Františka Hrubína, ale také v knize nezmíněného Jiřího Wolkera, se navíc dočkal mimořádného mezinárodního ohlasu, který by sám o sobě zasluhoval pozornosti badatelů. V minulosti se nejednou Holanova

1 PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura v kontextech 1918–1945*. Praha, Torst 2010, s. 1042.

osobnost zakrývala některým z plochých klišé – byl například vyzdvihován jako autor angažované poezie nebo naopak vykreslován jako podivínský samotář. Práce francouzského bohemisty a překladatele, profesora sorbonnské univerzity Xaviera Galmiche (*1963) usiluje o překonání úskalí jednoduchých pohledů a otevírá širší škálu interpretačních úhlů.

Nedlouho po vydání originální, francouzské verze² přišlo renomované pražské nakladatelství Akropolis s publikací jejího českého překladu, pořízeného Lucií Koryntovou. Nakladatelství i autor věnovali vydání práce v českém jazyce velkou péči, již dokládá už obsáhlý seznam konzultantů a spolupracovníků podílejících se na přípravě knihy. Na výsledku je to vidět, kniha terminologicky a významově složitá byla vypravena v podobě velmi solidní. Publikace navíc není vybavena jen jmenným rejstříkem, graficky méně vydařenou obrazovou přílohou, bibliografickými přehledy děl Vladimíra Holana,³ jiných autorů a sekundární literatury, ediční poznámkou, seznamem zkratk a pravidly citování Holanových děl, ale také stručným slovníčkem vybraných literárních pojmů, básnických prostředků, rétorických figur a uměleckých hnutí a proudů.

Xavier Galmiche vypráví příběh Vladimíra Holana a jeho díla vlastně opakovaně, ve třech výkladových liniích. Oproti francouzskému vydání vypustil některé informace známé českému čtenáři. Knihu uvedl stručným popisem životního běhu básníka a přehledem jeho díla. Již v této pasáži se zamýšlí zejména nad problémem Holanova vztahu ke skutečnosti, jeho přibližováním a vzdalováním dvěma polohám, jež kdysi František Halas přiléhavě právě ve směru k Holanovi vyjádřil obrazem střídavého básníka pobývání „ve věži ze slonové kosti“ a v „pevnostní hlídce“.⁴ Řekněme hned, že Galmiche nepředkládá jednoduchou přímku výkladu, už v úvodní kapitole naznačuje mnohvrstevnatost Holanových hledání. Přesvědčivě například dokazuje, že i v padesátých letech, kdy se pod vlivem deziluzí a zavržení všemocnou stranou⁵ vrací k metafyzickým inspiracím, přetrvává v jeho tvorbě „poloha poezie vzdoru“: „Opoziční duch je u něj konstantou, ať už na sebe vezme podobu čelního útoku, a tedy militantní poezie, nebo méně nápadné instinktivní vzpoury vůči příkazům a konvencím.“ (s. 20) I v posledních sbírkách, v nichž převládá „introverze

2 GALMICHE, Xavier: *Vladimír Holan, le bibliothécaire de Dieu: Prague 1905–1980*. Paris, Institut d'études slaves 2009. K francouzskému vydání srv. rozhovor Jitky Bednářové s autorem: „Cítit se ztracen v Holanovi má metafyzický význam“: S Xavierem Galmichem o jeho monografii Vladimír Holan, bibliotekář Boha, básni Sníh, mikročtení a žití po absolutnu. In: *Souvislosti*, roč. 20, č. 3 (2009), s. 67–74.

3 Přehledy českých vydání Holanových děl se v recenzované knize zčásti dublují (s. 30–32 a 202–204), což na první pohled působí zmatečným dojmem, vyplývá to však z logiky výkladu a struktury práce. Zkomplikovala se tím ale práce se zkrácenými citacemi. Jednoznačně lze uvítat zařazení soupisu překladů Holanových děl do francouzštiny (s. 204–207), byť primární význam měl především pro francouzské vydání knihy.

4 HALAS, František: Kameni, přicházíš... In: *Rozhledy*, roč. 6, č. 4 (1937), s. 32.

5 Členství Vladimíra Holana v KSČ bylo zrušeno ke dni 14. listopadu 1950 pro „nezájem o život v organizaci a stranu vůbec od roku 1948“ (*Národní archiv* (Praha), fond Komunistická strana Československa – ústřední výbor – členská evidence, měsíční hlášení Okresní organizace KSČ Praha 1). Holan v té době čelil existenčním potížím.

hraničící s autismem“, nalézá nakonec autor přesvědčivě básníkovu „citlivost vůči násilí doby“ (s. 122).

Úchvatný a magický lyrismus Holanova díla vedl jeho interprety k tomu, že se věnovali především literárním motivům a tématům a pokoušeli se odhalovat dominanty jeho vývoje, „šifry“ jeho básnických sdělení. Galmiche tento přístup nezavrhuje, naopak z něj plodně těží. Potvrdíme ovšem jistě jeho domněnku, že literární historikové se v něm nechali ovlivnit tradicí českého strukturalismu, i jeho postřeh, že podobný postup poněkud zastřel princip historické kauzality a dějinné chronologie. Autor recenzované publikace tedy vedle analýzy Holanova díla, jejího syntetizujícího vyústění a podrobné interpretace některých Holanových textů přichází se záměrem „rekonstituovat ‘dráhu básníka‘“ a „naznačit kontinuitu jeho básnické dráhy“ (s. 28). Nechme na literárních historících a teoreticích, zda neshledají podobný přístup svatokrádežným. Snad tomu tak nebude, podobným směrem se ostatně vydal nedávno například Jiří Opelík.⁶ Snaha o zasazení Holanova díla do historického kontextu, o nahmatání přediva širších společenských vztahů v jejich dějinném vývoji, o nalezení dynamiky a posloupnosti filozoficko-noetického systému básníkovy díla, to vše sblížuje Galmichův postup s metodologií a přístupy „neliterární“ historiografie. Zároveň i pro ni představuje jeho touha po „komplexnějším“ přístupu výzvu.

Galmichovo úsilí o obnovení historického kontextu Holanova díla směřuje jakoby proti „vůli“ samotného básníka, který se prý děsil již samotné představy „vysvětlování“ díla.⁷ Dokonce sám systematicky ničil pracovní varianty svých textů, čímž do značné míry ztížil budoucí výklad jejich geneze. Faktické potlačení chronologického aspektu díla přináší i koncepce souborného vydání Holanových *Sebraných spisů*, již promýšlel sám básník od začátku padesátých let a kterou v jeho duchu a se značnou mírou empatie dobudoval posléze Vladimír Justl,⁸ sám vynikající vykladač jeho díla, který vycítil, že Holanova tvorba je „neustálým zvedáním víček tajemství“.⁹

6 OPELÍK, Jiří: *Holanovské nápovědy*. Praha, Thyrus 2004. S reflexí historického a literárního kontextu se pochopitelně různými způsoby vyrovnávají i jiní badatelé. Z posledně vydaných srv. např. KRIVÁNEK, Vladimír: *Vladimír Holan básník*. Praha, Aleš Prstek 2010; CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*. Brno, Host 2008; KOŽMÍN, Zdeněk: *Existencialita: Malé eseje k Holanově sbírce „Předposlední“*. Brno, Masarykova univerzita 2003; BLAŽÍČEK, Přemysl: *Sebeuvědomění poezie: Nad básněmi V. Holana*. Pardubice, Akcent 1991. Srv. rovněž FÁRBER, Vratislav (ed.): *Vladimír Holan a jeho souputníci: Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Hodnoty a hranice. Svět v české literatuře, česká literatura ve světě, Praha 28. 6. – 3. 7. 2005*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2005; PETRUŽELKOVÁ, Alena (ed.): *Vladimír Holan – Noční hlídka srdce: Výstava k 100. výročí narození básníka*. Praha, Kant – Památník národního písemnictví 2005.

7 „Jakékoli vysvětlování v básni je hříchem – a ovšem pak se stává, že krystal staví někdy před oko svou temnější plochu,“ psal 17. června 1932 Holan v dopise Eduardu Bassovi (citováno podle: JUSTL, Vladimír: *Životopis Vladimíra Holana*. In: HOLAN, Vladimír: *Bagately: Sebrané spisy*, sv. 11. Praha, Odeon 1988, s. 347).

8 První svazek *Sebraných spisů* Vladimíra Holana vyšel až v roce 1965.

9 JUSTL, Vladimír: *Holaniana*. Praha, Akropolis 2010, s. 73.

Z předchozího textu recenze by snad mohl čtenář nabýt očekávání, že Xavier Galmiche při pokusu o „historickou rekontextualizaci“ Holanova díla sáhl ve větší míře po archivních pramenech, zejména těch „neliterárních“. To ovšem nebylo pro jejich vzdálenost pařížskému autorovi možné.¹⁰ Pro svou analýzu zato hojně využil vedle uměleckých děl a edic pramenů také sekundární literaturu. Nalezl současně jeden nosný směr analýzy, který mu dovolil zůstat na poli literární teorie, a přitom přivést do analýzy Holanova díla jeho genezi. Tímto směrem je problém žánru a jeho proměn. „Žánr má nejenom z etymologických důvodů hodně společného s genezí: zdá se tak, že vytlačená genetika se vrátila skrze prozkoumávání napříč literárními žánry. Literární analýza, která se zaměří na otázku žánrového proměňování, možná bude moci vyložit jak nepředvídatelnosti v literární tvorbě, které často vypadají jako odbočky, tak neměnnost jeho hlubinného hledání,“ zdůvodňuje svůj postoj autor (s. 25). Žánrová hledání a návraty, působící někdy až dojemem chaosu, interpretuje Galmiche jako nejednoduchý proces básníkovy vyzrávání. Mapuje jeho posun od avantgardního pojetí poezie v mladickém okouzlení poetismem k orfické poezii, oživující principy symbolismu (cenná je tu analýza Holanovy inspirace Rainerem Mariou Rilke, a dále ke „krátké formě“, tj. drobné lyrice, psané především deníkovým způsobem. Básníkovu tvorbu reagující bezprostředně na společenské otřesy na konci třicátých let a v první polovině čtyřicátých let shrnuje Galmiche v kapitole nazvané příznačně „Poezie – dokument“, aby dále sledoval jeho epicky zaměřené dílo ve čtyřicátých letech (kapitola „Rozpravná poezie“) a konečně příklon k „velkému formátu“ a „poezii přeludů“.

Ponechejme nyní stranou literárněteoretickou a estetickou stránku Galmichovy analýzy, byť je zřejmé, že jeho závěry v tomto směru jsou přínosné – zmíním namátkou pronikavé hodnocení Holanových „sbírek-deníků“ (s. 24 n. a 42 n.) nebo v mnohém novátorský rozbor slavné *Noci s Hamletem*, v němž recenzovaná kniha patrně nachází svůj kulminační bod (s. 56 n. a 149 n.). Čtenáře *Soudobých dějin* bude patrně zajímat spíše filozofická rovina analýzy Holanova duševního světa a její společenský kontext. Jestliže při analýze vývoje žánrů dospěl Galmiche k vizi „cykličnosti žánrového hledání“ Holanova díla a k obrazu opakovaných návratů (přičemž vyústěním posledního „kolečka“ je „organické uhasnutí díla“ v sedmdesátých letech – s. 200), s podobně dynamickou vizí přichází i ve výkladu společenské „role“ Vladimíra Holana, oscilující mezi polohami „muže revolty“ a „muže na cestě za spásou“. Xavier Galmiche objevuje u geniálního tvůrce kontinuální proces „rostoucího vědomí jinakosti“, projevující se nakonec ve „zmnožení básnického hlasu“, ve „zprítomnění rozmanitého“ a konečně v nástupu „poezie přeludů“ (s. 199). Tím se stvrzuje Galmichova vize básníka jako „bibliotékaře Boha“ (vypůjčená z Holanovy *Noci s Hamletem*),¹¹ „archiváře Výšin“, který se nahlížením do knih

10 V recenzované knize autor v podstatě jen okrajově využil osobní fond Vladimíra Holana, uložený v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.

11 HOLAN, Vladimír: *Noc s Hamletem*. In: TÝŽ: *Nokturnál: Sebrané spisy*, sv. 8. Ed. Vladimír Justl. Praha, Odeon 1980, s. 192.

Poznání (a Moudrosti?) stává „encyklopedistou Stvoření“, ale zůstává také trochu i škodolibým podivínem (s. 10).

Za pozornost stojí Galmichovo shrnutí Holanova příklonu k historickým tématům a svérázného obratu k akčnímu nacionalismu, či alespoň patriotismu, ve třicátých letech. Aktualizace konceptů 19. století byla podle Galmiche způsobena „vzestupem hrozby“ (s. 48), projevujícím se zejména po nástupu Adolfa Hitlera v Německu. Básně z let 1938 a 1939, vytrysknuvší ze zklamání ze zrady spojenců v době Mnichovské dohody, spojuje posléze s angažovanými texty, jež vznikly po skončení druhé světové války. Slova vděku osvoboditelům, ale stejně tak i pozdější výkřiky deziluze z politiky komunistické strany, představují podle Galmiche projev obecnější básnickovy „starosti vůči utrpení bližního“ (s. 49), jeho citlivého humanismu.

Autor recenzované knihy se musel vyrovnat s faktem Holanova členství v Komunistické straně Československa.¹² Konstatuje, že jeho postoj se v zásadě neodlišoval od postoje mnoha dalších příslušníků jeho generace, zklamaných sociálním a politickým vývojem a spatřujících v programu nového světa naději. V meziválečném období se prosazuje vize „angažovaného básníka sdílejícího osud společnosti“, která zatlačuje starší vizi privilegovaného tvůrce jakožto oběti doby a nechápavé společnosti (s. 108), do níž se sami umělci druhdy tak rádi stylizovali. Zajímavý je rozbor básnických výronů Holanovy „sovětofilie“ po osvobození republiky v roce 1945. Galmiche v nich nakonec objevuje motivickou „rovinu astrologie a rovinu nadpřirozeného znamení“ (s. 111). Dospívá k závěru, že Holanovo vyznání lásky k Sovětskému svazu obsahuje sice jasné komunistické motivy, ale „spíše souvisí s barokním kázáním než s argumentovanou obhajobou bolševismu“ (s. 109 n.). To jsou interpretačně odvážné konstrukce. Autor posléze sám přiznává, že možná výběrem textů „ukázal básníka trochu katoličtějšího, než byl“, a představil ho jako „křesťana, podle nějž kacířství napomáhá spáse, i když pomocí obrazů páchnoucích sírou a dokonalým zvládnutím rétoriky“, jako „velkého barokního básníka moderní doby“ (s. 198), blízkého spíše Otokaru Březinovi, Jakubu Demlovi, Bohuslavu Reynkovi či Janu Zahradníčkovi než sociálněkritickým příslušníkům „Nezvalovy generace“.

I ti, jimž budou některé Galmichovy závěry připadat poněkud přeexponované, musí přiznat jejich vnitřní sílu a respektovat váhu jeho argumentů. Holanovo vzdalování a přibližování realitě, jeho „paradoxní snaha zůstat co nejbližší životu díky odstupu, jenž dovoluje vnímat ho zpovzdálí“, jak to kdysi vyjádřila

12 Všeobecně se soudí, že členem KSČ se Holan stal na jaře 1946. Tento údaj se opírá o problematickou Justlovu interpretaci Holanova článku uveřejněného pod názvem „Proč jsem se stal komunistou“ v *Rudém právu* 24. května 1946 (viz JUSTL, V.: *Životopis Vladimíra Holana*, s. 392 – viz pozn. 7; srv. pozdější vydání článku v Holanových spisech: HOLAN, Vladimír: *Proč jsem se stal komunistou*. In: *TÝŽ: Bagately: Sebrané spisy*, sv. 10. Ed. Vladimír Justl. Praha, Odeon 1988, s. 357). Podle údaje na členské kartě Vladimíra Holana, uložené v členské evidenci ve fondu Komunistická strana Československa – ústřední výbor v Národním archivu, se ovšem zdá, že básník se stal členem strany až v červnu 1948. K této otázce bude třeba se ještě vrátit. Chci nyní poděkovat vedoucímu Literárního archivu Památníku národního písemnictví Tomáši Pavlíčkovi a archiváři 4. oddělení Národního archivu Františku Šteráčkovi za rešerše v archivních fondech.

Věra Linhartová,¹³ zůstane výzvou pro holanovské badatele. Pravdu má Galmichova recenzentka Klára Kubičková, jež předpověděla, že kniha se mezi holaniány přiřadí nesporně k těm „inspirativním a zdařilým“.¹⁴ Přinese užitek nejen literárním historikům a vědcům, ale i badatelům v oboru soudobých dějin, filozofie, politologie a estetiky. Podle literárního vědce Karla Pioreckého představuje cennou devízu knihy „schopnost problematizovat vžitá interpretační stereotypy spojené s Holanovým dílem a provokovat k novým způsobům jeho čtení a kontextualizování“.¹⁵ Je tomu tak, a můžeme si jen přát, aby v tom směru našel Xavier Galmiche brzy následovníky.

13 LINHARTOVÁ, Věra: Vladimír Holan: Básník a jeho dvojník. In: HOLAN, Vladimír: *Soustředné kruhy: Články a studie z let 1962–2002*. Praha, Torst 2010, s. 218.

14 KUBÍČKOVÁ, Klára: Holan jako knihovník Boha. In: *Mladá fronta Dnes* (26.1.2013), příloha „Víkend Dnes“, s. 26.

15 PIORECKÝ, Karel: Disonantní Holan. In: *Tvar*, roč. 24, č. 13 (2013), s. 25.

Recenze

Katolíci proti republice

Jiří Smlsal

ŠMÍD, Marek: *Nepřítel: První republika. Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938*. Chomutov, L. Marek 2012, 267 stran, ISBN 978-80-87127-36-0.

Historik a politolog Marek Šmíd se dlouhodobě zabývá církevními dějinami dvacátého století. Specializuje se na problematiku české katolické církve, její vnitřní proudy a vztahy k Vatikánu a československému státu v období první republiky.

Liberálnědemokratický režim první Československé republiky a jeho představitelé se během meziválečného dvacetiletí stali terčem ostré a leckdy nesmiřitelné kritiky části katolického tábora. Autor v recenzované knize podniká hloubkovou sondu do myšlenkového světa těchto „nepřátel“ první republiky, které mu reprezentuje skupina katolických intelektuálů. Je to ovšem sestava značně různorodá, jejíž jednotliví zástupci vyjadřovali svou kritiku různými způsoby, s různou intenzitou a v různých obdobích. Šmídova práce je také syntézou několika odlišných badatelských přístupů – historického, politologického a literárněvědního – a toto interdisciplinární zaměření je jejím významným kladem. Heuristicky autor těží především z edičních řad věnovaných jednotlivým literátům a z jejich archivních fondů uložených v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, v Archivu Akademie věd České republiky a v Národním archivu, pracuje ale i s dobovým tiskem, s dokumenty Tajného vatikánského archivu a papežskými

encyklikami. Práce obsahuje anglické, italské a české resumé, úvodním slovem ji opatřil historik Pavel Marek.

Po úvodním seznámení s použitou metodikou, prameny a dosavadním bádáním autor začíná vlastní výklad sumarizací náboženského vývoje od konce 18. století do první světové války, na jehož pozadí připomíná krizi katolické církve a její reakci na modernizační procesy. Zaměřuje se pak na roli a situaci církve v době vzniku Československa a hledá historické důvody masivního odvratu české společnosti od této instituce. Stručně charakterizuje podstatné rysy politického systému meziválečného Československa a zasazuje tak působení katolických intelektuálů do širšího historického kontextu. Jádrem práce tvoří rozbor myšlenek představitelů bojovného katolického proudu. Šmíd popisuje jejich inspirační zdroje (platónská filozofie, papežské encykliky, evropské autoritativní režimy), jednotlivé okruhy jejich kritiky (politické stranictví, komunismus, ateismus, idea občanské rovnosti) a nabízené alternativní koncepce (teokracie, korporativismus). Zaměřuje se přitom především na názory spisovatele Jaroslava Durycha, básníka Jakuba Demla, publicisty Josefa Konstantina Miklíka, esejisty Rudolfa Iny Malého, publicisty Alfreda Fuchse, diplomata Jana Jiřího Rückla, publicisty Jana Scheinosta, filozofa Rudolfa Voříška a několika dalších, známějších i méně známých osobností. Šmíd hovoří o takzvaných nepolitických katolících, tedy o těch, kteří nebyli členy žádného politického uskupení a své kritické názory vyjadřovali na stránkách časopisů a svých beletristických či esejistických textů. Společná jim byla právě kritika soudobé společnosti, často zaslepená a nespravedlivá, v některých případech však opodstatněná. Tito katoličtí intelektuálové většinou útočili na stavební kameny nového státu: ideály demokracie, kapitalismus a liberalismus, koncept politického stranictví i konkrétní politickou praxi a její aktéry. Tepali úpadek mravů, údajnou náboženskou vlačnost obyvatelstva a údajně nepřátelský postoj Československa ke katolické církvi, stejně jako představitele umírněného, státoprávního katolického směru. Jejich ideálem byla dominance katolické církve, hierarchizovaná společnost vystavěná na stavovském základě a autoritativní model státu. Konkrétní obsah jejich myšlenek však byl velmi rozdílný. Lišili se svými názory, životními zkušenostmi i společenským postavením, předmětem zájmu i nabízeným řešením. Exponovali se také v různých situacích a obdobích a vyjadřovali se s různým zaujetím k různým problémům. Nikdy neutvořili jednotný směr. Pokud tedy autor spojuje oněch „dvácti rozhněvaných sociálních inženýrů architektů“ (s. 7) do jedné skupiny, jedná se o vědomou zpětnou konstrukci. To ovšem problematizuje souhrnné zhodnocení a jakékoliv generalizace.

Není příliš jasné, jakým klíčem se autor řídil při výběru jednotlivých osobností. Kritérium apolitičnosti neplatí zcela, neboť kniha pracuje také s myšlenkami mužů, kteří se na politické scéně významně angažovali, ať už v opozici proti vládnoucímu systému (Jan Scheinost) nebo spoluprací a přímou podporou liberálního masarykovského okruhu (Jan Jiří Rückl, Alfred Fuchs). Spojení tak odlišných osob je zvláště kontrastující. Naopak jiné pozoruhodné a kritické katolíky do svého výběru nezahrnuje (Karel Schwarzenberk). Katolická scéna (a ani její radikální odnož) nebyla jednotná, její členové se pouštěli do ostrých sporů nejen proti liberálům,

ale i vůči sobě navzájem, často i v rovině velice osobní a nepříliš čestné. Autor tak usazuje k jednomu stolu muže, kteří by se u něj nejspíš do krve pohádali.

Prvorepubliková katolicita se dosud těšila především zájmu literárních historiků. Dané téma vyčerpávajícím způsobem zpracoval Martin C. Putna a jeho opus¹ představoval také vítaný inspirační zdroj Šmídovy knihy. Šmíd z Putny hojně čerpá a v mnoha případech se v zásadě drží jeho výkladové linie (například pokud jde o protest proti sekulární modernitě jako východisko katolické kritiky nebo o katolictví jako „čtvrtou cestu“ mezi liberalismem, komunismem a nacismem). Také pojem „nepolitictví katolíci“ přejal právě od Putny. Šmíd Putnu s oblibou cituje, často také stejné pramenné pasáže, jaké ve své knize použil i Putna. Oba autoři se však liší ve zvoleném přístupu i v hodnocení svých aktérů. Uvedme několik příkladů: Šmíd považuje tvorbu olomouckých dominikánů sdružených kolem Silvestra Marii Braita za „nesmírně hlubokou, pozitivní a kultivovanou apologetiku katolictví“ (s. 47), zatímco Putna v nich vidí „ne nezajímavou, ale nesnášenlivou a nevýznamnou sektu“.² Politická vize Rudolfa Iny Malého je Šmídovi „zřejmě nejlépe propracovanou myšlenkou v oblasti nového společenského uspořádání“ (s. 170), naopak Putna ji považuje za „výsledek snění svého autora, produkt romantické konverze“.³ Šmíd hodnotí Demlovy zahořklé invectivy jako drobné poklesky básnickovy mysli „zahalené v povídkách a básních“ (s. 152), Putna je naopak vykládá jako integrální součást Demlova díla a myšlenkového vývoje.

A právě zde spočívá podstatný rozdíl v koncepci obou autorů. Putna se zaměřuje na jednotlivé osobnosti, shledává jejich charakteristické rysy, hodnotí je v kontextu jejich tvorby a evropské katolické literatury. Akcentuje vnitřní směry, skupiny a rozpory v katolickém táboře, a pokud zobecňuje, tak v jejich rámci. Šmíd do svého výkladu zahrnul značně užší spektrum aktérů, ve větší míře je však homogenuje. Nezabývá se vybranými intelektuály jako jednotlivci, hodnotí je souhrnně. Nepostupuje přitom chronologicky, ale v tematických blocích. Ztrácí tak ze zřetele vývojový moment, o radikalizaci avizované v podtitulu knihy se nedozvíme téměř nic. V některých případech klade do jedné interpretační roviny texty pocházející ze začátku dvacátých let s texty z konce let třicátých.

Všem osobnostem nedopřává autor stejný prostor. Svou argumentaci staví zejména na myšlenkách Jaroslava Durycha, Jana Scheinosta, Josefa Konstantina Miklíka a Rudolfa Iny Malého, zatímco některým jiným postavám věnuje pouze dvě tři citace. V takových případech ovšem hrozí záměna názorů jednotlivce za názor celku. Například v duchovní expanzi na jih a východ spatřoval posláním státu pouze Durych, autor ji však v závěru knihy řadí k charakteristickým prvkům takzvaného křesťanského státu (s. 203). Záměna *pars pro toto* ale nastává v obou směrech. Někdy totiž autor roubuje názory antisystémově zaměřených katolíků na myšlenkový svět intelektuálů, jejichž víra se slučovala s hodnotami demokracie a kteří usilovali o sblížení katolické strany s prvorepublikovým režimem. Janu Jiřímu Rücklovi ani

1 PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura 1918–1945*. Praha, Torst 2010.

2 *Tamtéž*, s. 474.

3 *Tamtéž*, s. 725.

Alfredu Fuchsovi jistě nelze upřít ani katolicitu, ani intelekt. Názorově se ale rozcházel s většinou autorů, které Šmíd do své skupiny zahrnuje. K soudobé situaci se sice vyjadřovali také kriticky, ale z odlišných pozic, a rovněž tón i celkové vyznění jejich kritiky byly zcela jiné. Výrazné rozdíly mezi jednotlivými protagonisty si Šmíd samozřejmě uvědomuje, v celkovém hodnocení skupiny to ale příliš nezohledňuje. Naopak, charakteristiku celku tu mohou podpořit i muži, jimž radikální intelektuálové nedůvěřovali a které dokonce zavrhovali.

Autor tak například odmítá přisuzovat katolíkům antidemokratické postoje a svou tezi dokládá citací Fuchsova textu „Demokracie a encykliky“ z roku 1936: „Není námitek proti demokracii. Ale je třeba demokracie, jež umí korigovat svoje omyly, jež se dovede učit i ze zkušeností režimů protichůdných. Odtud volání po demokracii regulované, jež je v dokonalé shodě s učením encyklik a hlubokým zadostiučiněním těm, kteří vždy hlásali teorii demokracie křesťanské.“ (s. 156). Z uvedeného citátu autor vyvozuje, že katoličtí intelektuálové nezavrhovali demokracii v principu, ale kritizovali pouze její československou každodennost. Teokracie tak neměla popřít demokracii, mělo dojít na „symbiózu obou pojmů“. „Masarykovský Žid“ Alfred Fuchs, jeden z pátečníků, tak posloužil k popření antidemokratických postojů některých katolických spisovatelů. Na následující straně však Šmíd uvádí, že katolíci demokracii „v nově navrhovaném systému omezovali nebo vůbec nepřipouštěli“ (s. 157). Za konkrétní politický návrh ani za doklad úsilí o vybudování teokracie ovšem nepovažují Fuchsovo volání po regulaci demokracie podle Božího zákona ani Rücklův výrok: „Kříž nad republikou a nad parlamentem. Boha do parlamentu. Boha do zákonů, do škol a veřejného života.“ (s. 163) Po bok Scheinostových nebo Miklíkových politických vizí lze tyto názory postavit jen s největší opatrností. Rizika tohoto způsobu argumentace jsou zřejmá a některé Šmídovy interpretace tak ztrácejí na věrohodnosti.

Naopak přínosem knihy je především důraz na politický rozměr katolického myšlení a jím navrhované alternativy. Ačkoliv v díle katolíků převažoval negativní program, jednotliví autoři pracovali na vlastních konceptech „řešení krizové situace“. Autor přibližuje jejich inspirační zdroje, společné motivy a důrazy. Přínosný je zejména rozbor koncepce stavovského zřízení. Podle Šmída jednotící prvek celé skupiny tvoří úsilí o vybudování takzvaného křesťanského státu, autoritativního systému postaveného na korporativním základě, nerovných právech a výsadním postavení katolické elity. Také zde se však projevuje úskalí značně nesourodého výběru skupiny. Programové koncepce byly většinou spíše ojedinělé a nerozlučně spjaté s osobou svého tvůrce. Jiní „nepolitici“ katolíci naopak podporovali demokracii a odmítali radikální řešení (Bedřich Vašek). Značná část katolických intelektuálů pak nepřicházela s politickou alternativou, spíše jen kritizovala konkrétní politické a společenské nešvary, tepala mravy a naříkala nad úpadkem víry či snila o obnově vlastního výlučného postavení. Staroříšský okruh „mystických anarchistů“, kterým v určité fázi svého života část katolických intelektuálů prošla, pak vlastně odmítal jakoukoliv političnost a světskost. Autor připouští, že politický systém „křesťanského státu“ bylo třeba domýšlet na základě mozaiky katolických postřehů, článků a statí, zmínek

a úryvků. Celek však spíše než mozaiku připomíná koláž, poněkud voluntaristicky sestavenou z nesourodých částí.

Rozsah některých dílčích témat, například antisemitismu katolických autorů, je v knize velmi omezený. Pro celkovou analýzu by byl podnětný například popis vztahu katolíků k ostatním církevním denominacím, církevní hierarchii či nacionalismu. Nedozvíme se také nic o vzájemných kontaktech zkoumaných osobností a o společenské podpoře a reálném účinku jejich myšlenek.

Marek Šmíd se ovšem nespokojuje s pouhým deskriptivním výčtem idejí té či oné osobnosti, interpretuje je a zasazuje do celkového rámce. Skládá tak ucelený obraz bohatého myšlenkového světa zastánců *ecclesia militans*. Přistupuje k němu kriticky, nejedná se o jeho naprosté zavržení ani o apologetiku. Autorovy sympatie jsou však z textu jasně patrné a mají za následek, že v některých případech příliš podléhá dikci pramenů. Pokud autor považuje za nejvýstižnější katolickou kritiku komunismu zploštěle černobílý citát „katolictví pravdou a rozumem, komunismus lží a zradou“ (s. 146) z časopisu *Katolík*, uniká mu značná ideová i personální spřízněnost levicových a katolických proudů v dobové společenské kritice. Odpor katolíků ke komunismu také dokládá převážně citacemi z druhé poloviny třicátých let, tedy z doby, kdy socialismus pro řadu radikálních katolíků ztratil svou protisystémovou přitažlivost a kdy se naopak přiklonili k radikalismu a sociálním svodům fašismu. S některými Šmídvými závěry proto nelze plně souhlasit. Například nepovažuje své protagonisty za nepřátele demokracie (s. 156), přestože se sami označovali za dogmatiky (Durych – s. 91), vymezovali se proti principu rovných práv (Miklík, Berounský – s. 189) či upírali některým skupinám obyvatelstva samotné lidství (Deml: „Židé (jako konfese), to ještě nejsou lidé, ti jsou ještě v takovém stádiu vývoje, že neumí ještě mluvit.“ – s. 153).

Rozsah knihy nedovoluje vyčerpávající zpracování dané problematiky, jedná se však o zajímavý příspěvek k tématu, které dosud stálo mimo pozornost značné části historické obce. Nabízí pozoruhodný pohled do myšlenkového světa mužů, kteří byli katolíky natolik, že zapomněli, že jsou také křesťany.

Recenze

Dějiny první Slovenské republiky v novém komplexním zpracování

Marek Šmíd

LETZ, Róbert: *Slovenské dejiny*, sv. 5: 1938–1945. Bratislava, Literárne informačné centrum 2012, 367 stran, ISBN 978-80-8119-055-1.

Před dvěma lety jsem v časopise *Soudobé dějiny* recenzoval čtvrtý svazek *Slovenských dejin* a zároveň jsem představil jeho autora, slovenského historika Róberta Letze.¹ Na tuto moderní a kvalitní vysokoškolskou příručku pro období první Československé republiky nyní Letz navázal pátým svazkem, pojednávajícím onen úsek slovenských dějin, jež historici dnes označují nejčastěji termínem „první Slovenská republika“ (1939–1945), čímž postupně upouštějí od zaužívaných označení „Slovenský stát“ či „slovenský klerofašistický režim“.

Autor do svého výkladu poněkud netradičně zahrnul i předeheru slovenské samostatnosti v podobě autonomního zřízení, vyhlášeného po zániku první Československé republiky, čímž se odchýlil od obvyklé periodizace odvozené od počátku a konce slovenské státnosti (od března 1939 do května 1945). Relativně uzavřené období od podzimu 1938 do jara 1945 je bohaté na dramatické události. Slovensko v něm bylo zmítáno vnitřními problémy, decimováno světovou válkou,

1 ŠMÍD, Marek: Spolehlivá syntéza předválečných slovenských dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 694–697.

rozpolceno mezi československou demokracií, německý nacismus a sovětský komunismus a v neposlední řadě též zasaženo náboženským štěpením mezi katolíky a protestanty. Tíhu dění předjímá Letz již v úvodu knihy: „Prudký spád udalostí neposkytoval dostatek času na dlhšie úvahy a diskusie, na potrebné nadýchnutie. Bol to skôr čas činov, niekedy viac, inokedy menej uvážlivých, ktoré sa často obracali proti pôvodným úmyslom.“ (s. 7) Poukazuje pritom na četné paradoxy, které provázely slovenskou státní samostatnost. Jeho pohled však neulpívá, jak by se mohlo zpočátku zdát, na politickém dění v tom čase a sleduje též hospodářské, sociální, kulturní a náboženské problémy. Vedle kapitol věnovaných politickému systému, politickému životu, zahraniční politice Slovenské republiky, perzekucím nebo odbojovému hnutí však překvapivě absentuje samostatná kapitola s tématem náboženství, která by zde – s ohledem na autoritativní charakter slovenského státu, čerpající inspiraci ze slovenského nacionalismu, konzervativních katolických hodnot a antikomunismu – neměla podle mého názoru chybět. Heuristicky autor staví především na významných slovenských monografiích k uvedenému období, například z pera Valeriána Bystrického, Milana Stanislava Ďurici, Jozefa Jablonického, Ivana Kamence, Dušana Kováče, Lubomíra Liptáka, Eduarda Nižňanského, Miroslava Pekníka, Štefana Polakoviče či Františka Vnuka, ale též na recentních českých pracích Jana Kuklíka staršího, Jana Němečka, Tomáše Pasáka, Jana Rychlíka a dalších historiků, třebaže vývoj českých zemí v letech 1939 až 1945 zůstává až na výjimky stranou Letzovy pozornosti. Chvályhodný je též soupis vydaných pramenů, pamětí a edic.

První z deseti kapitol Letzovy monografie přibližuje cestu od vyhlášení slovenské autonomie k získání státní samostatnosti. Autor ji vcelku nepřekvapivě pojímá jako směřování od demokracie první Československé republiky k autoritativnímu systému první Slovenské republiky. Totalizující tendence v politickém životě na Slovensku pritom postoupily značně dál než v českých zemích, když Hlinkova slovenská lidová strana (HSLs) pohltila všechny další slovenské politické subjekty s výjimkou komunistů, kteří byli nuceni uchýlit se do ilegality. Komplikované vnitropolitické dění provázela složitá zahraničněpolitická jednání s Německem, Polskem a Maďarskem na přelomu let 1938 a 1939. Vnitřní rozklad východní části republiky, a zejména rozpor mezi Čechy a Slováky po Mnichovu 1938 konvenoval Hitlerovým plánům na ovládnutí střední Evropy, v čemž mu ochotně vycházeli vstříc radikální slovenští politici jako Vojtech Tuka a Alexander Mach. Jistou protiváhu tohoto proudu tvořili umírnění nacionalisté v čele s Jozefem Tisem. Překvapením pro zdejší čtenáře mohou být výsledky tehdejšího sčítání obyvatel na Slovensku, které ukázaly, že z východní části republiky nebyli po Mnichovské dohodě vyhnáni zdaleka všichni Češi; k poslednímu dni roku 1938 jich tu žilo 77 488.

Letzovo líčení nabývá na dramatickosti s prvními měsíci roku 1939, kdy německá vstřícnost vůči slovenským radikálním aspiracím postupně přerůstala do tlaku na vyhlášení samostatnosti. Někteří slovenští politici se už otevřeně orientovali na Německo a vedli s ním bez souhlasu Prahy diplomatická a hospodářská jednání, zatímco Tisovo křídlo podporovalo ustavení slovensko-polsko-maďarského bloku. Tento plán zhatil vojenský zákrok pražské vlády v noci z 9. na 10. března 1939

na Slovensku. Předseda vlády Jozef Tiso a další tři ministři byli odvoláni a vedením nové autonomní vlády byl pověřen Jozef Sivák, který však odmítl z Říma úřad přijmout. Na Slovensku byl vyhlášen výjimečný stav, vojenské oddíly obsadily strategické objekty a pozatýkaly některé radikální politiky. Když nová slovenská vláda Karola Sidora, jmenovaná 11. března, odmítala na nátlak německé strany a slovenských radikálů vyhlásit samostatný slovenský stát, obrátil se Adolf Hitler na sesazeného předsedu slovenské autonomní vlády Tisa a pozval ho k oficiálnímu jednání do Berlína. Při nechvalně proslulém setkání postavil führer slovenskou delegaci před kategorickou volbu: buď bude okamžitě vyhlášen slovenský stát s německými garancemi, anebo země zůstane ponechána vlastnímu osudu, tedy fakticky napospas maďarské expanzi. Ze dvou zel se Tiso podle autora rozhodl pro to menší. Prezident Emil Hácha vyhověl jeho žádosti a svolal na 14. března slovenský sněm, který následně vyhlásil Slovenský stát (jak tehdy zněl oficiální název). Slovenští radikálové se v nové vládě netěšili významnému zastoupení, jejich exponentem byl především její místopředseda Vojtech Tuka. Předsedou vlády se stal Jozef Tiso, ministrem vnitra Karol Sidor a ministrem zahraničí Ferdinand Ďurčanský.

Druhá kapitola předkládané monografie podrobně reflektuje politický systém první Slovenské republiky. Informuje o nové slovenské ústavě, přijaté 21. července 1939, a principech politického uspořádání (stavovské zřízení, autoritativní režim, inspirace Rakouskem, Německem a Itálií). Dále se soustředí na popis zákonodárné, výkonné a soudní moci, stav občanských práv a svobod a autoritativní prvky ve slovenské ústavě. Navazující třetí kapitola vykresluje politický život na Slovensku, který se za válečných let dostal zcela pod vliv nacistického Německa. Válka militarizovala slovenskou společnost a posílila radikální křídlo HSLS. Její osmý sjezd na přelomu září a října 1939 sice potvrdil pevnou pozici „umírněných“ a zvolil předsedou strany Tisa, jenž se o měsíc později stal také prvním slovenským prezidentem. Tento *status quo* však postupně přivedl Berlín k rozhodnutí zasáhnout do vnitřních poměrů Slovenska a změnit je k svému obrazu. Proto během setkání politických špiček obou zemí 28. července 1940 v Salcburku prosadili nacističtí pohlaváři změny ve slovenské mocenské hierarchii, když například Ferdinanda Ďurčanského nahradil ve funkci ministra zahraničí Vojtech Tuka, Jozefa Tisa na postu ministra vnitra Alexander Mach a do slovenského života vstoupili němečtí poradci. Tuka rovněž navrhoval německé straně, aby byl prezident Tiso odstaven z politického života a jmenován pomocným biskupem v Trnavě, avšak pro nesouhlas Vatikánu nebyl tento plán realizován.

Tato kapitola není nějakou rehabilitací autoritativního Tisova režimu, neboť autor nezamlžuje nepříjemná fakta a odmítá vidět události černobíle. Upozorňuje na specifika slovenského národního socialismu, který není možné zaměňovat za německý nacismus, a vysvětluje, že stabilita Tisova režimu se opírala o armádu, parlament a katolický klérus, zatímco radikálové, kteří chtěli nekriticky přijímat německý model, spoléhali na podporu třetí říše a domácí Hlinkovy gardy. Podrobně se Letz věnuje formování slovenských vojenských jednotek, jejich početnímu stavu, nasazení na východní frontě a dalším osudům, přičemž vyčísluje ztráty slovenské armády v letech 1941 až 1944 na 1281 mužů. Nezapomíná ani na účast Slovenska v tažení

proti jeho severnímu sousedovi v září 1939, kdy tak získalo nazpět území obsazené Polskem na podzim 1938 v rozsahu 770 čtverečních kilometrů.

Přestože je Róbert Letz ve svých soudech stručný a při vyslovování hodnotících závěrů až zkratkovitý, důkladněji se zastavuje u profilu Jozefa Tisa (s. 86–89), kterým může dozajista upoutat i zdejšího čtenáře. Tiso byl podle autora na prvním místě kněz a teprve poté politik, pro jehož činnost v této sféře „bolo závazne stanovisko jeho diecézneho biskupa Karola Kmečka a Svätej stolice“ (s. 86). Pokud byl Vatikán ochoten respektovat Tisa jako předsedu slovenské autonomní vlády, neztotožňoval se s jeho prezidentstvím a politickým angažmá v době druhé světové války, které mohlo mít za následek kompromitaci politického katolicismu ve státě. Rozpor těchto dvou vět je jen zdánlivý: Vatikán nedal Tisovi souhlas k výkonu prezidentského úřadu, pouze jej vzal na vědomí, čímž se odmítl vázat. Přijetí prezidentského úřadu akceptoval jako jeho svobodné rozhodnutí, přičemž si uvědomoval možná rizika, která z toho vyplývala, a papež Pius XII. na ně také opakovaně upozorňoval, například při audienci pomocného biskupa trnavské apoštolské administratury Michala Buzalky 8. září 1939. Tisův diecézní biskup v Nitře Karol Kmečko i ostatní slovenští biskupové se domnívali, že bude pro situaci na Slovensku lepší, když bude úřad slovenského prezidenta zastávat spíše Tiso než někdo jiný, a proto byl jejich postoj do přelomu let 1943 a 1944 víceméně loajální. Velmi zajímavý vztah Svätého stolce a Jozefa Tisa však autor dále detailně nesleduje, brání mu v tom nedostatek pramenů; podrobná analýza teprve čeká na archivní výzkum, zejména Tajného vatikánského archivu v Římě. Róbert Letz se zato zabývá novým fenoménem slovenského „vůdce“ a jeho recepcí v dobovém slovenském prostředí. Domnívá se, že jako kněz konvenoval více katolickému tábora, méně pak slovenským evangelíkům. Manévrování na jeho pozici však vidí velmi skepticky; autoritativní režim, vliv Německa a válka mu výkon úřadů prezidenta, předsedy HSLŠ a kněze značně komplikovaly. Autor Tisa vnímá jako skromného a uzavřeného muže, který se zajímal o život běžného občana, což přispívalo k jeho popularitě. Tisovy sympatie s nacistickým tažením proti Sovětskému svazu podle něj pramenily z jeho antikomunismu. Dnes Jozefa Tisa většina slovenských historiků (včetně Letze) přijímá jako člověka, který ze dvou zel volil to menší; není ani zatracován, ani jednoznačně glorifikován, převládají vyváženější soudy.

V popředí čtvrté kapitoly, věnované politickým perzekucím za první Slovenské republiky, stojí takzvaná židovská otázka, třebaže Židé tehdy nepředstavovali jedinou pronásledovanou skupinu obyvatel na jejím území.² Již v lednu 1939 vznikla vládní komise na čele s Karolem Sidorem, jejímž cílem bylo vypracovat návrh řešení „židovské otázky“. První protižidovské vládní nařízení vyšlo 18. dubna 1939; mimo jiné zavádělo pro Židy *numerus clausus* v některých svobodných povoláních. S postupným vylučováním Židů z veřejného života přistupovala vláda k zásahům do jejich majetkových a vlastnických práv, čímž se postavení Židů výrazně zhoršovalo. Právě „židovská otázka“ názorově do jisté míry rozdělovala představitele radikálního a umírněného křídla HSLŠ. První arizační zákon vstoupil v platnost

2 V roce 1940 žilo na Slovensku 88 951 Židů.

1. června 1940, urychlení tempa perzekuce Židů přinesla salcburská jednání v červenci 1940. Protižidovské tažení vyvrcholilo vydáním vládního nařízení č. 198/1941 Sb., o právním postavení Židů (takzvaného židovského kodexu), podle vzoru norimberských rasových zákonů. Proti tomuto výnosu protestovali slovenští biskupové a Svatý stolec, na druhé straně prezident Tiso do kodexu prosadil dva paragrafy (255 a 256), které dopad diskriminačních zákonů alespoň částečně zmírňovaly. Radikální křídlo HSLŠ se však snažilo Židů zcela zbavit, a když v říjnu 1941 říšský vedoucí SS Heinrich Himmler naznačil možnost soustředit slovenské Židy na území Polska, předseda vlády a ministr zahraničí Vojtech Tuka začal vyjednávat s německou stranou o vysídlení slovenských Židů ze Slovenska za takzvaný osidlovací poplatek ve výši pěti set marek za osobu. Od března 1942 pak byli Židé ze Slovenska deportováni do nacistických koncentračních táborů. Dodnes není zcela jasné, jestli měli zodpovědní slovenští politici jasné představy o následné likvidaci Židů, většina slovenských historiků se ale domnívá, že nikoliv. Zřejmě i předák radikálů Vojtech Tuka se domníval, že vysídlení Židů jsou v Polsku nasazováni na práci, a nikoliv přímo fyzicky likvidováni. Když však informace o tragickém osudu Židů začaly prosakovat z více zdrojů a deportace byly na konci října 1942 zastaveny, většina slovenských Židů – přes sedmapadesát tisíc osob – již skončila v koncentračních táborech. Transporty byly obnoveny v září 1944 po příchodu německé armády na Slovensko. V letech 1942 až 1945 tak zahynulo víc než osmašedesát tisíc slovenských Židů.

Mimořádně zajímavou a málo známou stránku slovenských dějin válečného období představuje pátá kapitola, věnovaná zahraniční politice. Róbert Letz zde podrobně mapuje proces mezinárodního uznání nově vytvořeného slovenského státu, k němuž postupně přistoupilo Maďarsko, Polsko, Německo, Vatikán, Velká Británie, Francie a další země. Velmi cenné jsou analýzy Tisova rozhledu v mezinárodních záležitostech a pasáže o vzbách Adolfa Hitlera a Jozefa Tisa. Vedle podrobně sledované linie diplomatických styků Slovenska s Německem, Sovětským svazem a Maďarskem čtenář bohužel postrádá kapitoly o zahraniční politice první Slovenské republiky k Protektorátu Čechy a Morava, Rumunsku, Chorvatsku či Itálii. Zvláště na škodu je, že autor téměř bez povšimnutí přechází slovensko-italské vztahy za druhé světové války, přestože se právě zahraniční orientací na fašistickou Itálii snažilo Slovensko vyvažovat agresivní vliv nacistického Německa ve střední Evropě. Téma je to jednak zajímavé, jednak dosud téměř neznámé, byť se mu v poslední době věnoval český historik Petr Kubík.³

Šestá kapitola Letzovy knihy přibližuje slovenskou společnost za druhé světové války. Za nejzajímavější zde považují pasáže o tehdejších náboženských poměrech. Podle sčítání lidu žilo na Slovensku k 15. prosinci 1940 jednaosmdesát procent katolíků, patnáct procent evangelíků a tři procenta Židů. Lze souhlasit s autorem, že důraz na prosazování křesťanských hodnot ve slovenské společnosti byl reakcí

3 KUBÍK, Petr: *Slovensko-talianske vzťahy 1939–1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa – Pamäť národa 2010 (viz anotaci Marka Šmída v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 3–4 (2012), s. 582 n.).

na poměry v první Československé republice. Současně to bylo právě katolictví a křesťanské ideály, jež výrazně odlišovaly slovenský režim od ideologie nacismu. Róbert Letz se zde opakovaně vyslovuje k přítomnosti kněží v politickém životě, jež budila dojem, že církevní představitelé a katolická hierarchie obecně souhlasí se současným politickým režimem. Ve skutečnosti to byli právě slovenští biskupové, z jejichž prostředí se ozývaly hlasy proti perzekuci Židů a kteří – byť zpočátku méně výrazně – protestovali proti jejich deportacím, odsuzovali válku a její velebení, varovali před násilím během slovenského povstání a negativně hodnotili další jevy politického života.

Slovenské kultuře, vědě a školství je vyhrazena sedmá kapitola. Pokud zažívalo Slovensko po roce 1918 překotný kulturní rozvoj, nezastavil se ani po roce 1939, neboť „vlastný štátny rámec dával záruku rozvoja slovenskej kultúry“ (s. 206), třebaže jej současně omezovala povaha politického režimu i probíhající světová válka. Dá se však říci, že se slovenskému kulturnímu životu za války dařilo výrazně lépe než protektorátnímu – vznikaly nové vysoké školy, rozvíjela se věda a byly podporovány nové vědecké obory, vydávaly se slovenské knihy, otevírala se nová muzea a galerie, natáčely se filmy, pěstoval se sport a podobně. Slovenská kultura jako celek se přitom nikdy nestala předmětem politické propagandy. Úspěšně se rozvíjela také ekonomika první Slovenské republiky, se kterou seznamuje osmá kapitola. Hospodářské úspěchy kráčely ruku v ruce s politickou emancipací, růstem mezd, snížením nezaměstnanosti, lepším zásobováním obyvatel, vznikem nových průmyslových podniků a rozšířením výroby. Tato prosperita však byla – a zde jsou patrné její limity – závislá na nacistickém Německu, takže se Slovensko přizpůsobovalo zájmům a potřebám třetí říše (to je patrné i z německo-slovenské smlouvy o ochranném poměru z 23. března 1939). Současně rostl slovenský státní dluh a zvyšovalo se množství peněz v oběhu. Navíc nelze zapomínat, že značné příjmy získal stát ze zabaveného židovského majetku a postátněním půdy židovských vlastníků a politických odpůrců. Hospodářská situace se začala zhoršovat teprve v závěru roku 1944.

Po obsírnější pasáži věnované Jozefu Tisovi ve třetí kapitole dojde v předposlední kapitole též na podrobnější hodnocení Edvarda Beneše. Pro mnohé české čtenáře může být překvapením, že zatímco Letzovy soudy o slovenském válečném prezidentovi jsou poměrně umírněné, u československého prezidenta a vůdce zahraničního odboje nešetří kritikou. Bere si na mušku právě jeho zahraničněpolitickou akci za druhé světové války a rozpory s některými slovenskými emigranty, například Štefanem Osuským či Milanem Hodžou, ale i jeho sblížování se Sovětským svazem. Současně jej viní, že jako demokrat jednal v rozporu s principy parlamentní demokracie, a vyčítá mu paternalismus a neupřímnost při jednání se slovenskou stranou: „Sám Beneš sa vo vzťahu k Slovákom doma i v odboji nezbavil pocitu paternalizmu. Obviňoval ich z kolaborácie a nedostatočnej angažovanosti v odboji. Pritom nebral do úvahy a nechcel vidieť, že za vývoj nesie veľkú zodpovednosť, že je potrebné poučiť sa z predchádzajúceho vývoja a slovenskú otázku je potrebné riešiť inak. Jeho výroky možno označiť skôr za karhavé výroky otca, smerujúce k skroteniu neposlušných, nezodpovedných a nerozumných detí.“ (s. 246)

Na potvrzení těchto slov následuje dlouhá citace výroků, jimiž Beneš v červenci 1941 před svým tajemníkem Jaromírem Smutným ostře zkritizoval jednání slovenských politiků (použité výrazy, ne zrovna typické pro Beneše, prozrazují, že jde nejspíš o Smutného záznam).

Závěrečné dvě kapitoly knihy se týkají Slovenského národního povstání, označovaného dnes již převážně prostě jako Povstání, domácího i zahraničního (česko)slovenského odboje a osvobození Slovenska Rudou armádou od počátku roku 1945. Povstání propuklo 29. srpna 1944 pod vedením generála Jána Goliana na ploše dvaadvaceti tisíc kilometrů čtverečních, což představovalo téměř polovinu rozlohy tehdejšího Slovenska. Předpokladem úspěchu byla koordinace jeho aktivit s postupem Rudé armády, která však selhala. Velmi zajímavě autor líčí tehdejší postoj prezidenta Tisa, který podle něj byl o přípravách povstání předem informován, nic však proti němu neučinil. Jak známo, během dvou následujících měsíců dokázaly německé okupační jednotky soustavný ozbrojený odpor povstalců potlačit. Povstání zoufale čekalo na pomoc a podporu ze zahraničí, které se však ve významnější míře nikdy nedočkalo; Sověti zde sledovali především vlastní politické zájmy. Přímé boje si vyžádaly životy nejméně pěti tisíc vojáků a partyzánů. Ušetření nezůstali ani civilisté. Po porážce povstání nacisté vypálili téměř šedesát slovenských vesnic (Kremnička, Nemecká, Klák, Ostrý Grůň a další), tisíce lidí popravili a další tisíce odvěkli do koncentračních táborů. Neméně dramatické bylo i osvobození Slovenska, které v některých případech nabývalo podoby nového znevolnění obyvatel. Autor líčí násilné mobilizování Slováků do Rudé armády a odvlékání nepohodlných osob orgány lidového komisariátu vnitř (NKVD) do Sovětského svazu. Závěrečná bilance druhé světové války na Slovensku jen dokresluje utrpení země v předcházejících měsících.

Jazyková úroveň recenzované práce je výborná, pouze výjimečně narazíme na drobné překlipy. Přepisy českých textů jsou bezchybné. Z faktických nepřesností bych upozornil snad jen na tvrzení, že se tažení proti Sovětskému svazu v červnu 1941 účastnili vojáci německé, rumunské a finské armády (s. 103 n.); brzy po zahájení invaze se do bojů zapojily i maďarské, italské, chorvatské a španělské dobrovolnické jednotky. Rovněž si nemyslím, že by domácí odboj v protektorátu v roce 1941 stagnoval (s. 247), byl pouze decimován tvrdými sankcemi zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha.

Knihy je primárně určena vysokoškolským studentům historie a dalších humanitních oborů, ocení ji však i širší odborná veřejnost a zájemci o (česko)slovenskou minulost. Obsahuje anglické resumé, jmenný rejstřík a soupis použité literatury. Bohužel však v knize absentují mapky, jež by psané slovo vhodně a názorně dokreslovaly. Bez ohledu na to však považují pátý svazek Letzových *Slovenských dejin* za jednu z nejlepších, nejvyváženějších a nejobjektivnějších monografií o slovenské historii za druhé světové války.

Recenze

Socialistické přátelství mezi nerozbornou jednotou a tiskovou válkou

Michal Pullmann

ZIMMERMANN, Volker: *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)*. Essen, Klartext 2010, 639 s., ISBN 978-3-8375-0296-1.

Vztahy mezi zeměmi východního bloku se dnes stále častěji dostávají do středu pozornosti historiků. Jednak je stále jasnější, že závislost jednotlivých zemí na Sovětském svazu jako hegemonu nevedla k potlačení všech možností svébytných zahraničních vztahů; jednak lze na těchto vztazích – na formách spolupráce i konfliktních liniích – porozumět podobnostem a rozdílům v uspořádání těchto zemí. Kniha *Socialistické přátelství v proměnách: Vztahy mezi Sovětskou okupační zónou/NDR a Československem (1945–1969)* z pera německého historika Volkera Zimmermanna, která je přepracovanou verzí jeho habilitační práce z roku 2005, se zabývá vztahy mezi Československem a Německou demokratickou republikou (respektive její předchůdkyní Sovětskou okupační zónou) ve dvou desetiletích po druhé světové válce. Analyzuje pestrou paletu vztahů mezi oběma zeměmi, formy nejtěsnější vzájemné spolupráce, méně úspěšné pokusy o kooperaci i postupně narůstající konfliktní linie a eskalaci rozporů v roce 1968.

Na předním místě je zapotřebí na knize vyzvednout širší jejího zpracování. Předmětem analýzy nejsou jen diplomatické vztahy mezi Československem a NDR, autor se věnuje i všemožným dalším oblastem, kde docházelo ke kontaktu či spolupráci – odborům, mládežnickým organizacím, vědeckým projektům, kulturním vztahům nebo třeba cestování. Dokládá, že vzájemné vztahy v jednotlivých oblastech neměly stejný vývoj – politickému ochlazení v šedesátých letech například neodpovídal vývoj v oblasti kulturní spolupráce nebo cestování. Jednotlivé roviny spolupráce sice nebyly oddělené – po celou dobu zůstávaly vázány klíčovými ideologickými principy a strategicko-politickými zájmy – avšak v širším historickém pohledu měly vlastní dynamiku, kterou nelze redukovat na jednorozměrný vztah, určovaný pouze ideologickými a mocensko-politickými faktory.

Práce je členěna do sedmi oddílů. Druhý a pátý jsou věnovány diplomatickým vztahům – v padesátých a šedesátých letech. Předsazena je samozřejmě kapitola pojednávající o vysídlení československých Němců a opatrném navazování vztahů do roku 1949. Ve čtyřech dalších částech se pak Zimmermann zabývá zmíněnými kontakty nad rámec diplomacie – ve třetí kulturními kontakty a ideologicky podmíněnými snahami o sblížení s NDR v první polovině padesátých let, ve čtvrté pak rozvojem spolupráce v kultuře, vědě nebo turistice až do postavení Berlínské zdi v roce 1961. Šestý oddíl sleduje nerovnoměrný vývoj spolupráce na pozadí politického odcizení v polovině šedesátých let a sedmý pak otevřenou konfrontaci za pražského jara 1968 a následné počátky československé „normalizace“, do níž východoněmecké vedení neváhalo intervenovat. Jako exkurz pak Zimmermann k práci připojil analýzu toho, jak se v dané době vyvíjely obrazy historie druhého státu, spolupráce mezi historiky a ideologicky podmíněné interpretace dějin.

Patří k nejsilnějším stránkám knihy, že Volker Zimmermann nezůstal jen u institucionálního vývoje a diplomatické stránky vzájemných vztahů, nýbrž nabídl rovněž pohled k aktérům – jejich biografickým, myšlenkovému světu, motivacím a zájmům, k jejich chápání a užívání ideologie i strategiím prosazení jejich vizí a projektů. Nejzajímavěji působí líčení tam, kde Zimmermann ukazuje blízkost mezi různými motivacemi – cestováním, používáním ideologického jazyka, strategiemi prosazení v odborech, vládnoucích stranách, mládežnických organizacích nebo na poli uměleckém – a když pak zachycuje vyostřené vztahy od poloviny šedesátých let, a zejména v roce 1968: tiskovou válku mezi oběma zeměmi, kontrastující se sympatiemi mnoha občanů NDR pro projekt demokratického socialismu.

Knihou velmi přesvědčivě ukazuje, že přístup východoněmecké strany byl v diplomatických vztazích podstatně ofenzivnější a že v postupné eskalaci vztahů mezi oběma zeměmi získal východní Berlín navrch (takže v okupaci roku 1968 hrál velmi důležitou úlohu). Za necelé čtvrtstoletí se úplně obrátil poměr sil mezi oběma zeměmi – Československo svůj počáteční poválečný vliv ztrácelo, zatímco NDR se stala jedním z nejdůležitějších hráčů střední Evropy.

Vysoká pečlivost, s níž Zimmermann zpracoval materiály úřední proveniencí, možná lehce kontrastuje s jeho pokusy zasadit institucionální vývoj do společenských a kulturních souvislostí. Historizace vztahů mezi zeměmi (tedy zohlednění společenských, kulturních a hospodářských souvislostí diplomatických vztahů)

mnohdy mohla jít hlouběji. Zimmermann například velmi poutavě líčí činnost československého kulturního střediska ve východním Berlíně, které se zejména v šedesátých letech stalo místem společenské a politické kritiky (s. 369–373). Občané NDR zde měli přístup k výstavám nebo filmům s otevřeně kritickým zaměřením, československá kulturní produkce se v této době navíc nevyhýbala ani západním vlivům, takže se do východoněmecké metropole touto oklikou dostávaly jinak tabuizované motivy ze Západu. Podle dochovaných zpráv východoněmeckého ministerstva zahraničí dostávala právě na půdě československého kulturního střediska prostor otevřená kritika režimu v NDR. Ačkoliv Zimmermann zmiňuje některé důležité příklady (výstavu karikatur, zesměšňující takzvaný kult osobnosti, promítání kritických filmů, odmítnutých předtím východoněmeckou cenzurou, jazzové koncerty), nechává želbohu zcela stranou analýzu témat a motivů, které zde byly prezentovány. Čtenář se tak navzdory pečlivému zhodnocení archivních materiálů úřední proveniencí nedozví, jaká témata, jaké interpretace a symboly zde rezonovaly nejvíce a jak rozrušovaly ideologicky sevřený svět východoněmecké diktatury.

Podobně to platí o napětí a konfliktech mezi členy mládežnických organizací, které se projevovalo při vzájemných návštěvách. Zimmermann nabídl přehled konfliktů včetně sporných témat (uměleckých směrů, vystoupení bigbeatových kapel a podobně), avšak úplně se zdržel analýzy ideologie – toho, která témata, a zejména jak, nabourávala jistotu lidí o správnosti nastoupené cesty socialistické výstavby. Jistou kompenzací v tomto ohledu je exkurz o historiografii, kde Zimmermann velmi pěkně propojuje analýzu forem spolupráce s ideologickými obsahy: teprve na pozadí konkrétních témat a rozdílných názorů (zda byla buržoazie v 19. století součástí zápasů za svobodu, zda lze revoluci roku 1848 vykládat pouze v kategoriích třídního boje – viz s. 492 n.) lze přece vysvětlit připravenost historiků ke spolupráci nebo naopak ke konfliktu.

A zde leží i význam knihy, jednak dokládající, že v rámci politických a ideologických mantinelů, určených sovětským hegemonem, existoval poměrně široký prostor pro samostatné utváření vzájemných vztahů, jednak pečlivě ukazující vysokou míru lavírování, strategického myšlení, vzájemného nátlaku a obtížného vyjednávání mezi „spřátelenými“ partnery. Práce sice potvrzuje, že nejmocnější instancí vždy byly vládnoucí strany, avšak podoby a směr spolupráce nakonec záležely spíše na tom, co si příslušní aktéři – odboroví předáci, úředníci ministerstev, zástupci mládežnických organizací, turisté, dělníci, novináři, historici a tak dále – pod oficiálními nároky a ideologickými frázemi konkrétně představovali, jak je v rámci daných mantinelů vykládali a co považovali za důležité. Po stránce empirické je velmi zajímavým zjištěním také to, že východoněmecká diplomacie byla podstatně ofenzivnější a strategicky vynalézavější než československá a že se Německá demokratická republika stala v prostoru sovětských satelitních států ve střední Evropě svého druhu hegemonem. Knihu tak lze ze všech těchto důvodů považovat za jeden z nejdůležitějších příspěvků k soudobým dějinám obou zemí.

Recenze

Frustrování bojovníci proti Titovi

Přemysl Houda

VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, 695 stran, ISBN 978-80-7308-428-8.

Málokdy se objeví mohutná historická práce o slepé dějinné cestě, třeba o člověku nebo o skupině osob, jejichž snahy a vize během let ztroskotaly do té míry, že lze mluvit o zdrcující porážce; navíc o porážce, kterou doprovází cejch odpadlictví a zrádčovství. Monografie Ondřeje Vojtěchovského *Z Prahy proti Titovi!* je variací (a variací dosud nezpracovanou) na dané téma: na sedmi stech stranách líčí životy necelých dvou stovek jugoslávských politických emigrantů, kteří se po roztržce mezi Sovětským svazem a Jugoslávií v roce 1948 rozhodli natrvalo usadit v Československu a manifestovat svou věrnost ke Stalinovi a současně odpor k „prašivému psu“ Titovi.

Vojtěchovského kniha je příběhem lidí, kteří – nahlíženo zvnějšku – na konci čtyřicátých a počátku padesátých let dobře posloužili propagandistickým a mocenským účelům (jak z hlediska zahraniční, tak domácí politiky takzvaného východního bloku), a když už nebyli nikomu potřební, proměnili se v párie, v živé připomínky zašlých časů. Vojtěchovský ovšem neukazuje jen tuto vnější stránku věci, nýbrž s výrazným zaujetím přibližuje život těchto neúspěšných emigrantů, jejich mikrokosmos. Na mnoha a mnoha stranách své monografie zabíhá do – místy až příliš velkých – podrobností z osudů dnes už skoro zapomenutých postav, jako byli původně

Titovi diplomaté ve Spojených státech Slobodan Ivanović a Pero Dragila, zástupce šéfredaktora bělehradského listu *Politika* Milutin Rajković, člen jugoslávské mise při Organizaci spojených národů Josip Milunić, spisovatel a novinář Teodor Balk nebo Slovinec Anton Rupnik, dříve trvale žijící ve Francii, a řada dalších – vesměs osoby nikterak prvořadého významu. Některé kapitoly s jistou nadsázkou připomínají skoro žánr, který veřejnost zná z televize pod označením *reality show* – dočteme se o nesnášenlivosti mezi manželkami emigrantů, o milenkách a milencích nebo o každodenních problémech, s nimiž se museli potýkat v domech, kde společně žili.

Ondřej Vojtěchovský ale neusiluje o senzaci, jeho přístup má jiný účel: ukazuje jugoslávské politické emigranty jako osoby žijící ve zvláštním prostředí připomínajícím ghetto. Představuje je jako lidi zahleděné do dobových, leckdy jen jim pochopitelných ideologických šarvátek, kteří jsou schopni v jednu chvíli radikálně očerňovat své nedávno ještě blízké spojence (jak kvůli „vyššímu principu“, tak kvůli pragmatickému kalkulu), aby o pár měsíců, nebo dokonce jen dnů později prováděli sebemršačské sebekritiky a okázale se sbratřovali s nedávnými nepřáteli na život a na smrt. Zdlouhavým popisem někdy až trochu nudných, opakujících se sporů se Vojtěchovskému nakonec daří zpřítomnit ideologii a vášněmi nasáklou atmosféru zakladatelské fáze komunistické diktatury – doby, která je ještě prosycena neochvějnou vírou a nadějemi.

Autor si okrajově všímá i širšího „jugoslávského“ kontextu. Československo totiž neposkytovalo jediný azyl prostalinských Jugoslávců ve východním bloku, byť minimálně zpočátku bylo v tom ohledu centrem významným. V knize se proto dočteme i o jugoslávské politické emigraci v jiných státech – nejvíce o „maďarských“ Jugoslávcích, jejichž vedení (Lazar Brankov) bylo citelně zasaženo procesem s ministrem zahraničí László Rajkem. To vyvolalo paniku i mezi Jugoslávci v Československu, kteří očekávali obdobnou konstrukci připravovaného politického procesu i v Praze. Jejich obavy se ale nakonec nenaplnily a hledání zrádců ve vlastních řadách a vzájemné obviňování vyznělo do ztracena.

Že si Ondřej Vojtěchovský protititovských Jugoslávců v dalších státech východního bloku všímá jen okrajově, není vůbec na škodu; jeho záměr byl jiný než komparační. Čeho se ale mohl při své analýze dotknout více, byla vazba mezi vedením jugoslávské emigrace v Sovětském svazu a jeho československým protějškem. Do jaké míry museli či nemuseli „českoslovenští“ Jugoslávci poslouchat Pera Popivodu, bývalého partyzánského velitele a generála, který se stal hlavou jugoslávských stalinistů v SSSR? Vojtěchovský se omezuje v tomto případě většinou jen na líčení nárazových návštěv Popivody v Praze, které působí v jeho výkladu jako trochu chaotický *deus ex machina*. Souvisí to s širším problémem: Jak se vyvíjely záměry Moskvy s jugoslávskou politickou emigrací v čase a jaké instrukce jí vydávala? O tom nalezneme v textu méně (a spíše jen implicitně), než by se dalo čekat.

Vojtěchovského monografie, obhájená původně jako disertační práce na Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, ale neukazuje jen tak trochu podivný a uzavřený svět do sebe zahleděných politických emigrantů, který skončil jednou velkou depresí: útekem do Sovětského svazu, a dokonce často i kajícími návraty do vlasti (z vedení československé emigrace tuto cestu do Canossy zvolili

například Milutin Rajković, Jovan Prodanović nebo Borivoj Nikolajević). Krom prostředí zklamaných politických emigrantů totiž kniha dává nahlédnout – z perspektivy „jugoslávského problému“ – i do vnitropolitických záležitostí komunistického Československa: osvětluje třeba okolnosti procesu s Rudolfem Slánským a „jugoslávskou kartu“ v něm nebo vztahy mezi Státní bezpečností a vedením Komunistické strany Československa (zajímavá je v tomto kontextu například komunikace mezi Geminderovým mezinárodním oddělením ÚV KSČ a StB ohledně možností sledovat politické emigranty).

Tento druhý – „československý“ – pól dělá z knihy pozoruhodný příspěvek i pro pochopení, jak fungovala mocenská ohniska komunistické diktatury v Československu na konci čtyřicátých a počátku padesátých let, kam časově spadá jádro celého výkladu. A právě tento výborně zachycený druhý aspekt je tím, co práci Ondřeje Vojtěchovského povyšuje na podstatně vyšší úroveň.

Na mnoha stránkách knihy se setkáváme s Lenkou Reinerovou, známou česko-německou spisovatelkou, která jako manželka Teodora Balka zajišťovala *de facto* coby spojka komunikaci mezi československou komunistickou stranou a jugoslávskými politickými emigranty. Aniž bych se chtěl o tomto punktu v recenzi výrazněji rozepisovat, stojí za pozornost, že poznatky autora monografie někdy zajímavě doplňují nebo i korigují svědectví Lenky Reinerové zaznamenané v jejích memoárových textech, vyznačujících se – celkem přirozeně – jistou mírou sebestylizace.

Monografie Ondřeje Vojtěchovského jako první objemnější vědecká práce na dané téma vychází zejména z archivních pramenů, ať už československých nebo bývalých jugoslávských. Autor hovořil i s několika pamětníky, ale na využití rozhovorů v textu rezignoval, s trochu podivným dovětkem, že se „nezabývá historickou pamětí, ale snaží se rekonstruovat dění na základě primárních pramenů“. Vyjadřuje přitom své přesvědčení, že „historik, který studuje archivní dokumenty, ví co do faktografie více než aktéři, kteří toto dění prožili před desítkami let“ (s. 28). Z rozhovoru s narátorem tedy nevznikne primární pramen?

A tu jsme u jediného závažnějšího problému: Vojtěchovského monografie je bezesporu poctivou historickou prací, navíc čtivě napsanou, která důkladně analyzuje obrovské penzum materiálů (včetně tisíců stran záznamů prověřkových komisí a podobně); co jí ale chybí, je teoretické ukotvení. Autor se hned od počátku pustil do popisování historických faktů a lidských osudů, obecnější pojednání o vhodných metodologických přístupech však oželel. Kniha *Z Prahy proti Titovi!* si však nezaslouží, aby tato recenze končila kritickou poznámkou – je totiž neobyčejně zajímavým příspěvkem k jugoslávským a československým dějinám přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století.

Recenze

Eucharistia et labor *Životní příběh Josefa kardinála Berana*

Michal Sklenář

VODIČKOVÁ, Stanislava: *Uzavírám vás do svého srdce: Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno – Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury – Ústav pro studium totalitních režimů 2009, 399 stran, ISBN 978-80-7325-189-5 a 978-80-87211-16-8.

U příležitosti čtyřicátého výročí úmrtí Josefa kardinála Berana (1888–1969), arcibiskupa pražského, zastávajícího *de iure* tento úřad v letech 1946 až 1969, spojilo své síly brněnské Centrum pro studium demokracie a kultury s pražským Ústavem pro studium totalitních režimů k vydání reprezentativního životopisu této výjimečné postavy československých církevních dějin minulého století. Knihu otevírá předmluva Tomáše kardinála Špidlíka a poté úvodní slovo autorky definuje dvojitý cíl publikace: přiblížit širokému spektru čtenářů Beranovu osobnost a „komplexně zachytit jeho osud a dílo v kontextu moderních dějin 20. století“ (s. 15). Publikaci v pevné vazbě, tištěnou na křídovém papíře, doplňuje řada reprodukcí pramenů (dopisy, výstřižky z novin) a černobílých fotografií¹ i jmenný rejstřík. Přílohu knihy

1 Některé fotografie jsou zveřejněny také na internetové stránce věnované Josefu kardinálu Beranovi (viz <http://www.kardinalberan.cz>, dostupné k 7.5.2014).

tvoří CD se vzpomínkami kardinála Berana z jara 1965 a jeho projevem k úmrtí Jana Palacha z počátku roku 1969.

Jednotlivé kapitoly knihy sledují jasnou chronologickou linii. Po úvodních stranách věnovaných Beranově rodině, dětství a dospívání (s. 19–25) pokračuje jeho životní příběh popisem studií v Římě, přijetím kněžského svěcení, dosažením titulu doktora teologie (s. 27–37) a návratem do Čech. Po kaplanském období působil Josef Beran jako katecheta v Učitelském ústavu u sv. Anny, posléze jako ředitel škol Kongregace školských sester de Notre Dame (s. 39–53), od roku 1929 začal vyučovat na pražské teologické fakultě (s. 55–59) a posléze zastával funkci rektora Arcibiskupského semináře v Praze (s. 61–81).

Velkou pozornost věnuje autorka letům protektorátního věznění (1942–1945), která Beran strávil v pankrácké a terezínské věznici a poté v koncentračním táboře Dachau (s. 83–117).² Po osvobození se opět ujal svých původních funkcí a rozvíjel další aktivity (s. 119–131). Sedmého listopadu 1946 byla zveřejněna zpráva o jmenování Josefa Berana pražským arcibiskupem (s. 133–159), „díky“ němuž zanedlouho stanul v roli jednoho z předních oponentů komunistického režimu. Do politického dění veřejně vstoupil již pastýřským listem z 24. února 1948, o vážný konflikt s novými vládci země však nestál, jak o tom svědčí i jeho rozhodnutí celebrovat v červnu 1948 slavnostní *Te Deum* ve svatovítské katedrále na počest zvolení Klementa Gottwalda do prezidentského úřadu (s. 161–187). Zásadní zlom ve vztahu poúnorového režimu k pražskému arcibiskupovi klade Stanislava Vodičková do okamžiku odeslání stížnosti, v níž požadoval vysvětlení přítomnosti odposlouchávacího zařízení při jednání biskupů na Slovensku (s. 189–201). Konfrontaci eskalovala prorežimní Katolická akce, proti níž se Beran otevřeně postavil a přispěl tak k jejímu nezdaru (s. 203–215).

O svátku Božího těla 14. června 1949 (přesně rok po svatovítském *Te Deum*) byl arcibiskup Josef Beran zatčen a internován, nejprve ve svém sídle na Hradčanech (1949–1951), posléze v Roželově u Rožmitálu (1951), Růžodolu u Liberce (1951–1953), Myštěvsi (1953–1957), Paběnicích u Čáslavi (1957–1963), Mukařově (1963–1964) a Radvanově (1964–1965). Odtud směl nakonec odejít do exilu v Římě (s. 217–299, každému místu pobytu věnuje autorka samostatný oddíl). Čtrnáctileté věznění sdílel částečně s biskupy Josefem Hlouchem, Karlem Skoupým, krátce i s Jánem Vojaššákem.

Po obdržení zprávy o úmyslu papeže Pavla VI. jmenovat Josefa Berana kardinálem se v roce 1965 obnovila jednání mezi zástupci Československa a Svatého stolce, také o jeho dalším osudu. Ačkoliv Josef Beran o definitivní odchod do exilu neusiloval, ukázalo se to nakonec jako přijatelné řešení pro obě strany, když byl zároveň František Tomášek jmenován pražským apoštolským administrátorem (s. 293–299). Kromě přijetí kardinalátu se Beranův exil nesl ve znamení značného zájmu médií o jeho osobu a četných aktivit. Často se setkával s českými krajany, zasloužil se

2 K těmto epizodám Beranova života podrobněji viz VODIČKOVÁ, Stanislava (ed.): *I zvíře mělo více útrpnosti než člověk: Paměti pátera Františka Štveráka, vězně nacistického a komunistického režimu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013.

o vybudování střediska Velehrad, na II. vatikánském koncilu pronesl významný projev o náboženské svobodě.³ V době pražského jara se začal zaobírat myšlenkami na návrat do vlasti, v důsledku zhoršujícího se zdravotního stavu a poté okupace země v srpnu 1968 však dožil v římském exilu (s. 301–353). Josef kardinál Beran zemřel 17. května 1969 a posmrtně byl hned třikrát vyznamenán papežem Pavlem VI. – jeho příchodem těsně po skonu, výkropem rakve v závěru rekviem a uložením ostatků ve svatopetrské bazilice. Knihu zakončuje poukaz na beatifikační proces ve vztahu ke kardinálu Beranovi, zahájený v roce 1998.

Nejvýraznější přínos knihy Stanislavy Vodičkové spočívá v posunu bádání o Josefu kardinálu Beranovi⁴ na základě doposud nedostupných archivních materiálů. I zde jsou však patrné mezery. Autorka poukazuje na chybějící (pravděpodobně skartované) archiválie, což ji mnohdy nutilo rekonstruovat Beranův životní příběh na základě dobových svědectví. To se týká především líčení jednotlivých etap Beranovy internace, jež se kromě dosavadní sekundární literatury v zásadě opírá o svědectví pečujících řeholních sester a kroniky jejich kongregací, v případě dění těsně před Beranovým odchodem do Říma pak o reflexe Agostina kardinála Casaroliho.⁵ Této mozaice sestavené z různorodých střípků jako celku nelze upřít zajímavost.

Recenzovaná kniha se však bohužel neobešla bez některých nedostatků. V prvé řadě v tomto ohledu upoutá stylová nejednotnost. Text životopisu kardinála Berana nahodile a nepřliš šťastně kombinuje minulý čas s historickým prezentem a odborný styl s popularizací, která místy hraničí s glorifikací (například medailon Františka kardinála Tomáška na straně 219) a jinde přechází do novinářského žargonu („v Katolických novinách vyšla osekaná část projevu“, s. 320). Plynulou četbu navíc ruší medailony osobností rozličné délky i obsahu (někdy přinášejí velice podrobné informace, naproti tomu například na straně 167 se náhle objeví nicneřfkačící označení „církevní hodnostář“). Podobné charakteristiky osob se ale nacházejí i ve velice četných poznámkách pod čarou. Čtenář tak musí sledovat vícero paralelně tištěných textů, přičemž klíč k jejich zařazení do hlavního výkladu, poznámky či medailonu zůstává někdy nejasný. A nemožu si odpustit ještě formální připomínku, že číselné indexy odkazující k poznámkám se v celé knize vyskytují zcela náhodně někdy před a jindy za interpunkčním znaménkem.

3 Český překlad projevu viz BERAN, Josef kardinál: Svoboda svědomí. In: *Studie*, roč. 17, č. 3–4 (1975), s. 16 n. Nověji viz Kardinál Beran o náboženské svobodě. In: *Teologické texty*, roč. 15, č. 2 (1993), s. 60 (viz také <http://www.teologicketexty.cz/casopis/1993-2/Kardinal-Beran-o-nabozenske-svobode/60>, dostupné k 7.5.2014); Svoboda svědomí: Proslov Josefa kardinála Berana 20. září 1965. In: *II. vatikánský koncil očima Jana XXIII. a Pavla VI.* Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2013, s. 220 n.

4 Dosud byly o Beranovi k dispozici následující základní publikace: LUŇÁČKOVÁ, Marie: *Velká mše*. Řím, Křesťanská akademie 1970; *Kardinál Josef Beran: Malý sborník dokumentů*. Praha, Pastorační středisko Arcibiskupství pražského 2000; SVOBODA, Bohumil – POLC, Jaroslav V.: *Kardinál Josef Beran: Životní příběh velkého vyhnance*. Praha, Vyšehrad 2008.

5 CASAROLI, Agostino: *Trýzeň trpělivosti: Svatý stolec a komunistické země (1963–1989)*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2001.

Příkladem chybného propojení hlavního textu s poznámkami může být strana 119, na níž autorka začíná s popisem vývoje v Československu po roce 1945. Namísto zjednodušujících informací v hlavním textu a zcela nadbytečných medailonků Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda by čtenář uvítal odkazy na kontext moderních dějin dvacátého století, o němž autorka hovoří v úvodním slově.

Stanislava Vodičková směřuje celý příběh Josefa Berana k zásadnímu ideovému střetu římskokatolické církve, reprezentované arcibiskupem pražským, a představitelů komunistického státu. Implicitně přitom vychází z Beranovy specifické pozice, vyplývající z jeho arcibiskupského úřadu, rektorské, a především koncentráčnické zkušenosti. Pokud ale má historická biografie do detailů a co nejpřesněji vylíčit život určité osobnosti, může upozadit (nikoli zcela opominout) široký kontext – konkrétně řečeno, především odbočky ke světovým dějinám stejně jako počet a délku medailonků by jistě bylo možné v recenzované publikaci redukovat bez újmy na vlastním výkladu. V případě kardinála Berana tento postup prameny umožňují. Potom by ovšem textu také prospělo, aby jednotlivé etapy kardinálova života byly pojímány samostatněji, nikoli pouze jako predehra nastávajících událostí, ústřední děj a jeho dohra či závěr. Rozdělení na kapitoly a podkapitoly společně s určením jiných časových mezníků než využitých klasických letopočtů (například návrat z Říma, nástup do úřadu arcibiskupa a podobně) by vedlo k soustředěnějšímu sledování příběhu aktéra v jeho jedinečnosti.

Autorka se snaží o propojení biografické perspektivy s širším kontextem, který by vypovídal o obecnějších otázkách. Pro volbu první možnosti je ale výsledný text příliš komplikovaně vystavěn po stránce jazykové i obsahové, v případě druhé varianty čtenář některé poznatky postrádá a cítí přílišná zjednodušení (například na stranách 119–121 se líčení zcela legitimně opírá o díla Karla Kaplana, ale právě pouze o jeho texty). Otazníky vzbuzuje i uspořádání použitých pramenů a literatury. Oddíl „Dobová literatura“ (s. 377) obsahuje čtyři propagandistické texty z let 1949 a 1950, zatímco ostatní (starší i mladší) dobové publikace jsou zařazeny jinam (toto uspořádání jako by odráželo výše zmíněnou gradaci celého příběhu do tohoto období).

V knize se ovšem vyskytuje také řada nepřesností z oblasti katolické teologie a církevních reálií, a to i opakovaně. Stanislava Vodičková se kupříkladu odvolává na Kodex kanonického práva z roku 1983, konkrétně na jeho překlad do českého jazyka z roku 1994, ačkoliv v pojednávaném období platil církevní zákoník z roku 1917, který vůbec nefiguruje v seznamu pramenů a literatury. Výklad pojmů potom nemůže být přesný, navíc některé pojmy (například „kapitulní vikář“) se v novém kodexu ani nenacházejí, a nelze je tudíž na jeho základě vysvětlit vůbec.

Druhým často nesprávně vysvětlovaným oborem je liturgika. Ani ve třicátých letech minulého století – kdy se v českém prostředí fakticky teprve ustavila jako obor – ji rozhodně nelze zužovat na učení o mešních obřadech a svátostech (s. 58). Nutné je důsledně rozlišovat mezi požehnáním (*benedictio*) a posvěcením (*consecratio*), paramentika je mnohem širší disciplína (pozn. 661), patena neměla v dané době podobu misky a z kontextu je navíc zřejmé, že se jednalo o přenosnou, uzavíratelnou patenu (pozn. 676), breviář – ačkoliv má v mluveném jazyku někdy

i tento význam – není „souborem modliteb“ (pozn. 686), ale knihou obsahující denní modlitbu církve.

Autorka nevnímá rozdíl mezi biskupským či jiným svěcením a funkcí diecézního biskupa a ordináře na straně jedné a tituly arcibiskupa, metropolity, primase, preláta na straně druhé (s. 178, pozn. 453). Taktéž názvy vatikánských dikasterií používá nepřesně: v poznámce 76 zmiňuje neexistující funkci „prefekta shromáždění Kongregace pro duchovenstvo“ namísto „prefekta Kongregace pro klérus“, na přečtení dekretu o jmenování kardinálem čekal Josef Beran nikoli v paláci „kongregace pro východní církve“ (s. 306), nýbrž v paláci „Kongregace pro východní církve“. Pro neřeholní kněze je přes značnou rozšířenost tohoto jevu nesprávné užívat titulu *pater* (nikoli páter) a zkratku *P.*

Neustále se v práci objevuje ahistorické označení „Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v Praze“ namísto „Teologické fakulty Univerzity Karlovy“; „Seminář KTF UK“ neexistoval, vždy to byl „Arcibiskupský seminář“, případně v době protektorátu učiliště (pozn. 114); v Hradci Králové se nacházel pouze diecézní seminář a teologické učiliště, nikoli „teologická fakulta“ (s. 167).

Přes výše uvedené výtky stylové, terminologické i koncepční představuje publikace Stanislavy Vodičkové podrobný, pramenně zajímavě podložený životopis Josefa kardinála Berana, jehož hodnotu zvyšuje velké množství zpracovaného fotografického materiálu i příložené CD. Doufejme, že výsledek stávajícího i dalšího bádání o Josefu kardinálu Beranovi umožní nejen připomínat jeho život, ale také bez patosu hovořit o jeho odkazu (s. 346),⁶ pramenícím ze dvou základních východisek: osobní víry v postavení kněze i biskupa (*eucharistia*) a širokospektrální činnosti pastorační, publikační, pedagogické a další (*labor*).

6 „Snad se zeptáte, jakým právem mohu takto mluvit já, který žiji daleko od vás. Odpovídám vám: mohu tak mluvit, protože je to moje povinnost. Jsem přece z Kristova pověření váš učitel, váš vůdce, váš přítel, váš otec. Musím tak mluvit, protože věřím. (...) Kdybych snad už nemohl víc tak mluvit, považujte tato slova má za můj odkaz. Neodmívejte ho, nezapomínejte na něj. Vzhůru srdce, synové a dcery, bratři a sestry.“ (Projev ke smrti Jana Palacha, příložené CD, časové rozmezí 00.02:52–00.03:40.)

Recenze

O Evropské unii a integraci z pohledu soudobých dějin

Zdeněk Nebřenský

BAUERKÄMPER, Arnd – KAEUBLE, Hartmut (ed.): *Gesellschaft in der europäischen Integration seit den 1950er Jahren: Migration – Konsum – Sozialpolitik – Repräsentationen*. Stuttgart, Franz Steiner 2012, 187 stran, ISBN 978-3-515-10045-8.

Politicko-společenským debatám o roli Evropské unie, které se vedou v českých médiích, většinou unikají širší celoevropské souvislosti a globální význam, který dnes tento nadnárodní aktér, srovnatelný s jinými historickými evropskými soustátími, představuje. Za zcela samozřejmé se považuje, že Evropská unie naplňuje hodnoty, které se zdály před několika desítkami let nenávratně ztracené v zákopech první a druhé světové války. Evropská unie zůstává nejsilnějším garantem svobodného trhu a tržního hospodářství a nepochybně přispívá k odstraňování překážek, které brání volnému pohybu zboží, pracovních sil, kapitálu a služeb. Politika Evropské unie pomohla stabilizovat nejen demokratické uspořádání v západní Evropě, nýbrž také ve střední a jihovýchodní části kontinentu. V protikladu k první polovině dvacátého století žijí navzájem jednotlivé národní společnosti v této části světa téměř sedmdesát let v míru, relativní prosperitě a většinou také v poměrném blahobytu. Krize na západním Balkáně v devadesátých letech nevedla k celoevropskému konfliktu, jako tomu bylo v roce 1914.

Těmito a dalšími tématy týkajícími se působení Evropské unie na jednotlivé společenské oblasti v uplynulém půlstoletí se zabývá kolektivní monografie, která vznikla na základě značně heterogenních příspěvků přednesených na konferenci organizované v březnu 2007 Italským kulturním institutem a Svobodnou univerzitou v Berlíně při příležitosti padesátiletého výročí podepsání takzvaných Římských smluv. V úvodním textu známý německý historik Arnd Bauerkämper (Svobodná univerzita, Berlín) zdůrazňuje, že dějiny Evropské unie nelze vykládat prostě jako dějiny projektu, který se po desetiletích úspěchu vyčerpal a prochází krizí. Evropská unie dostala krize do vínků a v posledních padesáti letech prošla hned několika. Pozitivní posuny střídala stagnace, řada plánů hospodářské a politické integrace se v minulosti zhroutila, unii opakovaně odmítaly různé politické proudy a národní hnutí. Je třeba mít také na paměti, že Evropská unie není čistě ekonomickým projektem, který by pouze měl politické přesahy. Naopak má dalekosáhlé sociální a kulturní konsekvence, které nejsou na první pohled patrné i díky tomu, že se o nich příliš nediskutuje.

V návaznosti na výše diskutované otázky se jednotlivé kapitoly knihy věnují čtyřem problémovým okruhům s interdisciplinárními přesahy: 1) společenským důsledkům politické integrace, 2) vztahu mimoevropské a evropské migrace, 3) působení politické integrace na konzumní společnost, sociální politiku a stát blahobytu, 4) evropské politice a jejím kulturním reprezentacím. Bo Stråth (Helsinská univerzita) ve svém příspěvku označuje projekt evropské integrace jako „operaci“ vedoucí k záchraně národních států prostřednictvím koordinace jednotlivých národních ekonomik. Projekt evropské integrace navazuje na ideje osvícenství, zejména Adama Smitha a okruh morálních filozofů, kteří snili o globálním míru založeném na blahobytu národů. Bo Stråth formuluje tezi, že Maastrichtská smlouva z roku 1992 představovala spíše symbolický konec jedné epochy než začátek nové. Projekty evropské federalizace se společnou hospodářskou, měnovou a sociální politikou se objevily již v sedmdesátých letech, kdy vznikly dodnes existující konflikty, například mezi vizí federální Evropy a jejím institucionálním ukotvením, respektive mezi prohlubováním integrace a rozšiřováním Evropské unie. Již v sedmdesátých letech navrhoval Wernerův plán zřízení evropské měnové unie a koordinaci evropské hospodářské politiky, podobně jako Davignonův plán počítal také s vytvořením společné bezpečnostní politiky. Rozšíření Evropské unie umocnilo značnou divergenci mezi jednotlivými národními společnostmi, centrum politického rozhodování se přesunulo z Evropské komise do Evropské rady a prohloubení integrace je dnes spíše rétorickou figurou než prakticky proveditelnou politikou.

Naproti tomu Wolfram Kaiser (Univerzita Portsmouth) ukazuje, že označení ekonomické integrace za „negativní“ a sociální integrace za „pozitivní“ představuje jednu z mnoha interpretací integračního procesu. Z perspektivy dějin historiografie si položil otázku, proč jsou dějiny Evropské unie v rámci soudobých dějin na okraji badatelského zájmu a proč nejsou chápány jako proces evropského zespolečnění. Evropská unie ovlivňuje stále více sociální podmínky svých občanů, ať už hospodářskou liberalizací nebo vytvářením institucionálního rámce pro hospodářskou soutěž. Prosazování nadnárodního právního rámce a politické integrace, jak je tomu

například ve společné zemědělské politice, patří v západní Evropě a po roce 1990 také ve východní Evropě k hnacím silám ekonomické konvergence a přináší i zásadní společenské dopady. Pokud se kritici evropské integrace obávají ztráty národní suverenity, tak podle autora přehlížejí skutečnost, že „národní“ politici v zastupitelských institucích již dávno nejsou výhradními suverény, kteří by nezávisle rozhodovali o příslušných legislativních normách. Při schvalování zákonů mají daleko větší vliv neformální vztahy politických, ekonomických a společenských aktérů, stavějící národní parlamenty do druhořadého postavení. Zkoumání soudobých dějin evropské integrace by proto mělo kromě konvenčních dějin mezinárodních vztahů, politiky a diplomacie zahrnovat také interakce, kontakty a vztahy mezi jednotlivými národními společnostmi a kulturami v Evropě.

V druhé části publikace, věnované migraci, představují Leo Lucassen společně s Charlottou Laarmanovou (oba z Leidenské univerzity) výsledky empirického výzkumu k imigraci, smíšeným manželstvím a „měnicí se tváří Evropy“. Kulturní vzdálenost mezi evropskou populací a potomky muslimských migrantů se podle nich i přes umírněnou formu evropského islámu za posledních sto let o mnoho zmenšila. Náboženské autority ztratily v manželských vztazích v sekularizovaných společnostech západní Evropy sice své dominantní postavení, přesto se ale Evropané a Evropanky zdráhají uzavírat sňatky s muslimskou partnerkou či partnerem. Situace muslimů a muslimek je o to obtížnější, že v jejich případě může náboženství překazit uzavření manželství s partnerkou nebo partnerem, kteří jsou bez vyznání nebo jiného vyznání. Především zahraniční dělníci v zemích Evropské unie dodržovali endogamní patrilineární posloupnost v kombinaci se silným vědomím etnické příslušnosti, což bránilo sňatkům i mezi muslimskými komunitami navzájem, například mezi Maročankami a Turky a podobně. V neposlední řadě se nabízí pro vysvětlení nízké míry sňatečnosti mezi muslimskými migranty a evropskou populací ještě jeden důvod. Maročtí nebo turečtí migranti v Německu, Belgii a Nizozemí se většinou žení s partnerkami ze země původu svých rodičů také kvůli restriktivní imigrační politice, která pro manželství učinila jednu z mála výjimek. Manželky a jejich nejbližší příbuzní tak mají snazší cestu k imigraci do západní Evropy.

Zatímco Lucassen s Laarmanovou se nevyjadřují k tématu Evropské unie a evropské integrace, příspěvek Georga Kreise (Basilejská univerzita) se nezabývá tématem migrace, ale snaží se ukázat, jak založení Evropského společenství souviselo s dekolonizačními procesy na africkém kontinentě a jakým způsobem rozvojová spolupráce deklarovaná v Římských smlouvách reprodukovala koloniální postoje evropských metropolí, jimiž je dodnes evropská politika zatížena. Spolupráce se zeměmi „třetího světa“ stála dlouhou dobu na okraji veřejného zájmu a jednalo se spíše o projekt prosazovaný společenskou a kulturní elitou. Je více než symptomatické, že během několika desetiletí se politické priority příliš nezměnily a globální problémy jsou v Evropě mimo rozlišovací schopnosti většiny národních politiků. Římské smlouvy stály na začátku proměny „koloniální péče“ evropských institucí ve spolupráci s „rozvojovými“ zeměmi. Soudobé dějiny často opomíjejí vliv dekolonizačních procesů na evropskou integraci, nebo je přinejlepším pojednávají nezávisle na vzniku Evropského hospodářského společenství, uzavírá Georg Kreis.

Třetí část sborníku, věnovanou dějinám konzumu a sociální politiky, otevírá příspěvek Detlefa Siegfrieda (Kodaňská univerzita). Autor chápe spotřebitele nejen jako pasivní objekt klamavé reklamy a oběť nadnárodních obchodních řetězců, nýbrž také jako aktivního občana, který s podporou Evropské unie prosazuje své nároky na zdravotně nezávadné a kvalitní zboží nabízené na trhu. Ochrana spotřebitele na evropské úrovni reagovala na bouřlivý vývoj občanských iniciativ, spotřebitelských družstev, svazů žen v domácnosti a zákaznických jednot v různých národních státech. Nejednalo se však o jednosměrnou institucionalizaci „shora“ nebo „zdola“, nýbrž o nesmírně komplexní proces, ve kterém se v různých chvílích různým způsobem protínaly rozmanité zájmy národních států, firem a podniků, Evropského hospodářského společenství nebo svazů spotřebitelů. Nakonec se téma ochrany spotřebitelů stalo jedním ze zdrojů legitimacy Evropské unie, který evropské instituce přibližuje řadovým občanům. Tváří v tvář postupující globalizaci se stává čím dál více zřejmým, že většina národních a regionálních variant řešení ochrany spotřebitelů má pouze omezenou a krátkodobou platnost, kterou nemohou národní vlády ani regionální zastupitelstva garantovat, protože samy nejsou nezávislé na globálních turbulencích.

V příspěvku o problému divergence evropských sociálních systémů položil Béla Tomka (Univerzita Szeged) důraz na středoevropský kontext. Konstatuje, že na evropské úrovni nebylo kodifikováno žádné sociální právo, na jehož základě by mohli občané obdržet sociální podporu od Evropské unie. V unijním rozpočtu neexistuje žádné sociální zdanění ani žádné příspěvky sociálního pojištění, z nichž by mohly být financovány sociální systémy. Brusel dokonce nedisponuje žádnou byrokracií srovnatelnou s úřednickým aparátem obhospodařujícím národní „státy blahobytu“. Evropská unie nemá žádné legislativní prostředky, jimiž by mohla bez aktivního podílu členských zemí implementovat sociální politiku. Takzvaná Kodaňská kritéria, která musely během přístupového procesu splnit kandidátské země, neobsahovala závazky v sociální oblasti. Zjevný rozpor mezi formální podporou evropského sociálního modelu jednotlivými členskými zeměmi a pasivitou Evropské unie v oblasti sociální politiky během přístupových rozhovorů posílil divergenci mezi západoevropskými a východoevropskými systémy sociálního zabezpečení.

Bernd Schulte (Ústav Maxe Plancka pro mezinárodní sociální právo v Mnichově) ve svém textu podobně jako řada předcházejících autorů spatřuje základní rozpor mezi hospodářskou a politickou integrací na jedné straně a nejednotnou sociální politikou na evropské úrovni na druhé straně. Katalyzátorem evropské sociální politiky bylo zejména (sociální) právo. V tomto smyslu je Evropská unie především právním společenstvím, neboť na právních závazcích spočívaly zakládající dohody a přístupové smlouvy. Přesto zůstává sociální právo přívěskem sladování hospodářských politik, sloužícím v první řadě k tomu, aby byly odstraněny překážky na evropském trhu práce. Na diskuse kolem politiky sociální konvergence navazují nesmělá doporučení k rozvoji evropského systému sociálního zabezpečení. Vyústění těchto diskusí v konkrétních zásadách evropského sociálního práva bylo možné sledovat v neschválené Ústavní smlouvě o Evropě a v Lisabonské smlouvě, která však neobsahovala původně inkorporovanou Chartu základních práv Evropské

unie. Zůstává proto otevřenou otázkou, zda vůbec dojde v oblasti sociální politiky k předávání národních pravomocí na evropskou úroveň.

Poslední, čtvrtá část publikace tematizuje problém evropeizace a jejích kulturních reprezentací. Ve svém příspěvku se Rolf Petri (Benátská univerzita) snaží prokázat, že nejen mnohačetné efekty globalizace, nýbrž také evropská integrace přispívá k oživení regionů a regionálního vědomí. V zemích typu Irsko, Portugalsko, České republiky nebo Řecko se může zdát, jak velký vliv má politika Evropské unie na rozvoj regionalismu a vytváření často historicky, ekonomicky i sociálně nesoudržných regionů. Nabízí se však otázka, jakým způsobem souvisí oživení regionálních identit po roce 1989 s diskurzem národa, regionu a Evropy, které se objevují nejméně od Francouzské revoluce. Evropská unie garantuje rozvoj malých národů i ochranu etnických menšin, takže strach z regionalismu postrádá své opodstatnění. Současný rozmach regionálních hnutí neznamena „zradu“ národních zájmů nebo oslabení národního státu, ani automaticky nevede k prohloubení evropské integrace. Naopak regiony, národy i Evropa představují dlouhodobě tři navzájem související roviny skupinové identifikace, které se různým způsobem prolínají a poskytují zdroj politické legitimacy.

V posledním příspěvku se Anne-Marie Autissierová (Univerzita Paříž VIII) snaží postihnout protiklad mezi neexistujícími kulturními reprezentacemi Evropské unie a reprezentacemi jednotlivých evropských společností. Od konce druhé světové války se pokusila Rada Evropy a později také Evropské hospodářské společenství určit kulturní dědictví, které přispívá k vzájemnému porozumění mezi Evropany a posiluje evropské občanství. Nicméně tento dobře míněný krok přinesl paradoxní situaci, ve které byla mezi přední evropské památky zařazena díla oslavující monarchické krále a prince nebo podporující bojovný katolicismus a radikální ortodoxii. Pád železné opony dále zproblematizoval již tak dost nejasnou koncepci. V integrujícím se společenství je obtížné sdílet oficiálně závazné reprezentace, s nimiž by se ztotožnila většina členů. Spíše než aby hledali společné kulturní identity, musí se občané Evropské unie čím dál více vyrovnávat s rozmanitostí kulturních kořenů, pluralitou duchovních tradic a růzností náboženských postojů. Evropané ztrácejí své staré kulturní jistoty a jsou nuceni osvojit si nové: mýty o národní výlučnosti jsou konfrontovány s představami o lokální i globální nadvládě a etablované arény politické veřejnosti ustupují novým kanálům veřejné komunikace, které budou více než v minulosti zahrnovat zástupce občanských hnutí a iniciativ, imigrantských pospolitostí i populistické vůdce.

Jak je patrné z jednotlivých, výše komentovaných příspěvků, nejedná se o koncepčně ucelenou monografii, nýbrž o značně různorodý soubor příspěvků s velmi odlišnými přístupy a pojetími k dějinám evropské integrace, která byla často synonymem pro Evropskou unii nebo pro obecné označení Evropy. Dějiny společnosti a procesy zespoličnění netvoří v řadě těchto statí centrum výzkumu ani jádro argumentace. Pro širší zahrnutých témat, množství kladených otázek a rozmanité způsoby interpretace může však recenzovaná publikace sloužit jako velmi dobrý úvod do evropských studií. Pokud by měla být v předložených textech nalezena nějaká sjednocující linie, trochu paradoxně bude nejspíš spočívat v triviálním

zjištění, že o významu evropské integrace dnes neexistuje žádný konsenzus. Na jedné straně jsou dějiny evropské integrace vyprávěny jako anachronický projekt plánování a utopických vizí. Na druhé straně historická perspektiva relativizuje současnou krizi evropské integrace, protože se nejedná o žádný nový fenomén. Pokud evropskou integrací rozumíme projekt proevropských elit, mělo by být řečeno, kdo mezi tyto elity konkrétně patří a jaké jsou jejich hodnoty a myšlenkový svět, na jejichž základě tento projekt zdůvodňují. Nakonec evropská integrace je považována za nezpochybnitelný fakt, přestože její síla může být v mnoha oblastech pouze symbolická.

Kronika

Zelené dějiny?

Brněnský workshop o environmentální historii

Pavla Šimková

Na západ, na jih a na sever (vzdálenější) od českých hranic platí environmentální dějiny už přinejmenším pětadvacet let za jednu z nejslibnějších nových historických disciplín. Od dob, kdy doyen oboru Roderick Nash vydal knihu *Divočina a americká duše*,¹ která se postupem času stala pro environmentální historiky něčím jako Biblií, a nejpozději od dob, kdy Nashův nástupce a jeden z nejvýraznějších současných představitelů disciplíny William Cronon uveřejnil svou přelomovou esej „Potíže s divočinou“,² vyražejí environmentálněhistorické studie na obou březích Atlantiku jako houby po dešti. Američané bádají o národních parcích v Kalifornii a o prašných bouřích na Velkých planinách, Němci se zabývají historií znečištění v Porúří a dějinami myšlenky trvale udržitelného rozvoje, zatímco Rakušany zajímají historické proměny Dunaje v důsledku lidské činnosti či změny alpské krajiny způsobené masovou turistikou. Všichni se nechali okouzlit novými obzory, které environmentální dějiny otevírají historickému bádání. Jen v českých luzích a hájích tenhle perspektivní obor zatím – až na několik čestných výjimek – kořeny nezapustil.

1 NASH, Roderick: *Wilderness and the American Mind*. New Haven, Yale University Press 1967.
2 CRONON, William: *The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature*. In: TÝŽ (ed.): *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature*. New York, W.W. Norton & Co. 1995, 69–90.

Proč tomu tak je a jak to změnit – tomu se snažil přijít na kloub workshop případně nazvaný „Zelené dějiny aneb Proč je u nás v environmentálních dějinách tak málo historie“, který se konal 28. března 2014 na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zdvojení „historie“ v názvu workshopu totiž není chyba, ale prosté konstatování paradoxní skutečnosti: environmentálními dějinami se v českém prostředí zabývají vědci ze široké škály oborů, od geografů až po etnology, ale historiky mezi nimi by bylo možno spočítat na prstech jedné ruky. Jistý, byť nepatrný posun lze zaznamenat teprve v posledních letech: organizátoři workshopu – Doubravka Olšáková z Akademie věd ČR, Nicholas Orsillo z Masarykovy univerzity a Arnošt Štanzel z univerzity v Mnichově – patří k nejmladší generaci historiků a zároveň k jedněm z mála, kteří se zabývají českými environmentálními dějinami.

V prostředí, kde environmentální dějiny pořád ještě nepatří ke střednímu proudu a nemalá část odborné veřejnosti má o obsahu tohoto pojmu povědomí spíše mlhavé, není od věci obor krátce představit a osvětlit, jakou problematiku se zabývá a jaké jsou jeho přednosti. Tohoto úkolu se ve své úvodní přednášce ujal Christof Mauch, jeden z předních německých environmentálních historiků a ředitel mnichovského Centra Rachel Carsonové, největšího evropského vědeckého ústavu zabývajícího se environmentálními dějinami. Environmentální historii náleží podle Maucha mezi historickými disciplínami výjimečné postavení. Jestliže se zabývá lidskými dějinami z pohledu vztahu člověka a přírody – tedy tím, jak lidská činnost ovlivňuje přírodní prostředí a jak naopak příroda hraje aktivní roli v dějinách lidské civilizace – musí její přístup být nutně interdisciplinární: spojuje tak v sobě porozumění společenskému a politickému vývoji s pochopením procesů a sil, které ovládají svět přírody. Ze stejného důvodu musí napájet své bádání ze širokého výběru primárních zdrojů – k tradičním pramenům, s nimiž jsou historici zvyklí pracovat, tu přistupují mapy, satelitní snímky nebo třeba geologická dokumentace. Ani časový rámec environmentálních dějin není zcela tradiční: musí se vyrovnat nejen s nesmírně pomalu probíhajícími přírodními procesy, jako jsou změny klimatu či tvorba fosilních látek, ale také s náhlými zvraty typu přírodních katastrof. Ohromná je i různorodost míst a krajin, kterými se environmentální dějiny zabývají: od „panenské“ divočiny přes kulturní krajinu až po města – každé z těchto prostředí má svá specifika a vyžaduje jiný přístup. Environmentální dějiny problematizují i pojem hranic: zatímco tradiční historické disciplíny mají tendenci vnímat státní hranice jako absolutní předěly, pro environmentální dějiny hranice sice důležité být mohou, ale zdaleka nemusí. A i když národní specifika mohou životní prostředí významně ovlivňovat, častější je varianta přírody bez hranic. Nezvyklé a nové přístupy, které environmentální dějiny charakterizují, jsou podle Maucha zároveň jejich největšími přednostmi: díky své pozici na pomezí disciplín nám pomáhají nejen pochopit nejrůznější varianty a aspekty vztahu člověka a přírody, ale také objevovat netušené souvislosti dějin lidské civilizace a jejího životního prostředí.

V následující přednášce nastínil historický geograf Leoš Jeleček z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, který se v českém prostředí začal tématy environmentální historie zabývat mezi prvními, vývoj disciplíny v evropském i českém prostředí, a to jak z hlediska tematického, tak institucionálního. Zatímco před rokem 1989 převažovala

podle Jelečka v českých environmentálních studiích témata jako ochrana přírody či dějiny osídlení, věnují se novější práce zejména otázkám vývoje krajiny či archeologie středověku. Perspektivy oboru pak Jeleček vidí v hlubším zkoumání vývoje osídlení, vývoje zemědělských technologií a jejich vlivu na proměny krajiny, ochrany přírody a kulturních a sociálních zdrojů, z nichž myšlenka ochrany vychází, nebo v rozvíjení oboru historické klimatologie.

Možná právě zde je nutno hledat jednu z hlavních příčin relativního nezájmu české historické obce o environmentální dějiny. Jak zaznělo v závěrečné diskusi, s environmentálními tématy v českém prostředí jako první přišli přírodovědci a geografové, kteří si s sebou přirozeně přinesli přístupy vlastní jejich disciplínám – a ty mohou historikům mnohdy připadat málo lákavé. Kromě toho se zdá, že mezi mnoha českými historiky stále převládá dojem, že jejich environmentálním kolegům nejde o seriózní vědu, ale o ideologické poselství, a že mezi environmentální dějiny a ekologické hnutí lze bez dalšího položit rovnítko. Šířit povědomí o tom, že tomu tak není a že rovnice „co environmentální historik, to ekologický aktivista“ už dávno neplatí, bude pro nejbližší dobu úkolem rozrůstající se obce českých environmentálních historiků stejně jako snaha ukázat, že environmentální dějiny mohou ze své perspektivy poskytnout důležité poznatky o historii a o světě, ve kterém žijeme.

V tomto kontextu je bezesporu dobrou zprávou, že přednáškový cyklus o možnostech využití environmentálních přístupů ve výzkumu soudobých dějin bude pokračovat i v akademickém roce 2014/2015, kdy v Praze vystoupí například americký historik vědy a techniky Paul Josephson či britský specialista na ruské a sovětské dějiny David Moon. Oba se budou ve svých příspěvcích věnovat tématům, v nichž se protínají dějiny totalitních režimů a soudobé environmentální dějiny: Paul Josephson promluví o přístupu putinovského režimu k přírodním zdrojům a jeho možných inspiracích ve stalinismu, David Moon o problémech s vodou na Krymském poloostrově jako dědictví stalinských plánů na přetvoření přírody.

O časopisech a archivech

Studená válka v OSA

Stručná zpráva o materiálech v budapeštském archivu

Martin Nekola

Badatelé zabývající se problematikou studené války, totalitních režimů ve východním bloku, protikomunistického odboje či exilu jistě potvrdí, že v Evropě existuje pouze hrstka pracovišť, která by nabízela zároveň dostatek inventarizovaných archiválií, celé ročníky periodik, obsáhlou knihovnu, filmotéku s dokumenty i hranými snímky, audiozáznamy a celou škálu jiných materiálů.

Jedno takové nalezneme v ulici Jánose Arányho v samotném centru Budapešti. Jedná se o Archiv otevřené společnosti (*Open Society Archives – OSA*) při Středoevropské univerzitě (*Central European University – CEU*). Instituce byla založena roku 1995 a veřejnosti otevřena o rok později ve zmíněné ulici ve zrekonstruovaném Goldbergerově domě, původně významné textilní továrně. Depozitář se postupně zaplňoval a dnes je k dispozici zhruba sedm a půl tisíce metrů archiválií, jedenáct tisíc hodin audiovizuálních nahrávek a přes dvanáct terabytů digitálních dat.

Samotné sídlo OSA více než uspokojivě naplňuje představy o moderní podobě archivního pracoviště. Architektura ve stylu *art nouveau*, prostorné atrium, prosklená střecha, restaurace v přízemí, a především pohodlná studovna s bezdrátovým internetem a předplaceným přístupem ke stovce celosvětových vyhledávacích databází nabízejí příjemné pracovní prostředí, kde badatelé rádi stráví několik hodin v kuse. Prostorná budova ostatně vyzývá k rozličným aktivitám a často se zde konají také konference, přednášky, workshopy, promítání, koncerty, výstavy a divadelní představení.

Zpět k archivu. Jeho největší devizou jsou přehledné a detailně zpracované inventáře v *online* podobě, a to k naprosté většině uložených fondů. Na domovské stránce www.osaarchivum.org je kromě bohaté nabídky odkazů na související stránky k dispozici vyhledávač, který uživatele po zadání slova či jména přímo nasměruje k požadovaným materiálům či informacím. Je možné si přitom zvolit vyhledávání v digitálních sbírkách, archivu či knihovně.

Knihovna čítá několika tisíc svazků a za zmínku stojí, že část z nich získala darem od profesora Victora M. Fice, vedoucího katedry politologie na Brockově univerzitě v Ontariu a významného představitele československého exilu v Kanadě, který se proslavil především historickými pracemi o československých legiích v Rusku za první světové války. Archiv otevřené společnosti má ve svých sbírkách rovněž fragmenty Ficovy pozůstalosti, zejména podkladové dokumenty k legionářskému tématu. Všechny knihy včetně starších nebo zřídka dostupných titulů jsou opatřeny signaturami a prezenčně k zapůjčení, buď přímo v budově OSA nebo o několik set metrů dál v univerzitní knihovně CEU. Objednání několik dnů předem naopak vyžadují periodika, uložená v jiné části města. Jedná se o bezkonkurenční sbírku novin, časopisů, věstníků a bulletinů z 19. a 20. století ve čtyřiceti jazycích, abecedně vzato od abcházštiny po uzbečtinu. Jen v češtině je zde k dispozici neuvěřitelných 540 titulů, ve slovenštině 189. U některých čtenářů naleznou celé ročníky, u jiných se musí spokojit s jednotlivými čísly.

Zajímavou součástí sbírek OSA představují materiály na mikrofilmech. Technické vybavení studovny umožňuje jejich skenování do formátu pdf rovnou při prohlížení. Sběrka mikrofilmů se člení do pěti kategorií:

- *Vzpomínky na holokaust* (původně ze sbírek Wiener Library v Londýně)
- *Pražské jaro 1968* (sbírka článků z padesáti československých periodik z let 1966–1968)
- *Polské nezávislé publikace od roku 1976* (polský samizdatový tisk ze sbírek různých archivů a knihoven v USA, Kanadě a Velké Británii)
- *Dokumenty americké vlády k SSSR a východní Evropě z let 1914–1992* (kopie materiálů amerického ministerstva zahraničí)
- *Publikace Rádia Svobodná Evropa a Rádia Svoboda (RFE/RL)* (bulletiny, analýzy, zprávy)

Pracovníci Archivu otevřené společnosti usilovně pracují na digitalizaci uložených materiálů. Ačkoliv dosud převedli do elektronické podoby více než 117 tisíc dokumentů, většina jich na tuto úpravu stále čeká. V rámci internetového repozitáře jsou dokumenty rozděleny do třinácti podskupin, volně ke stažení do formátu pdf:

- *Rozhovory s maďarskými uprchlíky z roku 1956* (v maďarštině či v anglickém překladu)
- *Maďarské propagandistické filmové snímky* (komunistická produkce z let 1948–1989)
- *Forenzní monitorovací zprávy* (týkají se válečných zločinů v bývalé Jugoslávii)

- *Archiv paranoie* (komunistické vzdělávací filmy o atomových, biologických a chemických zbraních z let 1964–1982)
- *Rekvizity polské nezávislé scény* (známky, obálky, pohlednice, kalendáře, fotografie, plakáty a falešné bankovky polské nezávislé scény z osmdesátých let minulého století)
- *Periodika polské nezávislé scény* (polský nezávislý tisk ze sedmdesátých a osmdesátých let minulého století)
- *Informace Rádia Svobodná Evropa* (různé zprávy a střípky informací z produkce RFE z let 1951–1957)
- *Tematické zprávy RFE/RL* (zprávy o domácích a mezinárodních tématech z let 1952–1992)
- *Monitoring RFE/RL maďarského rozhlasového vysílání* (zprávy z vysílání z let 1988–1990)
- *Monitoring RFE/RL polského nezávislého tisku* (články z let 1948–1990)
- *Situační zprávy RFE/RL* (zprávy s různou tematikou z let 1959–1989)
- *Monitoring sovětského a ruského televizního vysílání* (televizní pořady z let 1985–1994)
- *Dokumenty zvláštní komise OSN* (dokumenty komise OSN pro maďarské události roku 1956)

Návštěva Archivu otevřené společnosti se vyplatí už jen kvůli zajímavé kolekci několika set dokumentárních i hraných filmů z osmaosmdesáti zemí světa. Tematicky se týkají historie a kultury Sovětského svazu a zemí východní Evropy, studené války, komunistických a obecně nedemokratických režimů, porušování lidských práv, válečných zločinů, vnitrostátních i mezistátních konfliktů, národnostních a náboženských menšin.

Konečně vydatné archivní sbírky, jež OSA uchovává v podobě tradičních písemností, se větví do tří základních tematických pilířů:

- Aktivity Nadace otevřené společnosti (*Open Society Foundation*) a jejího zakladatele, amerického miliardáře maďarského původu George Sorose
- Lidská práva
- Komunismus, studená válka a období přechodu k demokracii

Nyní blíže ke třetí kategorii. Nacházejí se zde osobní sbírky významných postav maďarského exilu, samizdatu, protikomunistického odboje a kultury (Gábor Demszky, Béla Király, Judit Kóthyová, János Kis, Pál Schiffer, András Hegedüs, Géza Sáska, Rodolf Hervé, Miklós Hollós, György Krassó), dokumenty maďarské státní bezpečnosti (*Allamvedelmi Osztaly* – AVO, od roku 1956 *Allamvedelmi Hatosag* – AVH) nebo fotografie zachycující povstání na podzim 1956 a následnou uprchlickou vlnu do západních zemí.

Ústřední součástí těchto archivních materiálů tvoří bývalý archiv Rádia Svobodná Evropa a Rádia Svoboda (signatura HU OSA 300), který sem byl přesunut z Mnichova. Sám fakt uložení v 19 238 kartonech a několika nadměrných krabicích

vypovídá o vskutku mimořádné sbírce obrovského rozsahu. Materiály RFE/RL jsou uspořádány ve dvaceti podskupinách:

- Obecné záznamy 1951–1979
- Východoevropské oddělení pro výzkum a analýzu 1951–1982
- Německé záležitosti 1953–1973
- Oddělení pro analýzu komunistické oblasti 1972–1984
- Analyticko-výzkumné oddělení 1951–1995
- Oddělení pro média a veřejné mínění 1962–1994
- US Office 1945–1973
- Publikační oddělení 1950–1994
- Oddělení informačních zdrojů (momentálně nepřístupné)
- Sekce polských nezávislých publikací 1976–1992
- Sovětský rudý archiv 1953–1994
- Monitorovací sekce 1979–1995
- Archiv samizdatu 1979–1995
- Archiv západního tisku 1949–1995

Za pozornost stojí kompletní dokumentace národních sekcí Rádia Svobodná Evropa, obsahující biografické údaje, záznamy k různým politickým, společenským a ekonomickým tématům, monitoring domácího, zahraničního i exilového tisku, přepisy odvysílaných pořadů a telefonických interview, obdržené dopisy, utajované materiály, interní korespondence, ankety a memoranda:

- Balkánská sekce: Albánské a jugoslávské materiály 1943–1994
- Bulharská sekce 1949–1994
- Československá sekce 1951–1994
- Maďarská sekce 1949–1995
- Polská sekce 1951–1994
- Rumunská sekce 1946–1995

Dosud málo prozkoumaný archiv československé sekce Rádia Svobodná Evropa, v níž působili význační publicisté jako Ferdinand Peroutka, Jožka Pejskar, František Meloun, Jaromír Netík, Jaroslav Pecháček, Rozina Jadrná-Pokorná, Antonín Paleček a mnozí další, se stane zřejmě největším lákadlem pro české badatele. Podrobné informace k obsahu jednotlivých kartonů poskytují samozřejmě internetové stránky Archivu otevřené společnosti.

Vzhledem k množství archiválií se bezpochyby vyplatí delší badatelský pobyt v Budapešti. Jednou z možností, jak zajistit prostředky, je zažádat o stipendium. V roce 2010 byla v Praze na ministerstvu zahraničí podepsána dohoda o spolupráci mezi Archivem otevřené společnosti a Mezinárodním visehradským fondem. V jejím rámci archiv mimo jiné každoročně nabízí patnáct badatelských stipendií k realizaci výzkumných projektů tematicky souvisejících s uloženými sbírkami. Uzávěrky pro podávání žádostí bývají třikrát do roka, zpravidla v lednu, dubnu

a říjnu. Na základě osobní dvoutříměsíční zkušenosti s každodenní prací se sbírkami OSA mohu návštěvu archivu jen vřele doporučit.

Anotace

HERMANN, Tomáš – OLŠÁKOVÁ, Doubravka (ed.): *Plánování socialistické vědy: Dokumenty z roku 1960 ke stavu a rozvoji přírodních a technických věd v Československu*. (Práce z dějin vědy, sv. 30.) Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, 235 s, ISBN 978-80-7465-040-6.

Plánování bývalo v komunistickém Československu spojováno především s ekonomickými otázkami. Nicméně neméně důležitou (a z historického hlediska zajímavou) roli sehrálo rovněž ve vědě. A právě této problematice je věnována publikace *Plánování socialistické vědy*, kterou editovali historici vědy Tomáš Hermann a Doubravka Olšáková. Jak napovídá podtitul, kniha obsahuje přepis několika archivních dokumentů z roku 1960 o přírodních a technických vědách. Konkrétně se jedná o čtyři plánovací studie k rozvoji biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd, které byly v březnu 1960 vypracovány pro ideologické oddělení Ústředního výboru KSČ. Dokumenty, původně neveřejný materiál, nejen hodnotily dosavadní vývoj i aktuální stav výše zmíněných oborů, ale přinášely rovněž perspektivy jejich rozvoje.

Samotné dokumenty nejsou sice nijak komentované, uvádí je však poměrně rozsáhlá historická studie, jejímiž spoluautory jsou vedle editorů také Helena Durnová, Miloš Hořejš a Alena Mišková. Úvodní text nejprve popisuje vývoj řízení a plánování vědy v Československu od konce druhé světové války až do šedesátých let, přibližuje tedy kontext vzniku publikovaných archivních dokumentů. Zaměřuje se nejen na otázku centralizace a zavádění plánování do výzkumu, ale věnuje pozornost také ideologizaci vědy či hospodářským změnám v dobovém politickomocenském kontextu. Ve druhé části studie autoři analyzují editované dokumenty, přičemž důraz kladou zejména na mechanismy sestavování plánů a na stav uvedených disciplín na přelomu padesátých a šedesátých let. Neopomínají ale zmínit ani dobové kritiky a vývoj analyzovaných oborů po roce 1960, což umožňuje retrospektivně konfrontovat představy plánovačů (tedy budoucnost z pohledu roku 1960) s realitou (pro nás již historií). Autoři tak s využitím znalostí dobového historického kontextu i dějin jednotlivých disciplín čtenáři naznačují, co všechno je možné z archivních materiálů vyčíst.

Dokumenty totiž vypovídají nejen o svém hlavním tématu, tedy o stavu i dobových představách o budoucím vývoji biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd, ale promítají se do nich také mechanismy vytváření těchto plánů, ideologické vlivy (včetně sovětských), vědní politika, hospodářské potřeby i další prvky celkového dobového kontextu, který je tématem úvodní kolektivní studie. Protíná se tak zde několik rovin: dějiny vědních oborů (konkrétně pak biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd), dějiny vědeckých institucí (zejména Československé akademie věd) včetně „dějin plánování“ a počátků prognostiky, vnitřní i vnější ideologicko-politický a hospodářský rozvoj Československa (napodobování sovětských vzorů, destalinizace po roce 1956 či role mezinárodních organizací v řízení a plánování výzkumu – zde důležitou roli sehrála například Rada vzájemné hospodářské pomoci) a v neposlední řadě také rovina osobní, která se projevuje například v otázce autorství dokumentů (autoři studie přinášejí seznam pravděpodobných tvůrců dokumentů, od vědců až po stranické funkcionáře a ideology, a zamýšlejí se také nad tím, které osobnosti pravděpodobně nejvíce ovlivnily finální podobu jednotlivých textů).

Přestože se tedy na první pohled může edice dokumentů jevit jako úzce zaměřený materiál sloužící spíše pro „fajnšmekry“ dějin přírodních a technických věd tohoto období, historická studie i samotné vyznění dokumentů napovídají o tom, že mohou být přínosné i pro mnohem širší okruh čtenářů.

Michaela Kůželová

MARGOLIOVÁ-KOVÁLYOVÁ, Heda: *Na vlastní kůži*. Edice Paměť, sv. 45. Praha, Academia 2012, 189 s, ISBN 978-80-200-2038-3.

Heda Margoliová-Kovályová je dnes pro většinu české populace téměř neznámou ženou. To, že upadla do zapomnění, je součástí jejího pohnutého životního osudu: jako manželka „třídního nepřítele“, náměstka ministra zahraničního obchodu Rudolfa Margolia, který byl odsouzen k trestu smrti v politickém procesu s Rudolfem Slánským a „společníky“ v listopadu 1952, měla být navždy vymazána z paměti československé společnosti. Přestože komunistický režim přežila o dvě desetiletí, tato kletba jako by ji provázela i nadále. Když tato neobyčejná žena v prosinci 2010 zemřela, ve světových i domácích médiích se o ní objevily jen letmé zmínky. Kdyby už pro nic jiného, zaslouží si účastnou pozornost díky silnému osobnímu svědectví, v němž zaznamenala pouť levicové intelektuálky 20. stoletím od ideálů o spravedlivém světě po tragickou deziluzi z jejich perverze ve stalinském komunismu a hledání nové naděje – a zároveň pouť příslušnice „méněcenné rasy“ peklem koncentračních táborů. Její memoárová kniha *Na vlastní kůži* vyšla poprvé v torontském exilovém nakladatelství Sixty-Eight Publishers v roce 1973, aby poté našla své čtenáře také v dalších světových jazycích. Domácího vydání se dočkala na počátku 90. let (v Československém spisovateli) a nyní nakladatelství Academia připravilo reedici jejího vydání z roku 2003 v zavedené knižnici Paměť. Kniha se již od svého prvního anglického vydání setkala s nevšedním ohlasem. Není se co divit, protože autorka svůj příběh vypráví s velkou otevřeností a pokorou, s ponorem do iluzí, pochybností a mučivých zápasů vlastního nitra, s pochopením pro osudy blízkých osob a zároveň s vnímavostí pro širší sou-

vislosti. Navíc nutí čtenáře přemýšlet nad mnoha otázkami, které se na jednotlivých stránkách s nutkavou palčivostí vynořují.

Autorka se narodila v roce 1919 jako Heda Blochová do pražské židovské buržoazní rodiny. Šťastné období však trvalo jen dvacet let a skončilo vyhlášením Protektorátu Čechy a Morava, na jehož počátku se provdala za svou lásku Rudolfa Margolia. V roce 1941 se ocitla se svými nejbližšími v lodžském ghettu, odkud putovala o tři roky později do Osvětimi. Narodí se od obou rodičů zde unikla smrti a na konci války se jí podařilo uprchnout i z pochodu smrti, jehož cílem byl vyhlazovací tábor v Bergen-Belsenu. Shodou příznivých okolností se dostala do Prahy, kde ji také zastihl konec války. Po osvobození pracovala jako grafička pro několik nakladatelství a opět se zdálo, že jí kyne šťastná budoucnost, zvláště když přivedla na svět potomka, kterého si oba rodiče doslova vysnili.

Příklon velké části československé společnosti v poválečné republice k levicovým myšlenkám sdíleli i manželé Margolioví, kteří na konci roku 1945 vstoupili do komunistické strany, ač nebyli jejími nadšenými přívrženci. Členství v KSČ vyneslo Rudolfa Margolia po únorovém převratu do vysokých státních funkcí, když se stal nejdříve vedoucím kabinetu ministra zahraničního obchodu a poté jeho náměstkem. Úspěšná kariéra a rodinné štěstí však neměly dlouhého trvání. V lednu 1952 byl Margolius zatčen, v nezákonném politickém procesu s „vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským“ (jak zněl jeho tehdejší oficiální název) odsouzen k smrti a v prosinci 1952 popraven. Heda Margoliová poté prožila, co znamená být ženou „vyvrhele z lidské společnosti“. Když pronásledování ze strany vládnoucího režimu pominulo, podruhé se vdala. Jejím životním partnerem se v roce 1955 stal pře-

kladatel Pavel Kovály, od něž se inspirovala ve své vlastní úspěšné překladatelské dráze na poli anglické a americké literatury. Nesouhlas se srpnovou okupací Československa v roce 1968 ji však donutil k emigraci; nejdříve odešla do Velké Británie, aby se posléze usadila ve Spojených státech, kde pracovala jako knihovnice Právnické fakulty Harvardovy univerzity. Politické změny v Československu na konci roku 1989 přijala s nadšením, sama se však zpět do vlasti vrátila až v roce 1996.

Přestože Heda Margoliová-Kovalyová ve svých pamětech líčí jen necelých třicet let od své deportace do lodžského ghetta do opuštění Československa, jsou v nich nahuštěny nejdramatičtější události jejího života, plné zvratů a střídání chvil štěstí s beznadějí a pádem až na samotné dno lidské společnosti. Nacistickým režimem byla předurčena k likvidaci, ten komunistický ji pak připravil o manžela. Sama píše, že neměla zpočátku žádnou představu o tom, jakým silám bude muset čelit a jak se jim bránit. „Románový“, avšak až příliš skutečný příběh vlastního života vypráví s intenzivním zaujetím a působivým stylem, avšak beze stopy touhy po senzaci. Není to také text, který by chtěl prosazovat vlastní zjevenou pravdu, přesvědčit, že všechno, co v životě dělala, bylo správné. Stejně tak autorka přistupuje i k osudu svého prvního muže Rudolfa Margolia. Neobhájuje přímo jeho skutky, jen se snaží osvětlit jejich motivaci, a vedle ušlechtilých vlastností ukazuje také jeho lidské slabosti. Hlavní význam knihy vzpomínek Hedy Margoliové spatřuji v působivém zprostředkování osobního prožívání a chápání dějinných událostí, které na ni doléhaly, a v hluboce lidském rozměru jejího psaní. Je to výpověď ženy, která opravdu na vlastní kůži zažila všechny zvraty moderních československých dějin, a tato zkušenost ji dovedla k tomu, aby

se svými prožitky a poznáním se podělila i s těmi, kteří takové „štěstí“ neměli.

Radek Slabotínský

THOMAS, Gordon: *Papežovi Židé: Tajný plán Vatikánu na záchranu Židů před nacisty*. Z angličtiny přeložila Lenka Adamíková. Praha, Knižní klub 2013, 304 s. + 8 s. přílohy, ISBN 978-80-242-4062-6.

Knih britského novináře Gordona Thomase se věnuje postoji papeže Pia XII. a Svatého stolce k římským Židům za druhé světové války. Představuje další apologetickou studii, jež se snaží polemizovat se široce rozšířeným a sdíleným názorem veřejnosti, že papež Pius XII. (svůj úřad vykonával v letech 1939–1958) ke zločinům fašismu a nacismu mlčel, ba je toleroval, či dokonce s Hitlerovým režimem otevřeně sympatizoval. Takovéto zdůvodnění autorovy práce však obstojí právě jen v očích nepoučené veřejnosti. Domnívám se, že ve vědecké obci dnes neexistuje nikdo – snad s výjimkou britského historika Johna Cornwella – kdo by vydával seriózní studie o papežově mlčení a spolupráci s hitlerovským Němcem v době druhé světové války. Publikace je především opakovanou polemikou s divadelní hrou Rolfa Hochhutha *Náměstek* z roku 1963.

Autor v knize detailně představuje Pia XII. jako osobního přítele mnoha Židů v Římě, jenž k jejich komunitě choval upřímný obdiv. Dokládá, že vatikánské církevní kruhy mnohým italským Židům přímo či nepřímo pomohly na cestě z Itálie do Spojených států amerických či Palestiny, jiným zprostředkovaly falešné dokumenty, jež jim zajistily křesťanskou ochranu, a další ukrývaly v římských kostelech či kláštorech. Podává sice přesvědčivé důkazy o papežově tajném

úsilí zachránit římské Židy, avšak mnozí významní církevní historici tak učinili dávno před ním, jako například Andrea Riccardi, Pierre Blet, Andrea Tornielli, Margherita Marchioneová či Philippe Chenaux. Navíc jeho líčení života římských Židů není dobře zasazeno do kontextu doby ani dostatečně propojeno s příběhem ostatních Židů v Itálii za druhé světové války. Vyzvednout si naopak zaslouží informace o některých osobnostech či událostech v Itálii té doby, například o Aloisi Hudalovi (1885–1963), Herbertu Kapplerovi (1907–1978), Theodoru Danneckerovi (1913–1945), o masakru v Ardeatinských jeskyních v březnu 1944, bombardování Vatikánu v listopadu 1943 a březnu 1944 či o poválečných osudech hlavních „hrdinů“ knihy.

Gordon Thomas je sice v hrubých rysech historicky přesvědčivý a většinou i logický, nezapře ale zájem novináře o svět tajných zpravodajských služeb. Jeho práce je v podstatě kompilací děl zejména anglických historiků, jež má běžného čtenáře svou formální podobou přesvědčit o autorově erudici. Publikace je sice opatřena přehledem výběrové literatury a podrobným jmenným, věcným a osobním rejstříkem, faktická absence poznámkového aparátu však znemožňuje sledovat autorovy myšlenkové pochody a rozumět jeho argumentaci. Tím přichází vniveč také jeho ambice sepsat vědeckou práci; namísto ní předkládá spíš napínavý detektivní příběh, přelidněný postavami a zahlcený přímými řečmi, plný senzačních odhalení, skandálních spiknutí či nečekaných náhod, nikoli nepodobný románům Dana Browna. Ostatně sám má k tomuto žánru velmi blízko: ve skutečnosti jsou *Papežovi Židé* završením jeho dřívější trilogie *Papež* (1983), *Rok Armagedonu* (1984) a *Celibát* (1986). Nelze jim upřít čtivost, ale ani zapřít jejich bulvární styl.

Z četných faktografických pochybení (a také překladatelských lapsů) zde uvedu jen skromný výběr. Tak například španělský generál Francisco Franco sotva mohl být přítomen na pohřbu Pia XI. v únoru 1939 (s. 36), když v těch dnech sváděl poslední boje o Madrid. Italský král se jmenoval Viktor Emanuel III., nikoliv Emanuel III. (s. 36). V souvislosti se středověkými odsudky židů hovoříme spíše o tradičním antijudaismu či nepřátelství k židům, nikoliv o antisemitismu (s. 42). Hitlerjugend je v němčině i v českém překladu jedno slovo (s. 96), termín *Kristallnacht* překládáme jako „Křišťálová noc“, nikoliv jako „Noc rozbitého skla“ (s. 33). Jediným apoštolským nunciem v Berlíně za druhé světové války byl Cesare Orsenigo, nelze proto hovořit o zprávách tamních nunciů (s. 125). Není pravda, že vatikánské archivy uchovávají materiály pro dva tisíce let církevních dějin (s. 145), neboť nejstarším dokumentem jsou zde listiny z 8. století. Thomas uvádí, že papež Pius XII. pro případ obsazení Vatikánu a jeho internace německou armádou odmítal demisi (s. 226). Podle soudobých církevních historiků a deníku sestry Pascaliny Lehnertové však víme, že papež, který byl o hrozícím nebezpečí detailně informován, naopak připravil písemný abdikační list a pověřil sestru Pascalinu, aby jej v případě jeho zajetí zveřejnila – nacisté by tak nedisponovali papežem Piem XII., ale pouze kardinálem Eugeniem Pacellim.

Marek Šmíd

VLČEK, Vojtěch: *Totalitám navzdory*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2011, 516 s, ISBN 978-80-7195-336-4.

Brzy bude nenávratně pryč doba, kdy budou mezi námi ještě žít osobnosti, které se

díky své výchově k vlastenectví a demokratickým ideálům, přesvědčení a víře ve svobodného a nezotročeného člověka rozhodly riskovat svůj život a postavit se na aktivní odpor dvěma novodobým totalitám – nacistické a komunistické. Proto je velmi potěšující, že historik Vojtěch Vlček se snaží zabránit tomu, aby jejich životní poselství upadlo v zapomnění, prostřednictvím rozhovorů nechává zaznít jejich hlas a tak pomáhá splatit dluh, který vůči nim má naše společnost. Autor tak postupně zpovídal deset pamětníků, kteří se rozhodli zcela nepateticky vyložit na stránkách knihy, co je motivovalo a proč se rozhodli riskovat životy ve střetnutí s režimy, o jejichž vládnutí si nedělali žádné iluze. Vlčkovým cílem tedy nebyl popis vojenských a odbojových akcí, na kterých se dotazovaní podíleli. Spíše se snažil na jejich životních příbězích ukázat „krutost a zjevnou podobnost obou totalit – komunistické i nacistické“ (s. 12). Z toho důvodu pro své příběhy zcela subjektivně, zároveň však s jasným záměrem, vybral osobnosti, které byly postiženy oběma totalitními režimy. Čtenář tak zde najde osoby veřejně známé (Antonín Husník nebo František Zahradka) vedle hrdinů, na které se tak trochu zapomnělo (Josef Brzek či Otakar Raulím). Nejde sice o reprezentativní vzorek odbojářů, přesto si troufám tvrdit, že Vlček svou knihou přinesl cenná svědectví lidí z odcházející poslední generace bývalých politických vězňů; osm se jich zapojilo do protikomunistického odboje, sedm předtím bojovalo se zbraní v ruce proti režimu nacistickému.

Aby se autor dopátral, co vedlo tyto osobnosti k rozhodnutí postavit se na odpor proti totalitním režimům, snažil se všem dotazovaným pokládat podobné otázky, na něž oslovení odpovídali zcela spontánně. V jejich odpovědích je však cítit pokora a smíření; silná jsou jejich slova na místech, kde

hovoří o utrpení a smrti, popravách svých kamarádů, přátel a blízkých. Z celé knihy na čtenáře dýchá, že se autorovi podařilo získat si důvěru oslovených a tak zcela bez příkras nahlédnout do jejich vnitřního světa, bez nějž by tyto lidské osudy zůstaly neúplné. Mnohé odpovědi jsou tak překvapivě velmi otevřené, i když se otázky týkaly citlivých či vyloženě osobních témat, jako je víra v Boha či partnerské vztahy. V knize sice přímo nepromlouvají žádné ženy, leckdy však ožívají v citově zbarvených vzpomínkách pamětníků, pro něž mnoho znamenaly.

Vojtěch Vlček připravoval svou knihu téměř pět let. Během této doby kromě samotných rozhovorů shromažďoval a studoval dochovaný archivní materiál k jednotlivým pamětníkům, který poté konfrontoval s vlastními rozhovory. Některé z těchto dokumentů jsou stejně jako dobové i současné fotografie přímo v knize přetištěny, což přispívá k její poutavosti a obohacuje vlastní pamětnické sdělení o nový rozměr. Autor si však uvědomoval jistá úskalí uvedené

metodiky, když se v úvodu otevřeně přiznává k „nedokonalosti svého historického pohledu a rizikům tzv. oral history, neboť ne všechny skutečnosti sdělované pamětníky je možné v archivech ověřit a dohledat a zub času i zapomínání jsou neúprosné“ (s. 12). Přesto je tento Vlčekův přístup, tedy vedení rozhovorů za pomoci předcházejícího zevrubného archivního výzkumu, zcela namístě a zasluží si uznání. Moje jediná výtká na adresu uvedené publikace se týká absence seznamu zkratk, použitých archivních pramenů a literatury stejně jako chybějícího jmenného rejstříku.

Vojtěch Vlček odvedl ve své knize kus poctivé práce, a to díky pečlivé heuristické přípravě i dobře a s rozvahou položeným otázkám. Na několika stech stranách se mu podařilo zachytit (v některých případech poprvé a také naposledy) silná svědectví lidí, která na jedné straně dokládají utrpení a zmařené životy, na straně druhé naději v lepší budoucnost a víru v to lepší v nás.

Radek Slabotínský

Abstracts

Articles

Turncoats, Traitors, Murderers in White Coats: The Image of the 'Jew' as the 'Enemy' in Late Stalinist Propaganda

Kateřina Šimová

When Stalinism was at its peak, between 1948 and 1953, there was a marked escalation in anti-Jewish manifestations by the Soviet régime, which has often been called 'state', 'official', or 'Stalinist' antisemitism. This article endeavours to provide an account of this by analysing the image of the 'Jew' in the propaganda of the time. The basis for the analysis is the concept of the 'image of the enemy' as a basic figure of the totalitarian ideological canon. The article traces the way in which the image was filled with meanings linked with the term 'Jew'. To this end, the author employs semiotic textual analysis, which enables her gradually to uncover the character of the signs in the propagandistic language. She focuses on two propaganda campaigns that dominated the Soviet public space in this period. One was against so-called 'cosmopolitanism', from January to March 1949; the other was the so-called 'Doctor's Plot' from January to March 1953. This method enables her to provide evidence of the anti-Jewish orientation of the campaigns, which have so far been deduced chiefly from quantitative lists of acts of repression against specific individuals of Jewish descent. Analysis of the semantic field of the image of the 'Jew' then reveals the mechanisms that, because of the many layers of the sign character of this image, were used to provide reasons for the home and foreign policies of the Soviet régime, as well as to justify its problems at home and abroad. The last part of the article consists in conclusions that the author finds applicable to Czechoslovakia at that time.

'Take Better Aim!': The Korean War as the Bull's-eye of Socialist Realism

Vít Schmarc

This article explores the representation of the Korean War as a fundamental event in the print media and belles-lettres of Stalinist Czechoslovakia from 1950 to 1952. It focuses on the special features of the mechanism of producing the image of the 'enemy' and the 'hostile' space, as well as analysing the interaction of period journalism and poetry. The author analyses the central phenomena, which created a cornerstone of the contemporaneous image of the Korean War (the figure of the leader and the mythology of the origin of the 'enemy'), and correlates them with more general mechanisms of creating reality in the first half of the 1950s. He also points out the interlinkage and mutual influences of the pointed propagandistic rhetoric and poetic imagery. The article draws on collections of verse, which contain poems reacting to the war in Korea, and on occasional poems, journalism, and caricatures published mainly in the daily *Rudé právo* and the weekly *Tvorba*. In method, the article is in the tradition of research on ideology as a system of representing the real conditions of existence (as in the work of Louis Althusser and Slavoj Žižek) and the tradition of semiotic analysis of culture and society in the Stalinist period (as in the work of Vladimír Macura), identifying the very active, productive relationship between literature and the powers that be, which creates the very essence of socialist realism as a system (as discussed by Katerina Clark and Evgeny Dobrenko).

Through the Embassies to Freedom: The Drama of the East German Exodus, 1989

Jakub Doležal

The article seeks to chart out comprehensively mass attempts by citizens of the German Democratic Republic to defect to the West by way of the diplomatic missions of the Federal Republic of Germany in the capital cities of the Socialist countries, chiefly Prague, East Berlin, Budapest, and Warsaw. The author outlines the limited possibilities and the complicated circumstances of citizens who applied to emigrate from East to West Germany, and he discusses the important role of the attorney Wolfgang Vogel, Honecker's official representative for humanitarian questions, in mediating this migration, and in solving crises that emerged during attempts to leave. As early as 1984, many East German refugees sought asylum in the diplomatic missions of the Federal Republic of Germany with the aim of compelling their authorities to let them leave the country. Five years later, the wave of refugees reached hitherto unimaginable dimensions, and was one of the factors that markedly contributed to the collapse of the Communist régime in the German Democratic

Republic and ultimately to the end of the existence of East Germany as a state. The breaking point was the relaxation of border controls and the eventual opening up of the Hungarian-Austrian frontier between July and September 1989, by which the Hungarian reformist government reacted to the ever-growing number of East German refugees in the country. After that, the Honecker leadership limited its citizens' travelling to Hungary, which, however, led to a massive pressure by thousands of refugees on the embassies of the Federal Republic of Germany in Warsaw and especially in Prague, where, in September, a humanitarian crisis erupted. The author provides a detailed reconstruction of the course of these events, including attempts by the parties involved to find a diplomatic solution. Under pressure from the Czechoslovak leadership, Erich Honecker, at the end of the month, gave in and reconciled himself to the departure of several thousand refugees from Prague via East German territory to the Federal Republic. His subsequent attempt to solve the increasingly urgent problem of closing the borders with Czechoslovakia as well, failed, however, and, by contrast, increased the East German citizens' distaste for the régime. Honecker's successor, Egon Krenz, was forced relax travel restrictions again between the two states. When, in early November 1989, he made it possible for citizens of the German Democratic Republic to travel to the West via Czechoslovakia with only their identity cards, the Berlin Wall became a non-functioning relic of the Cold War that was drawing to a close.

From Disinterested Cultural Exchange to the Pursuit of National Interests: Czech(oslovak)-German Cultural Relations and Changing Conceptions of the Cultural Diplomacy of the Federal Republic of Germany

Petra Baštová

This article analyses and assesses changes in the basic principles and priorities of the cultural diplomacy of the Federal Republic of Germany from the post-war period to the present. It does so by comparing three central documents related to general conceptions, from 1977, 2000, and 2011, and considering them into the broader context of German political and social developments. The article seeks to explain what these changes say about the overall development of German foreign policy and German society, its perceptions of itself, and coming to terms with its complicated past. The interpretation of the individual conceptions is accompanied by a brief outline and an assessment of their consequences for the development of Czech(oslovak)-German cultural relations. The article draws on approaches taken in political science, while considering the topic from the position of an historian. It can reasonably be said to be part of the trend sometimes called 'modern' or 'new' political history.

In her analysis, the author seeks to demonstrate that the principles which were promoted in West German cultural diplomacy during the 1960s and 1970s (namely, an

expanded conception of culture, culture as ‘something for everyone’, and emphasis on equal mutual exchange), were to a considerable extent still part of the conception of 2000. In recent years, however, Germany has somewhat retreated from them or interprets them differently, which is distinctly reflected in the conception of German cultural diplomacy from 2011. Mainly the emphasis on German national interests has increased, whereby the German approach has begun to resemble those of the French and the British. The article thus supports the thesis about the ‘normalization’ of German foreign policy in the twenty-first century. The historical development of international relations and also the growing influence of economic interests on the area of cultural diplomacy are reflected in, among other things, the change in regional priorities from a straightforward orientation to the West, then to attention to central and eastern Europe in transformation, and eventually to an increased interest in economically developing non-European countries.

Discussion

This section, entitled ‘Three Voices Discussing One Book: Comparisons, Contrasts, Contexts’, contains three authors’ commentaries on Jiří Křesťan’s *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Z.N.: A politician and scholar all alone; Prague and Litomyšl: Paseka and National Archive, 2012, 569 pp.).

Křesťan’s Nejedlý (with a Small Addition)

Petr Čornej

The author assesses Jiří Křesťan’s biography of Zdeněk Nejedlý (1878–1962), which won the prestigious Magnesia litera prize in the non-fiction category in 2013, as the most detailed, largest, factually reliable, and clearly best biography of this figure of Czech history so far. He points out some of the traditional legends, which Křesťan, thanks to his almost exhaustive and honest research, has been able to debunk. Křesťan offers an exceptionally thorough treatment of his subject, particularly Nejedlý’s fortunes in the first Czechoslovak Republic and, in a completely new way, his wartime exile in the Soviet Union. In his endeavour to be fair, however, Křesťan, according to Čornej, occasionally idealizes Nejedlý and goes too far in his *Vorverständnis* approach to the primary sources. Křesťan is chiefly interested in Nejedlý the citizen and politician, while leaving almost completely aside Nejedlý the historian and musicologist. To these aspects of Nejedlý’s work Čornej devotes the greater part of his article. He outlines the phases of Nejedlý’s career as a scholar and, for the period before the First World War, he emphasizes Nejedlý’s combining empirical-critical methods with psychological ones, as appears, among other places, in his works about Richard Wagner and Gustav Mahler. Čornej considers

Nejedlý's growing closer to the Communist movement between the world wars and how this is reflected in his scholarly works after 1945, when Nejedlý began to hold high political office. Nejedlý's efforts to link together historical and cultural models, based on the Czech National Revival of the nineteenth century, together with Stalinist Marxism did not, however, according to Čornej, does not seem either organic or convincing, and ultimately had only an insignificant impact on Czech historiography.

A Nejedlian Version of Nejedlý

Miloš Havelka

The author emphasizes two obvious strengths of Křesťan's large biography of Zdeněk Nejedlý – namely, the mere effort it takes to devote oneself to as thorough a treatment as possible of this important and still little discussed figure of modern Czech history, which Nejedlý certainly was, and, second, the endeavour 'to get to the heart of Nejedlý' by using many often unknown documents of a personal nature. In his assessment of the biography, however, the author is mainly critical, particularly about the lack of theoretical basis and method. He takes issue with Křesťan's decision to discuss Nejedlý's behaviour in various situations and relationships rather than to trace the development of Nejedlý's views, because, according to Havelka, the author has thereby abandoned any ambitions to identify the deeper connections and contexts of this behaviour, and has clung mostly to a descriptive enumeration of facts and details, and cannot put them into a hierarchy because he has failed to formulate his own standpoint on Nejedlý's meaning and importance. In his treatment, according to Havelka, Křesťan thus seems to have given in to the vices of the positivistic approach of Nejedlý's own writings on history. Though Křesťan has made more precise much biographical information about him, or has at least provided more detail, he has, mostly remained prisoner to quoted testimonies, without feeling a need to decipher the contexts of their origin. In his sympathizing look he fails to analyse the consequences of Nejedlý's influence and decisions, so that his portrait seems uncritical, apologetic. Moreover, the portrait palpably fails to identify Nejedlý's role in the development of Czech scholarship. Havelka sees the absence of a prosopographical perspective as a fundamental shortcoming, for that would have shown Nejedlý's works and deeds as part of, or as a representation of, more general collective Czech and, sometimes, European characteristics and attitudes of the times.

What Remains of the (Anti-)Myth of Zdeněk Nejedlý

Doubravka Olšáková

Křesťan's biography of Zdeněk Nejedlý raises some fundamental questions, according to Olšáková, which Czech historians have not yet been able to deal with properly. Particularly striking is the contradiction between Nejedlý's actually weak influence on public events, as is increasingly suggested by Křesťan's interpretation, and his image in contemporary Czech society, which, because of the frameworks of collective memory, has outlasted all the historical watersheds, and Nejedlý has come to look like a 'demon' of the arts and sciences in Czechoslovakia in the post-war period. First and foremost, he left his mark in this period by his conception of Czech history, which for a long time became part of school curricula, but also with his promoting Bedřich Smetana as the 'most national' of Czech composers, or his running the Czech school system after the Communist takeover in February 1948, which was perceived as synonymous with Sovietization. But it was, according to Olšáková, Nejedlý's ideological conception of Czech national traditions which provoked the resistance of specialists and stimulated critical research and the formulation of different views of the past. For sociologists of memory, Křesťan's understanding of the 'second life' of Nejedlý then raises questions, such as whether in Czech society's attitude to the man a desire for the continuity of Czechoslovakia before and after the Second World War is not projected, or whether his exclusively collective image was not derived from the First Republic's reverence for 'Daddy Masaryk' or from the 'cult of the personality' of the Soviet leader Stalin. Olšáková states that in terms of treatment and conception Křesťan's biography is far superior to the usual Czech histories, but she ultimately has doubts about Křesťan's assessment of Nejedlý as a politician and scholar 'all alone'.

Reviews

One Step Forward, One Step Back: The Ruling Elite, Society, and Mass Violence in the USSR under Stalinism

Daniela Kolenovská

Conquest, Robert. *Velký teror: Nové zhodnocení*. Trans. from the English by Milan Dvořák. Prague: Academia, 2013, 812 pp., ISBN 978-80-200-2078-9;

Geyer, Michael, and Sheila Fitzpatrick (eds). *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Trans. from the English by Jan Mervart and Jakub Rákosník. Prague: Academia, 2012, 868 pp., ISBN 978-80-200-2035-2.

Considering their recent Czech translations, the reviewer first discusses the original historical context of the making of two publications, and considers their strengths and weaknesses – Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (eds), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (Chicago: University of Chicago, 2008) and Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (London: Pimlico, 1992). She fully acknowledges the fundamental contribution that Conquest's work on mass repression in the Soviet Union in the second half of the 1930s made to the historiography of Communism in the 1960s, and that with this book Conquest came to be ranked amongst the classic Western Sovietologists. A comparison with the works on violence in the Stalinist régime compiled in the volume *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, New York: Cambridge University Press, 2009, however, suggests that current views on the topic are considerably more nuanced and freer of totalitarian models than Conquest's. With regard to the Czechoslovak context today, the reviewer points out the pitfalls that the belated publication of works like Conquest's *Great Terror* can entail by offering assessments and discussions that have long been superseded in Western historiography.

In the Ivory Tower and the Castle Guard: A Poet in His Historical Context

Jiří Křesťan

Galmiche, Xavier. *Vladimír Holan, bibliotékář Boha: Praha 1905–1980*. Trans. from the French by Lucie Koryntová. Prague: Akropolis, 2012, 232 pp., ISBN 978-80-87481-94-3.

The book under review, originally published as *Vladimír Holan, le bibliothécaire de Dieu: Prague 1905–1980* (Paris, Institut d'études slaves, 2009), is a biography of one of the most notable Czech poets of the twentieth century, Vladimír Holan (1905–1980). The author, Xavier Galmiche, is a French scholar of Czech language and literature, a translator, and a professor at the Sorbonne. The publication, the reviewer argues, is an inspiring success. According to him, the author has set out not only to provide a comprehensive analysis of Holan's works and an in-depth interpretation of some of his writing, as well as a reconstruction of the continuity of his career as a poet in the historical context. These two levels are supported by an analysis of the changing genres of Holan's work. His social role, according to the reviewer, oscillated between being a 'poet of revolt' and a 'poet on the road to salvation'. According to the reviewer, Galmiche's assessment of Holan as a great Baroque poet of modern times, who for a while shared the Communist convictions of his generation but was eventually drawn by his spiritual disposition to Roman Catholicism, is bold but inspiring and well-argued.

Roman Catholics against the Republic

Jiří Smlsal

Šmíd, Marek. *Nepřítel: První republika. Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938*. Chomutov: L. Marek, 2012, 267 pp., ISBN 978-80-87127-36-0.

In this book, according to the reviewer, the author has conducted a deep probe into the thought world of a group of intellectuals in the first Czechoslovak Republic who were Roman Catholics to such an extent that they forgot that they were also Christians. The author, however, has put too many different figures into one group, and then, from an analysis of their views, has sometimes made simplistic or problematic generalizations, for example, about the Roman Catholic intellectuals' attitude towards the régime of the First Republic in particular and democracy in general. The reviewer appreciates the emphasis on the political dimension of Roman Catholic thought in this period, but considers the scope of the treatment of some parts of the topic, such as antisemitism, to be insufficient.

**The History of the First Slovak Republic:
A Comprehensive New Elaboration**

Marek Šmíd

Letz, Róbert. *Slovenské dejiny*, vol. 5, 1938–1945. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2012, 367 pp., ISBN 978-80-8119-055-1.

The reviewer offers a considerably wide-ranging discussion of the latest volume of a high-quality history of Slovakia. The volume is devoted to the first Slovak State, which existed almost solely in the years of the Second World War. He discusses in particular the chapters on the history leading up to Slovak independence after the demise of the first Czechoslovak Republic in autumn 1938, the political system, and life in the new state, its foreign policy, acts of repression, and the anti-Fascist resistance in Slovakia. He also notes the assessments made here of the Slovak President Jozef Tiso (1887–1947) and the Czechoslovak President in exile, Edvard Beneš (1884–1948), which cast the Slovak politician, who was sentenced to death after the war, in a better light than his Czechoslovak counterpart. None the less, the reviewer considers Letz's book to be one of the most comprehensive and balanced monographs, indeed, simply one of the best, on Slovak history during the Second World War.

Socialist Friendship: Between Indestructible Unity and a War in the Press

Michal Pullmann

Zimmermann, Volker. *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)*. Essen: Klartext, 2010, 639 pp., ISBN 978-3-8375-0296-1.

This publication by a German historian considers the relations between Czechoslovakia and, first, the Soviet-occupied zone of Germany and, then, the German Democratic Republic in the first 25 years since the end of the Second World War. The reviewer is impressed by the breadth of the material covered here, which goes beyond diplomatic and institutional relations in general, and includes relations in the arts and sciences, amongst the youth, and trade unions, as well as travel. It thereby penetrates the thought world, motivations, interests, and strategies of various actors. Its main contributions, according to the reviewer, are both the conclusion that within the existing ideological and political bounds there was considerable space for creating mutual relations and articulating distinctive interests, and the finding that in the 1960s the German Democratic Republic was diplomatically far more on the offensive than Czechoslovakia.

Frustrated Anti-Titoists

Přemysl Houda

Vojtěchovský, Ondřej. *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012, 695 pp., ISBN 978-80-7308-428-8.

This publication considers the lives of almost 200 Yugoslav political exiles, who, after the rift between the Soviet Union and Yugoslavia in 1948, settled permanently in Czechoslovakia, where they could manifest their loyalty to Stalin and opposition to Josip Broz Tito. The reviewer appreciates that depth with which the author discusses the microcosm these exiles lived in, which in some respects resembled a ghetto, and he presents a vivid picture of the ideology and the atmosphere, fraught with passion, of the founding phase of the Communist régimes. Considering the 'Yugoslav Question', he casts light on some relations and mechanisms in the operation of the Communist dictatorship in Czechoslovakia, and it is this second dimension, according to the reviewer, which elevates the work clearly above the usual standards. One of the marked weak points, according the reviewer, is the absence of a theoretical basis of the interpretation.

Eucharistia et labor: The Life of Cardinal Josef Beran

Michal Sklenář

Vodičková, Stanislava. *Uzavírám vás do svého srdce: Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno and Prague: Centrum pro studium demokracie a kultury and Ústav pro studium totalitních režimů, 2009, 399 pp., ISBN 978-80-7325-189-5 and 978-80-87211-16-8.

The most pronounced contribution of this biography of Cardinal Josef Beran (1888–1969), according to the reviewer, consists in the facts the author has discovered and in his making biographical information more precise on the basis of previously inaccessible archive records. The main part of the publication is a discussion of Beran's conflict with the Communist régime from the beginning of its establishment in 1948 and his long imprisonment, which ended in 1965, followed by his going into exile in Rome. But, according to the reviewer, the uneven writing style mars the work, as does the largely unsuccessful linking of the biographical perspective together with the wider context. Moreover, the publication contains inaccuracies in the area of Roman Catholic theology and Church life and institutions.

The European Union and Integration from the Viewpoint of Contemporary History

Zdeněk Nebřenský

Bauerkämper, Arnd, and Hartmut Kaelble (eds), *Gesellschaft in der europäischen Integration seit den 1950er Jahren: Migration – Konsum – Sozialpolitik – Repräsentationen*, Stuttgart: Franz Steiner, 2012, 187 pp., ISBN 978-3-515-10045-8.

This volume comes out of a conference organized by the Italian Cultural Institute, Berlin, and the Freie Universität, Berlin. It is, according to the reviewer, an example of diverse and inspired ways of thinking about the past, the present, and the prospects of the European Union and integration in it. In four topic groups, the contributions discuss the social consequences of political integration, the relationship between European and non-European migration, the effect of political integration on consumer society, social policy, and the welfare state, and, lastly, European politics and its representation in the arts and sciences. Thanks to the wide range of topics, the great number of questions raised, and the varied approaches to interpretation, the publication can, the reviewer argues, serve as a very good introduction to European Studies.

Chronicle

Green History? A Brno Workshop on Environmental History

Pavla Šimková

On 28 March 2014, a workshop entitled ‘Green History? Why Is There So Little History in Environmental History’ was held at the Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno. Its participants discussed why environmental history, which in the West for a quarter of a century has been considered one of the most promising new branches of history, still enjoys such little interest from Czech historians, and how to change this state of affairs. A lecture series about the possibilities of using environmentalist approaches in contemporary history, which will continue in the 2014/15 academic year, should help to rectify that.

Of archives and periodicals

The Cold War Era in the Open Society Archives: A Brief Report on the Holdings of a Budapest Archive

Martin Nekola

This report provides basic information about the Open Society Archives at Central European University, Budapest, which were established in 1995. It offers an overview of the holdings of the library, the video library, and the archives, and points out particularly interesting collections, including the exceptionally rich collection of periodicals in forty languages from the countries of the former Soviet bloc and the complete documentation of the national desks of Radio Free Europe, which are bound to be useful for researchers from all over and not just from the post-Communist countries.

Contributors

Petra Baštová (1985) is a postgraduate student, a teacher, and a project coordinator in the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. Her area of specialization is the contemporary German history and foreign policy and German historical and political geography. Under the name of Petra Matějů, she published *Politika západoněmeckých parlamentních stran vůči zemím východního bloku v letech 1963–1966* (Prague, 2012).

Petr Čornej (1951) is a professor of history. He is currently working at the Josef Škvorecký Literary Academy, Prague (of which he was rector from 2006 to 2010). He is also a scholar at the Institute of Czech History, Faculty of Arts, Charles University, Prague, and he lectures in the Department of History and History Teaching, at the Faculty of Education, Charles University. His chief research interests are Bohemian history in the Late Middle Ages and Early Modern Age, particularly the Hussite movement, interpretations of historical traditions, the history of Czech historiography, and the life and works of Zdeněk Nejedlý. Apart from many popular-history books and articles, his publications include *Tajemství českých kronik: Cesty ke kořenům husitské tradice* (Prague, 1987; expanded edn, 2003), *Lipanská křižovatka: Příčiny, průběh a historický význam jedné bitvy* (Prague, 1992), *Lipanské ozvěny* (Prague, 1995), and *30. 7. 1419: První pražská defenestrace. Krvavá neděle uprostřed léta* (Prague, 2010). He is the author of Volume 5 of the *Velké dějiny země Koruny české*, covering the period 1402–37 (Prague, 2000), and, with Milena Bartlová, a co-author of Volume 6, covering the period 1437–26 (Prague and Litomyšl, 2007). A selection of his essays was published as *Světla a stíny husitství: Události, osobnosti, texty, tradice* (Prague, 2011).

Jakub Doležal (1980) teaches geography and history at the Gymnázium Christiana Dopplera and the Eko Gymnázium, Prague. He is a postgraduate student of general history, focusing on Germany after 1945, in the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is now mainly on the relations between East and West Germany in the 1980s.

Miloš Havelka (1944) is a sociologist and a philosopher. He is Professor of Philosophy at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague, and the CEVRO Institute, Prague. For years, he was Editor-in-Chief of the *Sociologický časopis* and its English edition, *Czech Sociological Review*. He specializes in the history of sociology, philosophy, historiography, and the problems of knowledge in the social sciences. He is also a translator and editor of the works of Max Weber. Among his many publications is a two-volume anthology with commentary *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Spor o smysl českých dějin 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague, 2006), and the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny 'české otázky' 1895–1989* (Prague, 2001). A volume of his articles was published as *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii věděni* (Brno, 2010).

Přemysl Houda (1981), an historian and political scientist, lectures on contemporary Czech history in the Faculty of International Studies, the University of Economics, Prague, and the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His primary research interest is alternative and establishment culture in Communist Czechoslovakia. His publications include *Šafrán: Kniha o sdružení písničkářů* (Prague, 2008), *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace* (Prague, 2014), and, together with Jan Rataj, the textbook *Československo v proměnách komunistického režimu* (Prague, 2010).

Daniela Kolenovská (1976) teaches in the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. As part of her postdoctoral programme, she works in the Institute of Contemporary History, Prague. Her areas of specialization include the history of Russian historiography, Russian and especially Soviet history and foreign policy and their influence on the foreign policy of Czechoslovakia after the Second World War. Together with Michal Reiman, Bohuslav Litera, and Karel Svoboda, she published *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Prague, 2013).

Jiří Křesťan (1957), an archivist and historian, is in charge of Department VI of the National Archives, Prague. His chief research interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he published *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996) and, most recently, the historical biography *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Prague, 2012).

Zdeněk Nebřenský (1978) is an external worker in the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His research includes topics in the social and cultural history of the socialist dictatorship, particularly the everyday life of university students in the 1950s and 1960s.

Martin Nekola (1982) is a postgraduate student of political science in the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is mainly on undemocratic régimes, ethnic conflicts, and the Czechoslovak exiles after the Communist take-over in February 1948. His publications include works about the Third Reich – *Hitlerovi satrapové* (Prague, 2008), *Mocní Třetí říše* (Prague, 2010), and *Vyslanci hákového kříže* (Prague, 2011) – and one about dictatorships in Latin America – *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Prague, 2012).

Doubravka Olšáková (1977) is a research worker in the Centre for the History of Science and Scholarship, part of the Institute of Contemporary History, Prague. The focus of her research is Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries, Czech historiography after 1945, transformations of collective mentalities, the Sovietization of scholarship in central Europe after the establishment of the Communist régimes, and, most recently, environmental history. Among her publications is *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století* (Prague, 2014). Together with Markéta Devátá, Vítězslav Sommer, and Peter Dinuš, she is a co-author of *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague, 2010), and, together with Zdeněk Vybíral, she edited a volume on the history symposia held in Tábor, south Bohemia, in the years of ‘normalization’ policy, called *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea (Ústí nad Labem, 2004)*. Her most recent publication, also as editor, is a similar volume, *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec, 2012).

Michal Pullmann (1974) is Director of the Institute of Economic and Social History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research interests include European social history of the nineteenth and twentieth centuries, the history of historiography, the theory and methodology of social history, and the history of Communist dictatorships with an emphasis on their late phase. The current focus of his research is the question of force and the legitimacy of Communist rule. Among his publications is *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Prague, 2011).

Vít Schmarc (1979) is a research worker in the Institute of Czech Literature, at the Czech Academy of Sciences, in Prague. He specializes in twentieth-century Czech literature (particularly after the Second World War), and the theory of ideology and its relationship to literature and film.

Pavla Šimková (1986) read American cultural history, political science, and English literature at Munich University. She now works with the editors of a Who’s Who in the history of the Bohemian Lands at the Collegium Carolinum, Munich, while a postgraduate student in the Natural Environment and Society programme at Munich University. Her chief research interests are Czechoslovak retribution after the Second World War and environmental history.

Kateřina Šimová (1979) is a scholar of Russian studies. At present she is in a post-graduate course in modern history at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. Her research interests include the history of Russian culture, Russian-Czech cultural relations, and the history of the Soviet Jews.

Michal Sklenář (1989) is postdoctoral student of modern economic and social history in the Faculty of Arts, Charles University, Prague, and of Catholic Theology in the Catholic Theological Faculty, Charles University. His research is focused on the history of the Roman Catholic Church in Czechoslovakia, particularly under the Communist régime. As part of his theological studies, he is interested in the liturgy and its history in the Bohemian Lands, as well as Church life and institutions, paraments, and Church heraldry.

Marek Šmíd (1979) is a senior research assistant in the History Institute of the Faculty of Arts, South Bohemian University, České Budějovice. His area of specialization is twentieth-century Czech ecclesiastical history in the European context. Amongst his publications is *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Jiří Smlsal (1992) is reading history and ethnology at the Faculty of Arts, Charles University, Prague, and has not yet chosen an area of specialization.

Contents

Articles

- Kateřina Šimová Murders in White Coats:
The Image of the ‘Jew’ as the ‘Enemy’
in Late Stalinist Propaganda 11
- Vít Schmarc ‘Take Better Aim!’:
The Korean War as the Bull’s-eye
of Socialist Realism 44
- Jakub Doleřal Through the Embassies to Freedom:
The Drama of the East German Exodus, 1989 79
- Petra Bařtová From Disinterested Cultural Exchange to the Pursuit
of National Interests:
Czech(oslovak)-German Cultural Relations
and Changing Conceptions of the Cultural Diplomacy
of the Federal Republic of Germany 134

Discussion

- Petr Čornej Křeřtan’s Nejedlý (with a Small Addition) 168
- Miloř Havelka A Nejedlian Version of Nejedlý 180
- Doubravka Olřáková What Remains of the (Anti-)Myth
of Zdeněk Nejedlý 190

Reviews

- Daniela Kolenovská One Step Forward, One Step Back:
The Ruling Elite, Society, and Mass Violence
in the USSR under Stalinism 196

Jiří Křestán	In the Ivory Tower and the Castle Guard: A Poet in His Historical Context	203
Jiří Smlsal	Roman Catholics against the Republic	209
Marek Šmíd	The History of the First Slovak Republic: A Comprehensive New Elaboration	214
Michal Pullmann	Socialist Friendship: Between Indestructible Unity and a War in the Press	221
Přemysl Houda	Frustrated Anti-Titoists	224
Michal Sklenář	<i>Eucharistia et labor:</i> The Life of Cardinal Josef Beran	227
Zdeněk Nebřenský	The European Union and Integration from the Viewpoint of Contemporary History	232

Chronicle

Pavla Šimková	Green History? A Brno Workshop on Environmental History	238
---------------	--	-----

Of archives and periodicals

Martin Nekola	The Cold War Era in the Open Society Archives: A Brief Report on the Holdings of a Budapest Archive	241
---------------	---	-----

<i>Annotations</i>	246
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	252
------------------------	-----